

Tom 2

Spółeczność międzynarodowa

w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe

Spółeczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe

Tom 2

Redakcja

Aleksandra Kordonska

Roman Kordonski

Olsztyn – Lwów 2020

Publikacja ukazała się drukiem w ramach współpracy międzynarodowej Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie i Wydziału Stosunków Międzynarodowych, Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki

Recenzenci:

Prof. dr hab. **Denys Svyrydenko**,

Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. M.P. Dragomanowa

dr hab. **Sergiusz Leończyk**,

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Projekt okładki: dr Rostyslav Romaniuk

Spółeczność międzynarodowa w obliczu przemian: ujęcie wieloaspektowe, Tom 2, A. Kordonska, R. Kordonski (red.), Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie, Olsztyn–Lwów 2020, 304 s.

ISBN 978-617-7835-88-1

Prezentowana publikacja naukowa zawiera wyniki badań młodych naukowców reprezentujących różne dyscypliny naukowe i podejmujących w rozdziałach swojego autorstwa problematykę z obszaru zainteresowania stosunków międzynarodowych, politologii, bezpieczeństwa, prawa, historii, kultury, pedagogiki i medycyny. Celem redaktorów niniejszego tomu było rozwinięcie współpracy międzynarodowej pomiędzy ośrodkami naukowymi w Polsce i na Ukrainie.

Redaktorzy niniejszej pracy zbiorowej oddają Czytelnikom książkę, która stanowi kolejny krok we współpracy naukowej polsko-ukraińskiej. Żywią oni także nadzieję na dalsze jej kontynuowanie i rozwijanie w przyszłości.

Odpowiedzialność za treść artykułów ponoszą autorzy.

Data publikacji: 1.09.2020.

© Autorzy, 2020

© Instytut Nauk Politycznych,

UWM w Olsztynie, 2020

© Wydział Stosunków Międzynarodowych LNU im. I. Franki, 2020

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	6
------------	---

CZEŚĆ I. SPOŁECZNOŚĆ MĘDZYJARODOWA WOBEC WYZWAŃ WSPÓŁCZESNOŚCI

Tetiana Khlivniuk

Соціальний вплив COVID-19: видозміна громадсько-політичного активізму	10
--	----

Oleksii Kokoriev

Деконсолідація ліберальної демократії в країнах Балтії: оцінка відповідності вимогам членства в ЄС на інституційному та ціннісному рівнях	20
---	----

Rafał Kałwa

Znaczenie nowej islamistycznej propagandy dla krajów Bliskiego Wschodu i Europy Zachodniej	35
---	----

Karolina Baraniak

Euroregion Karpacki jako przykład współpracy transregionalnej	47
---	----

Tomasz Słapczyński

Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju jako regionalna organizacja międzynarodowa	60
--	----

Wiktoria Sadowski

Inwestycje zagraniczne w Afryce: wybrane aspekty i perspektywy	69
--	----

Artur Tyński

Droga Chińskiej Republiki Ludowej do zielonej energetyki	80
--	----

Paula Tomaszewska

Chińska <i>soft power</i> w dobie walki z pandemią COVID-19 w Europie	93
---	----

Agnieszka Biń

Przestrzeń publiczna miasta w okresie pandemii COVID-19.....	105
--	-----

Nicole Pietrzak

Integracja imigrantów w latach 2015-2019 na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego	115
---	-----

CZEŚĆ II.
SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA
W UJĘCIU PRAWNYM

Agnieszka Maleszak Status i ochrona prawna kobiet	126
Justyna Węglińska Pojęcie błędu medycznego i zdarzenia medycznego na gruncie prawa polskiego.....	138
Paweł Banul Rola Ministerstwa Sprawiedliwości w aspekcie prowadzenia postępowań cywilnych z elementem obcym.....	149
Bartosz Solocho Recepcja orzeczenia TSUE w sprawie C-284/16 <i>Achmea</i> przez trybunały arbitrażowe orzekające na podstawie Traktatu Karty Energetycznej	160
Jolanta Kowalik Struktura sądownictwa w gubernii litewskiej za panowania Pawła I	169

CZEŚĆ III.
SPOŁECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA
W OBLICZU KONFLIKTÓW I SPORÓW

Karolina Lasota Współczesne oblicze konfliktów zbrojnych	180
Agnieszka Maleszak Międzynarodowe konflikty na tle wolności religijnej.....	191
Krzysztof Kasiński Współczesny amerykański ruch sedewakantystyczny jako forma religii oporu.....	204
Oleksandra Foboril Католики латинского обряда на территории современной Восточной Украины в XVIII – начале XX веков.....	221
Izabela Szwed Zbawienie Izraela w myśli Świętego Pawła na przestrzeni wieków w różnych społecznościach	235

CZEŚĆ IV.
SPOŁECZNOŚĆ MĘDZYNARODOWA
W UJĘCIU SPOŁECZNO-KULTUROWYM

Michał Kania

Kobiety w Islamie246

Andrey Tikhonov

Niepełnosprawność jako problem socjopolityczny przeszłości
i przyszłości252

Marlena Stradomska

Współczesna rodzina w obliczu śmierci samobójczej dziecka269

Agnieszka Bień

Współczesne getta miejskie – analiza zagadnienia
na przykładzie Gdańska276

Grażyna Czerniak

Okres Bożego Narodzenia na podstawie analizy informacji
zawartych na łamach czasopisma „Wisła” (część I)286

Grażyna Czerniak

Okres Bożego Narodzenia na podstawie analizy informacji
zawartych na łamach czasopisma „Wisła” (część II)295

Wstęp

Środowisko międzynarodowe ulega ciągłej transformacji, dlatego coraz trudniejsza wydaje się analiza obecnych oraz prognoza przyszłych skutków zachodzących zmian. Polityczne, społeczne, czy gospodarcze procesy, które rozgrywały się na przestrzeni lat, dziś mogą niepokoić swoją intensywnością. Rozwój gospodarki światowej i zmiany systemów politycznych, nabierają charakteru tendencji globalnych. Globalne i regionalne procesy mają bezpośrednie przełożenie na struktury społeczne, a wręcz jednostkowe państw. Zmiany zachodzące w społeczeństwie istotnie wpływają na życie człowieka, jego sposób bycia oraz próby odnajdywania się we współczesnej rzeczywistości. Przyczyn tych zmian należy upatrywać w światowych trendach odnoszących się do społeczeństwa międzynarodowego w wymiarze globalnym – traktujących świat, jako „system naczyń połączonych”, gdzie reakcja w jednym punkcie globu, ma swoje konsekwencje w innych rejonach świata. Wydaje się, że początków zmian należy również upatrywać w załamaniu się dwubiegunowego ładu międzynarodowego i zakończeniu ery zimnowojennej.

Niniejsza publikacja jest kontynuacją rozważań nad problematyką o charakterze interdyscyplinarnym. Publikacja stanowi efekt pracy młodych naukowców, którzy prowadzą badania w ramach swoich dyscyplin naukowych. Uczestnikami owej refleksji są przedstawiciele z polskich ośrodków naukowych, a także osoby związane z uczelniami ukraińskimi.

Publikacja została podzielona na cztery części.

Część pierwsza mieści rozważania autorskie dotyczące społeczności międzynarodowej w obliczu wyzwań współczesności. W sposób szczegółowy przedstawiono: przeobrażenia aktywizmu społeczno-politycznego zachodzące pod wpływem COVID-19 (Tetiana Khlivniuk); dekonsolidację liberalnej demokracji w krajach bałtyckich: ocena zgodności z wymogami członkostwa w UE na poziomie instytucjonalnym i wartościowym (Oleksii Kokoriev); znaczenie nowej islamistycznej propagandy dla krajów Bliskiego Wschodu i Europy Zachodniej (Rafał Kałwa); Euroregion Karpacki jako przykład współpracy transregionalnej (Karolina Baraniak); Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju jako regionalna organizacja międzynarodowa (Tomasz Słapczyński); inwestycje zagraniczne w Afryce: wybrane aspekty i perspektywy (Wiktoria Sadow-

ski); rozważania dotyczące drogi Chińskiej Republiki Ludowej do zielonej energetyki (Artur Tyński); analizę chińskiej *soft power* w dobie walki z pandemią COVID-19 w Europie (Paula Tomaszewska); przestrzeń publiczną miasta w okresie pandemii COVID-19 (Agnieszka Bień); integrację imigrantów w latach 2015-2019 na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego (Nicole Pietrzak).

Część druga mieści rozważania autorskie dotyczące wieloaspektowego pojmowania społeczności międzynarodowej w ujęciu prawnym. W sposób szczegółowy przedstawiono: rozważania dotyczące statusu i ochrony prawnej kobiet (Agnieszka Maleszak); analizę pojęcia błędu medycznego i zdarzenia medycznego na gruncie prawa polskiego (Justyna Węglińska); rolę Ministerstwa Sprawiedliwości w aspekcie prowadzenia postępowań cywilnych z elementem obcym (Paweł Banul); recepcję orzeczenia TSUE w sprawie C-284/16 Achmea przez trybunały arbitrażowe orzekające na podstawie Traktatu Karty Energetycznej (Bartosz Soloch); strukturę sądownictwa w gubernii litewskiej za panowania Pawła I (Jolanta Kowalik).

Część trzecia mieści rozważania autorskie dotyczące społeczności międzynarodowej w obliczu konfliktów i sporów. W sposób szczegółowy przedstawiono: współczesne oblicze konfliktów zbrojnych (Karolina Lasota); międzynarodowe konflikty na tle wolności religijnej (Agnieszka Maleszak); współczesny amerykański ruch sedewakantystyczny jako forma religii oporu (Krzysztof Kasiński); katolicy obrządku łacińskiego na terenie współczesnej wschodniej Ukrainy w XVIII na początku XX wieku (Oleksandra Foboril); zbawienie Izraela w myśli Świętego Pawła na przestrzeni wieków w różnych społecznościach (Izabela Szwed).

Część czwarta mieści rozważania autorskie dotyczące wieloaspektowego pojmowania społeczności międzynarodowej w ujęciu społeczno-kulturowym. W sposób szczegółowy przedstawiono: kobiety w islamie (Michał Kania); niepełnosprawność jako problem socjopolityczny przeszłości i przyszłości (Andrey Tikhonov); współczesną rodzinę w obliczu śmierci samobójczej dziecka (Marlena Stradomska); współczesne getta miejskie – analiza zagadnienia na przykładzie Gdańska (Agnieszka Bień); okres Bożego Narodzenia na podstawie analizy informacji zawartych na łamach czasopisma „Wisła” część I oraz część II (Grażyna Czerniak).

Ważnym punktem odniesienia do proponowanego wydania stały się wnioski z poprzednich edycji wydawniczych, systematycznych badań młodych naukowców z Polski oraz Ukrainy i pogłębionej refleksji nad aktualnymi problemami rozwoju społeczności międzynarodowej. Wieloaspektowość zakresu rozważań, przyczynia się do nowego spojrzenia na złożony charakter społeczności międzynarodowej oraz prowadzi do lepszego zrozumienia przeszłości. Złożoność aspektów badawczych determinuje do kontynuacji rozważań, a także wskazania nowych obszarów z zakresu tytułowej problematyki.

Zespół Redakcyjny

CZEŚĆ I.

SPOŁECZNOŚĆ MĘDZYNARODOWA WOBEC WYZWAŃ WSPÓŁCZESNOŚCI

Tetiana Khlivniuk*

Соціальний вплив COVID-19: видозміна громадсько-політичного активізму

Глобальна пандемія COVID-19, як показав 2020 рік, стала визначальним чинником суспільно-політичного життя та соціальних взаємодій. Загроза інфікування населення змінила стиль життя людей, впровадила обмеження та соціальне дистанціювання тощо. Нового звучання набула цінність солідарності щодо обмежень одних громадян (молодих і здорових) для захисту уразливих категорій (літнього віку, з хронічними недугами). На тлі викликів, зумовлених карантинними обмеженнями, наростає відчуття безсилля урядів справитися з висхідною кількістю проблем у сферах охорони здоров'я, освіти, зайнятості населення, підтримки малого бізнесу та ін. Це, своєю чергою, позначається на рівневі довіри громадськості до інститутів політики, особливо владних акторів. Очевидно, що економічні проблеми, які поглибилися на тлі карантинних обмежень, посилять культурні¹ та інші соціальні розриви; радикалізують політику, що відтак зумовить чергове піднесення популістів, консервативно-націоналістичних та інших радикальних політичних акторів; активізується протестна „сила вулиці”² тощо.

У більшості країн коронавірусна інфекція сильно видозмінила громадсько-політичний активізм. Це можна пояснити, зокрема, тим, що у спільнотах, де права та свободи людини та громадянина віддавна є однією з найважливіших цінностей, усілякі обмеження сприймаються дуже болісно. 2020 рік розкрив спектр нових можливостей соціально-політичного активізму, актуалізувалися нові

* dr Tetiana Khlivniuk, Odeski Uniwersytet Narodowy im. Iłji Miecznikowa (Ukraina) / Тетяна Хлівнюк, кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри соціальних теорій факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, e-mail: khlivniuktania@gmail.com

¹ S. Hutter, E. Borbáth, S. Hunger, *The Political Consequences of Crisis: Lessons learned from the Great Recession*, <https://wzb.eu/en/research/coronavirus-and-its-impact/the-political-consequences-of-crisis-lessons-learned-from-tbyhe-great-recession> [1.08.2020].

² D. Della Porta, J. Fernández, H. Kouki, L. Mosca, *Movement Parties Against Austerity*, Cambridge 2017.

формати соціальних взаємодій, які виходять із вимоги соціального дистанціювання. Глобальна пандемія поставила акторів політики перед обмеженнями вуличного активізму, звуженням громадянських та політичних прав і свобод, соціальним дистанціюванням, що унеможливило звичні форми протесту. Водночас саме така екстраординарна ситуація може спричинити у швидкім часі появу нових соціальних рухів, причому як конструктивних, так і деструктивних за змістом.

Очевидною є неминучість політичних трансформацій на тлі стрімкого поширення коронавірусної інфекції³, а також виникнення нових загроз життю та здоров'ю населення, неспроможності соціальної політики більшості держав належно реагувати на нові виклики. Йдеться, передусім, про те, що в усьому світі до влади приходять політичні актори, які відійшли від цінностей ліберальної демократії в напрямку різноманітних моделей дефектних демократій або й неоавторитаризму. Для політиків автократичного, популістського кшталту соціально-економічна криза, на взірць тієї, яка спричинена пандемією коронавірусної інфекції, є сприятливою передумовою просувати обмеження різноманітних прав і свобод людини та громадянина. До прикладу, в Угорщині В. Орбан використав пандемію для чергового зміцнення виконавчої гілки влади, в Йорданії та Таїланді правителі вдалися до обмеження свободи медіа і т. д. Однак найбільших обмежень, як показав 2020 рік, зазнало право на мирні зібрання.

Аналіз проблеми

З початком пандемії COVID-19 громадсько-політичні актори усього світу опинилися перед дилемою: як дотримуючись соціальної дистанції надалі просувати свої вимоги. У 2019 році світом – від Чилі до Гонконгу – прокотилася хвиля несилкових масових протестів і ця протестна енергія в часі запровадження карантинних обмежень збереглася, не досягнувши у багатьох країнах на момент початку пандемії очікуваних результатів. Фактично пандемія коронавірусу сталася в часі піднесення найвищої у світовій історії хвилі

³ M. Goldberg, *The New Great Depression Is Coming. Will There Be a New New Deal?*, „The New York Times”, 2 May 2020.

ненасильницьких масових рухів⁴. Відтак заборона проведення масових акцій стала викликом для громадсько-політичних активістів, які були вимушені оновити формати активізму з дотриманням вимоги соціального дистанціювання. Важливим уроком стало усвідомлення того, що ненасильницькі дії включають набагато більше форм взаємодії, аніж публічні ненасильницькі протести, а цінність онлайн-активізму проявляється, найперше, в уникненні прямої конфронтації активістів зі силовими структурами, мінімізація репресивної складової.

У багатьох державах світу, особливо з недемократичними режимами та з висхідними дефектами демократії актуальним є питання: чи у посткарантинний період влада не намагатиметься зберегти обмеження свободи мирних зібрань і посилювати технології нагляду за громадянами, що може істотно деструктивно вплинути на громадських активістів та громадсько-політичний активізм у цілому. Такі побоювання не є безпідставними, адже пандемія COVID-19 призвела у багатьох державах до стрімкого розширення повноважень виконавчої влади, що може мати драматичні наслідки для демократичного простору. Уряди країн різних регіонів планети (Угорщина, Філіппіни, Камбоджа, Йорданія та ін.) використали цю кризу для тиску на опозицію через посилення своїх владних повноважень. Відтак нинішня пандемія може сильно вплинути на посилення репресій у вже закритих політичних системах, прискорити демократичне відставання в неповних демократіях, зміцнити виконавчу гілку влади в демократичних державах. Усе це позначиться на громадсько-політичному активізмі та може максимізувати винесення в онлайн організацію та проведення акцій, найперше – протестного характеру.

Очікуваною є нова хвиля популізму, породжена піднесенням економічної нерівності на тлі наслідків пандемії⁵. Вочевидь, ця хвиля буде сильнішою, позаяк і економічні наслідки будуть руйнівніші за ті, які стали результатом глобальної фінансової кризи 2008 року. Поточна криза очікувано принесе значно вищий рівень збіднення більшості населення планети. Результати вже перших

⁴ E. Chenoweth, et al., *This may be the largest wave of nonviolent mass movements in world history. What comes next?*, „The Washington Post”, 16 Nov 2019.

⁵ N. Cohen, *Beware a new wave of populism, born out of coronavirus-induced economic inequity*, „The Guardian”, 18 Apr 2020.

виборчих кампаній, проведених в умовах карантинних обмежень, засвідчують розвиток такої деструктивної тенденції. Наведемо приклади. У Сербії на парламентських виборах 21.06.2020 р. перемогу з великим приростом голосів здобула популістська, консервативно-націоналістична Сербська прогресивна партія (SNS). У Хорватії на виборах парламенту 05.07.2020 р. найбільше голосів набрав консервативно-націоналістичний, правоцентристський Християнський демократичний союз (HDZ); у складі цієї партії історично наявні як помірковані, так і екстремістські фракції, які радикалізують хорватську політику.

Існує серйозний ризик того, що на тлі протестів проти затяжних карантинних обмежень виникатимуть щораз нові протестні рухи, які своєю чергою стрімко інституціоналізуватимуться та пройдуть до парламентів, як це уже було в випадках іспанської партії „Podemos”, італійської партії „Movimento 5 Stelle” та ін. Така гіпотеза ґрунтується на аналізі наслідків глобальної фінансової кризи, яка розпочалася у 2008 р. та мала серед своїх наслідків появу громадянських рухів на взірць „Occupy Wall Street” (2011 р., США)⁶, „Indignados” (2011–2012 рр., Іспанія) та ін. Дедалі частіше звучать гасла на взірць „Ми – 99%” (We are the 99 %⁷), обґрунтовується ідея доцільності впровадження безумовного базового доходу тощо.

Змінилися механізми громадсько-політичної діяльності: замість звичних транспарантів під час вуличних акцій – популярні комп’ютерні ігри, замість натовпів – автомобільні гудки, написи на масках і под. Це приклад того, що новітні проблеми потребують новітніх підходів до розв’язання. Прикладами є цифрові страйки, на зразок ініційованих екоактивістами Г. Тунберг та ін. (#digitalstrike). Американський молодіжний політичний рух „Sunrise Movement” як альтернативу масовим зібранням використав телефонні дзвінки та листи для роз’яснення необхідності нового політичного курсу „Green New Deal” з метою збалансування економіки в умовах екологічних викликів сучасності.

Відзначимо, що і до пандемії використання Інтернету в громадсько-політичному активізмі було присутнє. „Арабська весна”,

⁶ M.A. Gould-Wartofsky, *The Occupiers: The Making of the 99 Percent Movement*, New York 2015.

⁷ Ця фраза безпосередньо стосується факту нерівності доходів у США, коли багатство концентрується в руках 1% населення.

розпочата наприкінці 2010 р., була позиційована як Twitter-революція, позаяк координація дій протестувальників здійснювалася через соціальні мережі. Особливо після запущених хештегів #MeToo, #FridayForFuture, #WhyIStayed, #BlackLivesMatter та ін., очевидною стала сила онлайн-активізму (Hashtag activism розвивається від 2011 р.). Пандемія 2020 р. лише прискорила розвиток широкого спектра новітніх соціальних ініціатив з дотриманням вимоги соціального дистанціювання.

Звернемося до кількох прикладів онлайн-активізму під час пандемії COVID-19. Найперше, відзначимо, що вже другий рік поспіль, від 31.03.2019 р., у Гонконгу проходять антикитайські протести, спрямовані проти законопроекту про екстрадицію підозрюваних у порушенні закону осіб до материкового КНР. Власне нові правові норми потенційно могли б бути використані для передачі в руки китайського правосуддя дисидентів і несправедливо переслідуваних людей. Від середини січня 2020 р. акції протесту почали набувати віртуалізованого формату. Наприклад, онлайн-гра „Animal Crossing: New Horizons” стала майданчиком для акцій та протестів на підтримку свободи Гонконгу. Також активно почав використовуватися автономний месенджер „Bridgefy”, що дозволяє анонімно й децентралізовано спілкуватись, виключаючи можливість стеження за учасниками розмов. Відзначимо, що наприкінці квітня 2020 р. акції протесту офлайн були відновлені в Гонконгу, однак з дотриманням соціального дистанціювання та зі засобами індивідуального захисту.

Прикладом онлайн-демонстрацій є й акції міжнародного кліматичного руху „Fridays for Future”⁸. Зокрема, у Німеччині онлайн-демонстрація модерувалася з відкритого простору перед будівлею Рейхстагу в Берліні (24.04.2020 р.). У ході цієї акції на траві було викладено близько 10 тисяч транспарантів і банерів, які традиційно несуть демонстранти⁹. Окрім цього, що п’ятниці в Інтернеті, на основних соціальних медіа, проводиться обговорення еколо-

⁸ *Global digital strike*, <https://fridaysforfuture.org/next-big-strike-april-24/> [18.03.2020].

⁹ M. Van der Wolf, *Economic, Environmental Interests Compete in a Post-COVID Europe*, <https://www.voanews.com/covid-19-pandemic/economic-environmental-interests-compete-post-covid-europe> [12.08.2020].

гічних проблем. Для цього використовується Instagram¹⁰, Twitter¹¹, Facebook¹², YouTube¹³ і т.д.

Особливо швидко адаптувалися до вимог карантинних обмежень для протестів ті соціальні групи, ситуація яких є довготривало складною та виникла не на тлі COVID-19, як-от біженці. Наприклад, берлінська група солідарності біженців „Seebrücke Berlin” через Facebook¹⁴ та інші соціальні мережі організовує онлайн-протести на підтримку відкритості Європи до шукачів притулку. Їх перша Інтернет-демонстрація (#Leavenoonebehind), яка поєднувала музику, виступи, відеозаписи, демонстрацію фотографій тощо, за двогодинний прямий ефір залучила понад 6 тис. глядачів, було зафіксовано понад 30 тис. переглядів¹⁵.

Нові форми соціально-політичного „пандемічного” громадського активізму проявляються не лише в онлайн-активізмі, а й у низці інших. Набувають популярності авто- та велопротести. Наприклад, у Польщі (квітень 2020 р.) акції проти посилення обмежень на проведення абортів були зорганізовані так, щоб обійти заборону на проведення масових акцій¹⁶. Власне різноманітні транспортні засоби стали одним з атрибутів протестів польського жіноцтва (прикріплення листівок з протестними гаслами, озвучення закликів через гучномовці під час руху тощо). Також для озвучення вимог до влади було використано черги до супермаркетів з дотриманням соціальної дистанції, нанесення гасел та символів протесту (в даному випадку – червона блискавка) на захисні маски, парасольки тощо.

Автопротести активно проводилися й в інших регіонах планети. Зокрема, у Лівані, де антиурядові протести останніми роками є постійними, навесні 2020 р. проводилися в форматі самоізолюваних у автомобілях протестувальників з використанням сигналів,

¹⁰ <https://www.instagram.com/fff.digital/> [8.04.2020].

¹¹ https://twitter.com/fff_digital/ [8.04.2020].

¹² <https://www.facebook.com/fffdigital/> [8.04.2020].

¹³ https://www.youtube.com/channel/UChRvsurw_oqeaPgGP2ff7hA/ [8.04.2020].

¹⁴ <https://www.facebook.com/SeebrueckeBerlin/> [8.04.2020].

¹⁵ G. Sharma, *Covid-19 is changing the way people protest around the world*, <https://www.trtworld.com/magazine/covid-19-is-changing-the-way-people-protest-around-the-world-35229> [8.04.2020].

¹⁶ „Карантинні” протести почалися після того, як 15-16.04.2020 р. Сейм Республіки Польща розглянув у першому читанні законопроект, який звужував коло підстав для переривання вагітності.

банерів, прапорів та іншої атрибутики¹⁷. Традиційно захисні маски були використані для візуалізації протестних гасел. Для привернення уваги до вимог протестувальників у транспортних засобах найчастіше використовуються автомобільні гудки.

Акції опозиції на захист демократії в Ізраїлі проти уряду Б. Нетаньягу (19.04.2020 р.) проводилися на громадському відкритому просторі (пл. І. Рабина у Тель-Авіві) з розміткою на асфальті на позначення соціальної дистанції у 2 м між протестувальниками у масках¹⁸, яких налічувалося за різними даними від 2 до 5 тис. осіб. Такі протести були означені як „здорові”. Власне розмітка уможливила уникнення притягнення організаторів до відповідальності за порушення норм, які зумовлені поточною санітарно-епідемічною ситуацією.

У Російській Федерації основна частина протестів у період карантину пройшла в онлайн-форматі (віртуальні мітинги). Використовувалася функція „Розмови” в мобільній версії „Yandex.Maps” і „Yandex.Navigator”, що дозволило відзначити на мапі й написати до неї коментар. Досі такими ресурсами користувалися найперше водії, щоб попередити один одного про проблеми на дорогах. Під час карантину написи на картах мали протестний та стихійний характер (найперше – вимоги зняття чи пом’якшення обмежень, надання адресної соціальної допомоги, підтримка державою малого та середнього бізнесу тощо; політичні ж вимоги були увиразнені значно менше).

В одному з перших онлайн-протестів російської опозиції, який за неофіційними даними об’єднав бл. 14 тис. осіб, завданням було поставлено привернути увагу до проблеми відсутності у влади чіткого плану дій в умовах наростання інфікування населення COVID-19 і відсутності доходів населення. Опозиціонери (зокрема, голова Партії змін Д. Гудков) акцентували на погіршенні ситуації з правами та свободами людини в Росії під приводом боротьби з пандемією. Таких онлайн-акцій в Росії за останні місяці було проведено чимало, однак значно більший резонанс все ж викликали офлайн-протести, зокрема такий, як пройшов у Владикавказі (Пів-

¹⁷ *Coronavirus: Lebanese protesters return to streets in car convoys*, <https://english.al-arabiya.net/en/coronavirus/2020/04/21/Coronavirus-Lebanese-protesters-return-to-streets-in-car-convoys/> [29.07.2020].

¹⁸ J. Serhan, *Israel Shows Us the Future of rhan Protest*, „The Atlantic”, 23 Apr 2020.

нічна Осетія) проти карантинних обмежень і скасування режиму самоізоляції (20.04.2020 р.). Резонансу цій несанкціонованій акції додав розгін протестувальників ОМОНОм, затримання кількох десятків осіб, наявність постраждалих. Завдяки соціальним мережам були організовані офлайн-протести (липень-серпень 2020 р.) на Далекому Сході (Хабаровськ, Владивосток, Комсомольськ-на-Амурі, Біробіджан) з широким колом соціально-політичних вимог. Водночас відзначимо, що попри високий рівень поширення коронавірусу в Росії¹⁹ згадані акції не проводилися з дотриманням соціальної дистанції та часто з ігноруванням використання засобів персонального захисту тощо²⁰.

В Україні першим онлайн-мітингом стала проведена на платформі „Zoom” акція „Ні – знищенню культури!” проти скорочення фінансування у сфері культури (27.03.2020 р.). Усі охочі з плакатами могли доєднатися до протесту проти планів Міністерства фінансів України скоротити державне фінансування культури у зв'язку з пандемією коронавірусу²¹. Водночас відзначимо, що популярності онлайн-активізм у період карантинних обмежень в Україні не набув.

Через кілька тижнів карантинних обмежень та усвідомлення зтяжкого характеру проблеми проявилася соціальна втома від обмежень. Вона мала своїм наслідком протести власне проти карантинних обмежень, локдауну, соціального дистанціювання тощо. Особливо масштабні акції пройшли в Берліні, Гронінгені, Амстердамі, Белграді та ін. містах. При цьому, в ході більшості антикарантинних протестів значна частина учасники все ж дотримувалася під час масових заходів певних рекомендацій в частині соціального дистанціювання та наявності засобів індивідуального захисту. Протестувальники роблять акцент на тому, що заходи проти COVID-19 порушують права і свободи громадян. Також причиною протестів стала й поява під час пандемії програмного забезпечення (Stay Home Safe, Home Quarantine, Electronic Fence, AC19, Shield, Alipay

¹⁹ 4-е місце у світі за кількістю інфікованих станом на 2.08.2020 р.

²⁰ Це засвідчують відеорепортажі про перебіг акцій протесту, наприклад: <https://www.rferl.org/a/more-protests-in-russia-khabarovsk-over-arrest-of-local-governor/3073-5947.html> [2.08.2020]; <https://www.euronews.com/2020/08/08/thousands-rally-against-putin-for-fifth-saturday-in-a-row> [2.08.2020].

²¹ Трансляцію можна переглянути за посиланням, https://www.youtube.com/watch?v=uTqCndkR1mU&feature=emb_title [1.08.2020].

Healthcode, TraceTogether та ін.), спрямованого на звуження прав людини. Такого типу технології спрямовані на стримування пандемії за допомогою цифрових технологій відстеження, однак порушують те, що досі в демократичних суспільствах уважалося непорушним – громадянські права та свободи людини і громадянина. Програми, які фіксують дані про рух та мережу контактів людини, загалом не є новинкою, адже уже наявний досвід застосування схожого програмного забезпечення передусім у протидії тероризму та роботі поліції. Однак нинішні „анти пандемічні” програми відстеження розмивають інституційні межі, що розділяють органи охорони здоров'я та поліцію, органи безпеки.

Висновки

Припускаємо, що в постпандемічний період громадсько-політичні актори, нові соціальні рухи вже не повернуться до попередніх форматів організації протестних та інших акцій, а використовуватимуть набутий досвід цифрового активізму. Високою є ймовірність того, що коли пандемія COVID-19 буде взята під контроль, вуличні (офлайнові) акції активно поєднуюватимуться з онлайн-стратегіями, прямими трансляціями та іншими цифровими технологіями мобілізації громадськості та тиску на владу. Водночас низка питань залишається відкритими, до прикладу: наскільки швидко після того, як проблема коронавірусної інфекції буде мінімізована, буде відновлене право громадян на мирні зібрання? чи не вдаватиметься влада до дискримінації, немотивовано забороняючи опозиційні протести та натомість заохочуючи проведення проурядових акцій?

Хоч поточна криза, зумовлена коронавірусною інфекцією, й спричинила появу нових форм мобілізації та чисельних новацій громадсько-політичного активізму з дотриманням вимоги фізичного дистанціювання, однак зі зростанням Інтернет-активізму неминуче з'являться нові виклики, як-от: розсіювання протестної енергії, можливе зниження уваги громадськості та публічного резонансу, потенційне поширення в онлайні екстремістських ідеологій тощо. Вища громадсько-політична активність онлайн, ймовірно, зумовить ще більші обмеження функціонування Інтернету: дроселювання пропускну здатності (зумисне зниження швидкос-

ті), відключення та блокування платформ соціальних медіа, посилення нагляду за користувачами, прийняття нормативно-правових обмежень щодо онлайн-діяльності тощо. Наявність цих та інших ризиків доцільно враховувати при подальшому вивченні громадсько-політичного активізму.

Бібліографія

- Chenoweth E., et al., *This may be the largest wave of nonviolent mass movements in world history. What comes next?*, „The Washington Post”, November 16, 2019.
- Cohen N., *Beware a new wave of populism, born out of coronavirus-induced economic inequity*, „The Guardian” April 18, 2020.
- Coronavirus: Lebanese protesters return to streets in car convoys*, <https://english.alarabiya.net/en/coronavirus/2020/04/21/Coronavirus-Lebanese-protesters-return-to-streets-in-car-convoys/>.
- Della Porta D., Fernández J., Kouki H., Mosca L., *Movement Parties Against Austerity*, Cambridge, 2017.
- Global digital strike*, <https://fridaysforfuture.org/next-big-strike-april-24/>.
- Goldberg M., *The New Great Depression Is Coming. Will There Be a New Deal?*, „The New York Times”, May 2, 2020.
- Gould-Wartofsky M.A., *The Occupiers: The Making of the 99 Percent Movement*, New York 2015.
- Hutter S., Borbáth E., Hunger S., *The Political Consequences of Crisis: Lessons learned from the Great Recession*, <https://wzb.eu/en/research/coronavirus-and-its-impact/the-political-consequences-of-crisis-lessons-learned-from-the-great-recession-an-der/>.
- Serhan J., *Israel Shows Us the Future of rhan Protest*, „The Atlantic”, April 23, 2020.
- Sharma G., *Covid-19 is changing the way people protest around the world*, <https://www.trtworld.com/magazine/covid-19-is-changing-the-way-people-protest-around-the-world-35229/>.
- Van der Wolf M., *Economic, Environmental Interests Compete in a Post-COVID Europe*, <https://www.voanews.com/covid-19-pandemic/economic-environmental-interests-compete-post-covid-europe/>.

Oleksii Kokoriev*

**Деконсолідація ліберальної демократії
в країнах Балтії: оцінка відповідності
вимогам членства в ЄС на інституційному
та ціннісному рівнях**

У ст. 2 Лісабонського договору (2007) демократія була визначена базовою цінністю Європейського Союзу (ЄС). Ця знакова угода була спрямована на посилення демократичного виміру ЄС. Однак вже друге десятиліття в країнах-учасниках ЄС, як і загалом у світі, наростає дефіцит демократії. Щораз чіткіше окреслюються дефекти демократії, збільшується їх спектр. Радикальні громадсько-політичні актори різного кшталту з висхідною активністю протистоять неоліберально-демократичним цінностям і підривають їх мовою ненависті, інтолерантними акціями тощо. В умовах глобального погіршення якості демократії країни ЄС також більшою чи меншою мірою є прикладами висхідної підтримки політичних сил, які просувають наративи, що дисонують зі засадами неоліберальної демократії.

Відтак нині виправдано говорити про погіршення якості демократії або й антидемократичний розворот, який більшою чи меншою мірою характерний практично усім державам, зокрема й тим, які лише набувають досвіду демократії. Схоже, демократія поступово втрачає своє ліберальне начало. Зростають різні форми нерівності, а відтак зменшується прошарок середнього класу, що спричиняє піднесення антиліберального популізму. Глобальна фінансова криза 2008 р., міграційна криза 2015 р., а віднедавна – пандемія коронавірусної інфекції посилили крихкість демократичних систем, поставили під загрозу демократичний консенсус. Відтак постали питання: чи відповідають держави ЄС, зокрема

* dr Oleksii Kokoriev, Odeska Narodowa Akademia Łączności im. A.S. Popowa (Ukraina) / Олексій Кокорев, кандидат філософських наук, викладач Коледжу зв'язку та інформатизації, Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова, e-mail: coledgeonat@ukr.net

„молоді” демократії Балтії, обрані нами для вивчення, ліберально-демократичному стандарту на інституційному та ціннісному рівнях? наскільки нині характерний для них дефіцит демократії та з якими дефектами ліберальної демократії ці країни стикаються? наскільки загрозливим для виконання цілей і завдань ЄС є демократичний відступ „молодих” європейських демократій?

Хоч Естонія, Латвія та Литва наразі не увиразнюють неліберальний розворот, як, до прикладу, Угорщина або ж Польща, однак останнім часом ці країни стагнують та навіть регресують у зміцненні ліберально-демократичних цінностей. Відтак нашою робочою гіпотезою є припущення, що держави Балтії, прийняті до ЄС в ході великого розширення на Схід 2004 р., останніми роками відходять від зобов'язань, узятих в ході виконання Копенгагенських критеріїв до держав-кандидатів. Поява такої гіпотези зумовлена фіксацією в Естонії, Латвії та Литві як на інституційному, так і на ціннісному рівнях певних невідповідностей ліберально-демократичним стандартам ЄС.

Наростання дефектів демократії Естонії в умовах радикалізації політики

Упродовж усього періоду членства в ЄС Естонія отримувала доволі високі міжнародні оцінки якості демократії. Цю країну позиціювали як „бастіон” ліберально-демократичних цінностей і сильної підтримки ідеї Європейського Дому. Естонія в громадській думці була лідером демократичних трансформацій з-поміж країн Балтії. Інтеграція в західні структури та прихильність до демократії, верховенства права були основними складовими успіху цієї держави на посттоталітарному етапі. Проте результати останніх парламентських виборів (03.03.2019 р.) поставили під сумнів стійкість ліберально-демократичної траєкторії розвитку Естонії, адже в країні відбувся перехід до більш консервативного, націоналістичного порядку денного. Ці процеси вимагають оцінки з позицій політичної науки.

Демократичні інституції в Естонії наразі доволі сильні, а політичні та громадянські права в основному поважаються. НУО *Freedom House* відносить Естонію до групи „вільних” країн: у звіті

„Freedom in the World 2019”¹ країна набрала 94 бали зі 100-а можливих. Однак понад 5% населення Естонії не мають громадянства цієї держави, а відтак не можуть реалізувати активне виборче право на загальнонаціональних виборах. Попри перехід до моделі е-держави, корупція (особливо – політична) залишається проблемою. Наявні випадки дискримінації національних, сексуальних та інших меншин. Фіксуються прояви гендерного дисбалансу. Це не вичерпне коло проблем у площині оцінки якості естонської ліберальної демократії.

Саме з огляду на наявні проблеми в Індексі демократії за 2019 р. *Economist Intelligence Unit* відніс Естонію до групи держав з недосконалою демократією. Така оцінка зумовлена тим, що хоч в Естонії наявні вільні та прозорі вибори, дотримуються основні права і свободи, однак фіксуються випадки тиску на журналістів та видання, прояви інтолерантності тощо. Недостатньо розвинуеною є демократична політична культура населення, невисоким залишається рівень його громадсько-політичної участі тощо. Починаючи від 2006 р., відколи визначається згаданий індекс, Естонія не долала рубіж до повної демократії. Причиною цього не в останню чергу є особливості цінностей, політико-правової культури населення. Пріоритетними нині для естонців є цінності здоров'я, миру, міцної родини, національної безпеки, особистого щастя та безпечного довкілля тощо². Естонці ще значною мірою за цінностями близькі до колишніх країн Східного блоку, й уповні не увібрали в себе цінності нордичних або ж західноєвропейських країн. Зауважимо: це спільна проблема усіх країн Балтії, а не лише Естонії.

Очевидно, цінності виживання в естонців наразі переважають над цінностями самовираження. Водночас цінності, на яких базується ЄС, ґрунтуються на таких інтегральних стовпах, як відповідальна свобода (обмеження себе задля спільного співіснування та поступу) і відповідальна співпраця (схильність до співпраці, активність, готовність до компромісів, довіра, толерантність, участь у прийнятті рішень тощо). Цінності виживання, які ще міцно увиразнені в естонців, вступають у суперечність з цінностями ЄС.

¹ *Freedom in the World 2019. Democracy in Retreat*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/Feb2019_FH_FITW_2019_Report_ForWeb-compressed.pdf [23.06.2020].

² I. Viirpalu, *Eesti inimeste väärtustest ja identiteedist*, <https://humanrights.ee/2019/09/eesti-inimeste-vaartustest-ja-identiteedist/> [19.06.2020].

Високий рівень недовіри усім, хто поза межами близького кола осіб, а особливо т. зв. „іншим”, а також висока недовіра державним установам тощо є характеристиками спільнот, в яких домінують цінності виживання. Це є безумовною перешкодою стійкості ліберальної демократії.

Рівень консолідації демократії в певній державі визначається, найперше за тим, наскільки демократія як система правління підтримується суспільством; наскільки антисистемні партії та рухи слабкі (чи відсутні узагалі); наскільки укорінені демократичні правила. У випадку Естонії ми бачимо, найперше, проблему наявності близьких за характеристиками до антисистемних партій, рухів і навіть їх представлення у законодавчій та виконавчій владі країни. Також очевидними є проблеми в площині політичної культури естонців, оскільки правила демократичного співжиття ще не є міцно укоріненними у всіх соціально-демографічних групах населення країни.

В країнах консолідованої демократії відсутні групи, зацікавлені у зміні режиму, більшість населення твердо переконана, що демократія є найкращою формою врядування, а апарат держави функціонує за демократичними принципами. У випадку Естонії безумовним позитивом є розбудова прозорої та ефективної моделі е-держави, яка увиразнює демократичні принципи, та й у цілому естонці прихильні до демократії. Водночас проблему становить наявність груп, зацікавлених у зміні режиму. Найперше, маємо на увазі партію ЕКРЕ, її молодіжне крило Blue Awakening та інші радикальні політичні сили. Відтак, в нинішньому політичному процесі Естонії вбачаємо ознаки деконсолідації демократії.

Партія ЕКРЕ спрямована на збереження естонської етнічності та традиційних цінностей. Основними темами партійного дискурсу є антиросійська позиція, євроскептицизм, підтримка традиційних сімейних цінностей і виступ проти біженців³. Партійна програма з позицій консерватизму спрямована на підтримку зменшення еміграції естонців, запобігання імміграції з-поза меж ЄС, дискримінацію сексуальних меншин тощо. ЕКРЕ опозиційно нала-

³ A. Kasekamp, M.-L. Madisson, L. Wierenga, *Discursive Opportunities for the Estonian Populist Radical Right in a Digital Society*, „Problems of Post-Communism” 2019, № 66 (1), с. 47.

штована до мультикультуралізму, сексуальних меншин, фемінізму, одностатевого партнерства тощо. Ця партія виступає за звуження прав російської національної меншини, а також вважає, що єврейська меншина має надто багато привілеїв в Естонії. Найчастіше ЕКРЕ критикується за прояви ксенофобії, нативізму та навіть елементи неорасизму. Власне зміцнення позицій цієї партії у законодавчій та виконавчій гілках влади сприяло піднесенню в Естонії правого радикалізму та демократичного відступу.

В структурі громадянського суспільства Естонії представлений доволі радикальний неліберальний сегмент, який за змістом є квазігромадянським суспільством. Такий сегмент громадянського суспільства створює атмосферу, в якій націоналісти, етнопопулісти та ін. формулюють наративи, спрямовані на уразливі групи (етнічні та сексуальні меншини, біженці та ін.), підняття населення для захисту кордонів (від мігрантів), сприяють екстремістському релігійному консерватизму (спрямований проти абортів, прав сексуальних меншин тощо), атакують мультикультурні цінності⁴.

Попри безумовний прогрес Естонії за останні три пострадянські десятиліття, наразі цю країну не можна віднести до стійких демократій, найперше – з огляду на діяльність ЕКРЕ. Припускаємо, що Естонія не переорієнтується в керунку неліберальної демократії (як Угорщина або ж Польща), однак стійкість демократичних цінностей сьогодні є підірвані і ці процеси можуть поглиблюватися, особливо, якщо при владі залишатимуться радикальні політичні сили. Якщо електоральна підтримка партії ЕКРЕ, а відтак і її владні важелі, надалі зміцнюватимуться, то прогнозовано це сприятиме реалізації її очевидного наміру вести Естонію „третім шляхом”, вільному від впливу як Росії, так і ЄС.

Чинники сповільнення ліберально-демократичних перетворень у Латвії

Попри те, що Латвія є повноправним членом ЄС, ліберальна демократія в цій країні не є стійкою, а її цінності – контроверсійні для багатьох громадян. За оцінками V-Dem Institute, Латвія є саме ліберальною, а не електоральною демократією, однак все ж їй ха-

⁴ L. Bustikova, P. Guasti, *The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe?*, „Politics and Governance” 2017, № 5(4), с. 169.

рактерне наростання дефектів⁵. Economist Intelligence Unit при визначенні рейтингу демократичності держав не віднесла Латвію (як і інші країни Балтії) до країн зі стабільною демократією з огляду на недоліки у площині політичної культури та політичної участі. За результатами 2019 р. Латвія посіла 38-е місце у світі⁶, що відповідає оцінці „недосконала демократія” (flawed democracy).

Безумовно, виконання Латвією Копенгагенських критеріїв як країною-кандидатом на вступ до ЄС та членство від 2004 р. у цій організації значно зменшило вплив негативних зовнішніх чинників на внутрішньополітичні процеси, сприяло демократизації латвійського суспільства. Євроінтеграція слугувала дієвим інструментом ліберальної демократизації. Відтак очікуваним було, що європейський вектор розвитку стримає популістські, праворадикальні та інші деструктивні процеси в Латвії. Однак, після вступу Латвії до ЄС ліберально-демократичні трансформації сповільнилися й увиразнилися симптоми демократичної „втоми”⁷.

Проблеми стійкості ліберальної демократії в Латвії очевидні з огляду на результати останніх парламентських виборів (06.10.2018 р.), які засвідчили ріст недовіри до традиційних партій і політиків. До латвійського Сейму пройшли нещодавно утворені (2016–2017 рр.) політичні партії, які побудували виборчу кампанію на класичних для новітніх популістів темах антикорупції, потреби оновлення політичного класу та ін. Це відбиває загальноєвропейську тенденцію останніх років щодо росту популярності праворадикальних, популістських партій в умовах економічного спаду, міграційної кризи, резонансних корупційних викриттів тощо. Водночас попри чутливість латвійців до корупції, в суспільстві наразі не сформувалося стійке розуміння її загроз. Це проявилось, найперше, в ще значній підтримці (19,8% голосів) Соціал-демократична партія „Згода», хоча й підтримка цього актора політики знизилась у порівнянні з попередніми виборами (2011 – 28,4%, 2014 – 23%). Саме з цією партією пов’язані чисельні корупційні справи, фігрантом яких виступає мерія Риги.

⁵ A. Lührmann et al., *Autocratization Surges – Resistance Grows. Democracy Report 2020*, Gothenburg 2020.

⁶ *Democracy Index 2019*, <https://www.eiu.com/topic/democracy-index> [09.06.2020].

⁷ J. Rozenvalds (ed.), *Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits, 2005–2014*, Rīga 2014, с. 16.

На останніх в Латвії парламентських виборах 2018 р. значну електоральну підтримку отримали саме антисистемні популістські політичні сили, які вперше заявили про себе як суб'єкти виборчого права. Ці вибори реструктуризували політичний ландшафт Латвії, адже фактично відбувся перехід до більш консервативного, націоналістичного порядку денного. Наприклад, консервативна популістська партія „Who owns the state?” (KPV LV), яка набрала 14,3% голосів, маніпулювала чутливими для латвійців питаннями: дешеві ліки, створення сприятливих умов для збільшення чисельності населення до 2,5 млн осіб (нині – бл. 1,9 млн осіб), збільшення фінансування медицини тощо. Ця партія позиціювала себе „з народом” на протигагу еліті, а головним своїм завданням визначила „очищення” латвійської політичної системи. Ще одна політична сила – New Conservative Party (JKP), яка набрала 13,6% голосів вже за результатами першої ж виборчої кампанії, базувала виборчу кампанію на підтримці впровадження єдиної шкільної системи державною мовою (тобто, і для шкіл національних меншин), розгляді шлюбу виключно як союз чоловіка та жінки, аргументації неприйнятності впровадження в Латвії інституту цивільного партнерства (за прикладом Естонії), зокрема й для одностатевих пар і под. Така підтримка латвійцями популістських, консервативно-націоналістичних партій вочевидь засвідчує характерну для електорату високу недовіру традиційним партіям та інститутам держави. Найбільше на такі настрої вплинули корупційні викриття останніх років у Латвії.

Серед проблем, в яких вбачаємо значну загрозу подальшій демократизації Латвії, більшість лежить саме у площині політико-правових цінностей, політичної культури в цілому. Більшості латвійців характерне відчуття політичного безсилля, низька довіра до політиків. За результати опитування Євробарометра⁸ в латвійців вкрай низькою є довіра до уряду (28%) та парламенту (19%), системи правосуддя (37%) та політичних партій (6%). Це призводить до контрпродуктивного відчуження від політики, а відтак знижує перспективу зміцнення демократичної політичної культури, укорінення ліберально-демократичних цінностей.

⁸ *Standarta Eurobarometers 92. Latvija*, file:///D:/Media/Desktop/eb92_nat_lv_lv.pdf [20.06.2020].

Попри ліберально-демократичний вектор розвитку Латвії, на її політику продовжує здійснюватися деструктивний олігархічний вплив. Довготривало країною фактично керували представники олігархії. Хоч олігархічне „захоплення” держави нині не характерне Латвії, деструктивний вплив олігархів на політику держави в латентній формі ще зберігається. Деякі політики, близькі до латвійських олігархів (А. Лембергс, А. Шлесерс, А. Шкеле та ін.), нині мають владні повноваження. Відтак виправдано ставити питання про те, чи достатніми є зусилля латвійців, щоб остаточно витіснити олігархів та злочинні економічні групи з політики Латвії.

Останніми роками в Латвії виникли нові конфлікти в площині ідентичності. Від питань, пов'язаних із російськомовною меншиною та негромадянами, акценти змістилися до питань про місце неоліберальних і національно-консервативних цінностей у латвійській спільноті. Прикладами слугують проблеми ратифікації Латвією Стамбульської конвенції (Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами) та Глобального пакту про міграцію.

Поступу ліберально-демократичних перетворень у латвійському суспільстві перешкоджає незрілий соціальний капітал, висока недовіра до влади тощо. Популярності популістів у Латвії, зміцненню антиелітарних настроїв у суспільстві сприяє топ-корупція та випадки уникнення відповідальності високопосадовців. Для Латвії характерні роздрібненість і слабкість політичних партій, усіх інститутів громадянського суспільства, загальна недовіра населення державним інституціям. Відтак, на наше переконання, хоч у період підготовки до вступу до ЄС Латвія й досягла значних успіхів у ліберально-демократичних трансформаціях, однак після 2004 р. намітилася стагнація процесу поглиблення демократичних перетворень, а в окремих питаннях навіть очевидним є регрес.

Вплив популізму та мінливості партійного ландшафту на якість демократії у Литві

Настрої євроскептицизму, популізму, радикалізму і под. не є гостро виражені в Литві, однак на постінтеграційному етапі ліберальна демократія у цій країні, як і в інших державах Балтії, випробовується на стійкість. Наявна низка викликів для ефективного

функціонування ліберально-демократичних інститутів, очевидна невідповідності політико-правової культури населення ліберально-демократичній моделі, на яку зорієнтований ЄС. Дані звітів Freedom House „Нації у транзиті” за кілька останніх років засвідчують стагнацію Литви у просуванні ліберально-демократичних цінностей. Наразі Литва залишається в групі консолідованих демократій, але її досягнення не мають висхідної динаміки: 2017 р. – 78 балів, 2018–2020 рр. – по 77 балів⁹.

Про наявність дефектів демократії в Литві свідчить, найперше, низький рівень довіри литовців владі, основним інститутам політики. За результатами опитування (березень 2020 р.), проведеного UAB Vilmoigus¹⁰, лише 7,5% респондентів довіряють політичним партіям, 10,6% – Сейму, 24,9% – судам. Для порівняння: 89,8% опитаних литовців довіряють пожежно-рятувальній службі, 68,6% – поліції¹¹. За результатами опитування громадської думки UAB Baltijos tyrimai¹², 47% опитаних скептично оцінили, як працює демократія в їх державі. Більше задоволених функціонуванням демократичних інститутів у Литві є серед молоді до 30 років, жителів столиці, респондентів з вищою освітою, жіноцтва. Менш задоволеними є чоловіки, особи, старші 50 років, селяни, особи з щомісячним сімейним доходом нижче 700 євро, пенсіонери, безробітні, домогосподарки, представники російської та польської національних меншин.

На якість демократії в Литві впливає рівень впливу популістів і радикальних політичних сил на політику країни, їх представ-

⁹ *Nations in Transit 2017: The False Promise of Populism*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2017_booklet_FINAL_o.pdf [28.04.2020]; *Nations in Transit 2018: Confronting Illiberalism*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FH_NationsInTransit_Web_PDF_FINAL_2018_03_16.pdf [2.05.2020]; *Nation in Transit 2020. Dropping the Democratic Façade*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf [28.05.2020].

¹⁰ Відзначимо, що в попередні місяці рівень довіри до згаданих інститутів (за результатами замірами UAB Vilmoigus) залишався приблизно таким же. Тобто, нове загострення соціально-економічних проблем унаслідок пандемії COVID-19 не стало чинником різкого зниження рівня довіри литовців до владних інститутів, а проблеми кризи легітимності влади існують віддавна.

¹¹ *Ar Jūs pasitikite, ar nepasitikite šiomis Lietuvos institucijomis?*, <http://www.vilmoigus.lt/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=2&cntnt01returnid=20> [28.05.2020].

¹² G. Jaruševičiūtė, *Reitingai: pasitikėjimas demokratija šalyje paaugo, tačiau vis dar išlieka žemas*, <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/reitingai-pasitikejimas-demokratija-salyje-paaugo-taciau-vis-dar-islieka-zemas.d?id=83771521> [28.05.2020].

леність в органах влади. Наразі популістські та радикальні політичні сили не здобули значних важелів впливу в Литві, на відміну від багатьох „молодих” демократій ЄС. Кейс Литви, як правило, не включають у політологічний дискурс про європейський популізм і екстремізм з огляду на їх незначну вираженість на тлі яскравих проявів в інших країнах ЄС. Однак не можна ігнорувати той факт, що близько третини голосів на парламентських виборах литовський електорат віддає за популістські партії¹³. Попри відсутність глибокої традиції популізму в Литві, в останнє десятиліття популістська риторика динамічно розширилася.

Прихід у 2016 р. до влади опозиційного руху LVŽS став переходом Литви до нового, консервативного політичного порядку денного. Консервативна позиція LVŽS, найперше, проявилася в християнсько-зорієнтованому підході до шлюбу та сім'ї, збереженні національної ідентичності тощо. Водночас партія за чотири роки перебування при владі не ініціювала радикальних перетворень, які суперечать ліберально-демократичному курсу ЄС. Це особливо помітно на тлі ініціатив останніх років польської партії PiS або ж угорської Fidesz – Hungarian Civic Alliance.

Попри консервативно-зорієнтований курс керівної партії LVŽS, Литві наразі вдавалося уникати різкого наростання дефектів ліберальної демократії. Однак, припускаємо, що в середовищі литовського електорату нині наявний запит на більш консервативну партійну програму. Такий запит може отримати очікувану відповідь, адже Литва має доволі сприятливі передумови для формування впливових популістських, праворадикальних політичних акторів: великі етнічні меншини, консерватизм населення, історична традиція тощо. Те, що в литовській політиці продовжується динамічний пошук „нових облич”, засвідчує створення напередодні виборчої кампанії 2020 р. кількох нових литовських політичних партій.

Останніми роками в Литві помітна активізація різноманітних протестних націоналістичних акторів. Хоч праворадикальний рух в Литві й не можна вважати сильним, однак його акції підривають стійкість Литви як держави, яка зобов'язана з огляду на членство в ЄС утверджувати ліберально-демократичні цінності.

¹³ G. Aleknonis, R. Matkevičienė, *Populism in Lithuania: defining the research tradition*, „Baltic Journal of Law & Politics” 2016, № 9(1), с. 28.

Крайні праві політичні сили досі не проходили до Сейму, однак в країні періодично відбуваються акції за їх участю, в ході яких фіксуються прояви антисемітизму, неорасизму, неонацизму, ксенофобії, антимігрантські настрої. Основним проявом активізації крайніх правих політичних акторів Литви є щорічні акції з відзначення пам'ятних дат, пов'язаних з незалежністю держави.

Хоч перспективу різкого зростання в Литві впливу ліво- чи правопопулістських сил вважаємо малоімовірною, однак центристський популізм у цій країні має висхідну динаміку й ініціативи таких акторів можуть також мати значний деструктивний вплив. Прикладом слугує спроба наприкінці 2019 р. змінити виборчу систему Литви. Наразі прохідний бар'єр (за змішаної виборчої системи) становить 5% для партій та 7% – для коаліцій. Керівна на той час парламентська коаліція ініціювала його зниження до 3% для партій і 5% для коаліцій. Законопроект отримав підтримку Сейму, однак глава держави Г. Науседа (G. Nausėda) наклав на нього вето, яке парламент не зумів подолати. Зниження прохідного бар'єра сприяло б ще більшому зростанню чисельності парламентських партій, однак не призвело б до безумовного зростання демократичності у прийнятті державних рішень; Литва і так має один із найбільш роздроблених в Європі парламентів. Очевидно, що зниження прохідного бар'єра стало спробою провести політико-правове рішення в інтересах не усього литовського суспільства, а лише окремих політичних сил, зокрема, в парламент могли б пройти політичні сили, які не поділяють цінностей ліберальної демократії.

На якості литовської демократії позначаються прояви нетерпимості до різноманітних меншин (національних, сексуальних та ін.), що суперечить цінностям неоліберальної демократії. Найбільш дискримінованими групами, найперше, є литовські роми, представники сексуальних меншин, біженці та ін. Останніми роками фіксується наростання антисемітизму. Дискриміновані групи стають, найперше, жертвами мови ненависті та протиправних дій, скоєних на ґрунті мови ненависті. І хоч на інституційному рівні Литва докладає антидискримінаційних зусиль, узгоджених з політикою ЄС, однак стійкість політики запобігання та протидії різноманітним дискримінаціям підринається низькою громадською підтримкою та проявами інтолерантності з боку громадян.

Очевидними є глибоко вкорінені в литовців забобони та поява новітніх етнічних стереотипів, наявний страх перед імміграцією, що сприяє поширенню ксенофобії, гомофобії, мігрантофобії, ромофобії та ін. Не виключаємо, що застереження перед „людьми ззовні” (мігрантами, біженцями) кореняться в історичному минулому Литви. „Інші” все ще викликають страх перед можливою окупацією, нав’язуванням відмінних соціокультурних моделей поведінки тощо. У частині інтолерантності щодо сексуальних меншин литовська спільнота незмінно дотримується консервативної позиції в питаннях шлюбу та сім’ї. Вважаємо, що нинішні зусилля литовських державних інституцій щодо запобігання поширенню неорасистської, гомо-/трансфобної та інших типів мови ненависті не можна характеризувати як достатні.

Вважаємо, що нині на інституційному та ціннісному рівнях Литва увиразнює проблеми відповідності ліберально-демократичному стандарту ЄС. Виконавши необхідні вимоги для прийняття до ЄС, Литва після завершення євроінтеграційного процесу увійшла в фазу стагнації ліберально-демократичних перетворень і нині потребує більш активної позиції інституту держави щодо інституційних реформ і ресоціалізації громадян у напрямку зміцнення прихильності до тих політико-правових цінностей, на утвердження яких спрямований ЄС. Проблема якості демократії має перспективу загострення найближчим часом на тлі деструктивних соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19. Якість демократії в Литві, на нашу думку, узалежнена від недостатнього активізму громадянського суспільства, характеристик політико-правової культури населення, яка наразі потребує зміцнення сегмента ліберально-демократичних цінностей та посилення діалогу влади з громадянами. Подолання цих негативних тенденцій спільно з поглибленням інституційних реформ є основою для поступального розвитку ліберальної демократії в Литві.

Висновки

Для „молодих” демократій Балтії перспектива вступу до ЄС виступила рушійною силою демократизації, однак після набуття бажаного статусу держав-учасниць ЄС, мотивація форсувати демократичні перетворення знизилась. Вирішення країнами Балтії фу-

ндаментальних задач (як-от, вступ до ЄС, „розлучення з Москвою”¹⁴), а опісля – наростання загальноєвропейських проблем на тлі глобальної економічної кризи (від 2008 р.), росту євроскептицизму та популізму, міграційної кризи (від 2015 р.), початку чергового соціально-економічного спаду в результаті масштабних карантинних обмежень на тлі глобальної пандемії коронавірусної інфекції (2020 р.) – сповільнило ліберально-демократичний поступ. Істотного відступу від ліберально-демократичних перетворень (як в Угорщині чи Польщі) в країнах Балтії не відбувається, однак очевидна стагнація в зміцненні ліберальної демократії. Настрої євроскептицизму, популізму, радикалізму і под. не є істотно виражені та підтримувані в країнах Балтії, однак на постінтеграційному етапі ліберальна демократія тут випробовується на стійкість.

Копенгагенські критерії, які виконували держави Балтії задля інтеграції в ЄС, стосувалися передусім процедурних та інституційних аспектів демократії. Однак перед Естонією, Латвією та Литвою залишилося стояти складне та довготривале за часом виконання завдання – переформатування цінностей населення відповідно до західного ліберально-демократичного стандарту. Кейси держав Балтії доводять: якщо зміни в політичній системі за наявності політичної волі керівництва держави здатні відбуватися доволі швидко, то ротація цінностей проходить дуже повільно та з більшим чи меншим спротивом. Очевидно, що рудименти попередньої (недемократичної) політичної культури, які не відповідні ціннісній парадигмі ЄС, все ще доволі стійкі та позначаються на якості демократії в країнах Балтії. Цінності виживання в естонців, латвійців та литовців все ще домінують над цінностями самовираження, що перешкоджає зміцненню ліберальної демократії. У населення країн Балтії ще більшою чи меншою мірою вкорінені забобони та з’явилися нові етнічні стереотипи, страх перед імміграцією, що сприяє поширенню ксенофобії, гомофобії, мігрантофобії, ромофобії та ін. При цьому зусилля національних державних інституцій та акторів громадянського суспільства країн Балтії щодо переформатування цінностей населення відповідно до західного ліберально-демократичного стандарту не можна схарактеризувати як достатні.

¹⁴ Б. Макаренко, *Двадцять семь лет спустя: есть ли посткоммунистические государства?* „Полиция” 2019, № 1(92), с. 103.

Країни Балтії зберігають спільну проблему недовіри традиційним партіям та інститутам держави, що не в останню чергу пов'язано з масштабними корупційними викриттями останніх років та недостатньо ефективними діями державних інституцій щодо реагування на корупційні кейси. Небезпеку для якості демократії також становить спрямованість на країни Балтії російських токсичних пропагандистських кампаній. Також ліберально-демократичні цінності в країнах Балтії сьогодні підриваються активізацією або й і перебуванням при владі популістських, праворадикальних, консервативних політичних акторів.

Водночас Естонія, Латвія та Литва зберігають виваженість у взаєминах з ЄС щодо найгостріших проблем. Це помітно на тлі порівняння країн Балтії з іншими групами посттоталітарних країн Європи країн, особливо – V4. Для країн Балтії пріоритетом залишається партнерство в межах ЄС, а не жорстке відстоювання національних інтересів з підривом загальноєвропейських цінностей. Країни Балтії використовують при відстоюванні національних інтересів менш радикальні методи і їх позицію можна схарактеризувати як проміжну між нордичними країнами та країнами V4.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що нині на інституційному та ціннісному рівнях усі країни Балтії не уповні відповідають ліберально-демократичному стандарту ЄС. Виконавши необхідні вимоги для прийняття до ЄС, Естонія, Латвія та Литва увійшли в фазу стагнації ліберально-демократичних перетворень і потребують більш активної позиції інституту держави щодо інституційних реформ і ресоціалізації громадян у напрямку зміцнення прихильності до тих політико-правових цінностей, на утвердження яких спрямований ЄС.

Бібліографія

- Aleknonis G., Matkevičienė R., *Populism in Lithuania: defining the research tradition*, „Baltic Journal of Law & Politics” 2016, № 9(1), с. 26-48.
- Ar Jūs pasitikite, ar nepasitikite šiomis Lietuvos institucijomis?, <http://www.vilmorus.lt/index.php?mact=News,cntnto1,detail,o&cntnto1articleid=2&cntnto1returnid=20/>.
- Bustikova L., Guasti P., *The Illiberal Turn or Swerve in Central Europe?*, „Politics and Governance” 2017, № 5(4), с. 166-176.
- Democracy Index 2019*, <https://www.eiu.com/topic/democracy-index/>.

- Freedom in the World 2019. Democracy in Retreat*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/feb2019_FH_FITW_2019_Report_ForWeb-compressed.pdf/.
- Jaruševičiūtė G., *Reitingai: pasitikėjimas demokratija šalyje paaugo, tačiau vis dar išlieka žemas*, <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/reitingai-pasitikėjimas-demokratija-salyje-paaugo-taciau-vis-dar-islieka-zemas.d?id=83771521/>.
- Kasekamp A., Madisson M.-L., Wierenga L., *Discursive Opportunities for the Estonian Populist Radical Right in a Digital Society*, „Problems of Post-Communism” 2019, № 66(1), c. 47-58.
- Klūga M., *Latvia unlikely to ratify Istanbul Convention any time soon*, <https://eng.lsm.lv/article/politics/politics/latvia-unlikely-to-ratify-istanbul-convention-any-time-soon.a265133/>.
- Lührmann A. et al., *Autocratization Surges – Resistance Grows. Democracy Report 2020*, Gothenburg 2020.
- Nations in Transit 2017: The False Promise of Populism*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2017_booklet_FINAL_o.pdf/.
- Nations in Transit 2018: Confronting Illiberalism*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FH_NationsInTransit_Web_PDF_FINAL_2018_03_16.pdf/.
- Nation in Transit 2020. Dropping the Democratic Façade*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf/.
- Rozenvalds J. (ed.), *Cik demokrātiska ir Latvija? Demokrātijas audits, 2005-2014*, Rīga 2014.
- Standarta Eurobarometers 92. Latvija*, file:///D:/Media/Desktop/eb92_nat_lv_lv.pdf/.
- Viirpalu I., *Eesti inimeste väärtustest ja identiteedist*, <https://humanrights.ee/2019/09/eesti-inimeste-vaartustest-ja-identiteedist/>.
- Макаренко Б., *Двадцать семь лет спустя: есть ли посткоммунистические государства?*, „Полития” 2019, № 1(92), с. 97-113.

Znaczenie nowej islamistycznej propagandy dla krajów Bliskiego Wschodu i Europy Zachodniej

Celem artykułu jest przedstawienie fenomenu jakim stała się ekstremistyczna propaganda w wydaniu Państwa Islamskiego. Przekazy oferowane odbiorcom we właściwym momencie, którym niewątpliwie była Arabska Wiosna Ludów i przedstawienie organizacji jako alternatywy dla poprzednich autorytarnych reżimów, pozwoliło nie tylko na zyskiwanie nowych rekrutów z Bliskiego wschodu, lecz znalazło również odbiór wśród „zachodniej” publiczności. Wobec ostatecznej klęski militarnej dżihadystów i śmierci jej lidera zagrożenie ponownymi zamachami niewątpliwie rośnie, dlatego tym bardziej ważne staje się nie tylko militarne, lecz również ideologiczne zwalczanie zagrożenia.

Wśród pustynnego piasku wylaniają się niczym demony z poprzednich wieków budzący grozę w na całym Bliskim Wschodzie wojownicy dżihadu. Połączeni, jak głosi hasło propagandowe – „jednym wezwaniem, jednym sztandarem, jednym liderem” – przemierzają kolejne kilometry, aby urządzić zasadzkę lub błyskawicznie zaatakować przeciwnika i przejąć inicjatywę. Dzięki wojnie w Syrii i wycofywaniu się amerykańskiego wojska z Iraku odradzające się z popiołów Państwo Islamskie mogło powtórnie zyskać na znaczeniu, zreorganizować się i zyskać zwolenników na podatnym gruncie w obu krajach. Mimo wielkiego poświęcenia, Amerykanie po raz kolejny musieli przyglądać się, jak miasta o które stoczyli wielodniowe, wykańczające walki, padają jedno po drugim w walkach irackich sił zbrojnych z czarną armią fanatyków.

Bliski wschód wielokrotnie był areną krwawych zająć między religiami, ideologiami, czy światopoglądami. Dotychczasowe jednak przedstawianie w mediach zachodnich i bliskowschodnich radykałów, jako wzbudzających czasem nawet litość, samotnych odszczepieńców lub prymitywów przestało odnosić pożądany efekt. Gdyby spojrzeć na bli-

* Rafał Kałwa, Uniwersytet Jagielloński, e-mail: rkałwa@interia.pl

skowschodnie metody deradykalizacji islamistów¹, należałoby stwierdzić, iż nie były to metody specjalnie sprawdzające się na każdym zatrzymanym. Powyższe metody wbrew pozorom bywały skuteczne, jednak nie dawały stuprocentowej gwarancji efektu. Minusem w powyższych metodach pozostaje również kwestia dużych kosztów, jakie musi podjąć państwo, aby przywrócić zresocjalizowaną jednostkę społeczeństwu. Dodatkowo istotny pozostaje również fakt, iż działania państwowe dostosowywane były głównie do przeciwdziałania a nie prewencji, która po za mediami tradycyjnymi praktycznie prawie nie funkcjonowała w sieci.

Państwo Islamskie już nie raz udowodniło w swojej historii, iż retoryka i propaganda są niezwykle istotne w formowaniu i utrwalaniu własnego ładu politycznego na wybranym przez siebie terenie. Początkowo demonstracje i starcia z policją i aparatem bezpieczeństwa rządu Baszara al-Asada nie odnosiły żadnego skutku. Prezydent namaszczony na stanowisko przez swojego ojca Hafeza al-Asada był bardzo negatywnie odbierany zarówno przez sunnicką większość w kraju, jak i wahabistów z Zatoki Perskiej i takfirystów z Iraku. Demonstracje najczęściej postrzegane były jako wyraz nieposłuszeństwa i braku zgody na niedemokratyczny system władzy i nietolerancję okazywaną pozostałym grupom religijnym przez rządzących. Pogarda wobec sunnitów przyspieszyła radykalizację protestujących, gdy siły bezpieczeństwa pod dowództwem kuzyna prezydenta generała Atefa Nadżiba aresztowały piętnastu uczniów szkoły podstawowej w mieście Dara za napisanie na murach swojej szkoły haseł prodemokratycznych. Według opowieści niektórych opozycjonistów na prośby rodziców o wypuszczenie dzieci, generał miał odpowiedzieć: „Wyślijcie do nas swoje żony, to zrobimy wam nowe”². Podczas podobnych protestów w Damaszku czy Hims również dochodzi do brutalnych prześladowań nie tylko na tle antyrządowym ale również i religijnym. Sunniccy obywatele zetknęli się z brutalnymi aresztowaniami i przesłuchaniami.

¹ Np. w Arabii Saudyjskiej więźniów przetrzymywano w luksusowych ośrodkach reedukacyjnych lub w Jemenie, gdzie przetrzymywany spędzał czas z imamem w jednej celi, który podejmował z nim polemikę odnośnie prawd wiary i słuszności sprawy, o którą walczył dżihadysta.

² D. Cockburn, *Państwo Islamskie*, tłum. Martyna Bielik, Warszawa 2015, s. 87.

Więźniów gwałcono niezależnie od płci, chłostano, rażono prądem³. O słynącym z okrutnego traktowania więzieniu Muchabratu informowały także zachodnie media, np. BBC. Nic więc dziwnego, że próbujący na początku pokojowych metod demonstranci, a szerzej ujmując sunniccy demonstranci, ulegli niezwykle szybkiej radykalizacji. Określenie przez Państwo Islamskie Al- Asada jako bezbożnika, hipokrytę, czy niewiernego skutecznie przemawiały do syryjskich odbiorców. Szczególnie dwa ostatnie określenia spotykały się z niezwykle „ciepłym przyjęciem”. Określenie „hipokryta” (مرنمافق) stosuje się bowiem wobec apostatów i ludzi pozornie przyjmujących islam lub wykorzystujących religię do własnych celów, natomiast określenie „niewiernego” (كمنمافر) stosuje się do politeistów i często wykorzystywane jest do przypominania o czasach dżahiliji (جاهل بيممة) negatywnie postrzeganego przez muzułmanów okresu na Półwyspie Arabskim przed działalnością proroka Muhammada (czasem synonimicznie używa się też określeń czas niewiedzy, nie cywilizacji⁴). Dlatego przedostanie się ośmiu dżihadystów Państwa Islamskiego do Syrii i przeprowadzenie serii zamachów bombowych w 2011 r. 34 przez wielu Syryjczyków odbierane było jako zemsta na reżimie za ciemnienie sunnitów.

W porównaniu do Syrii różnice występujące w propagandzie Państwa Islamskiego na terenie Iraku były nieznaczne. Po interwencji państw zachodnich w 2003 r. i długiej okupacji kraju wiarygodność mediów z Europy i Ameryki Północnej uległy załamaniu. Posługiwanie się często nieprawdziwymi lub niesprawdzonymi informacjami przez dziennikarzy oczerniającymi żołnierzy irackich wprowadzało coraz większy dystans między odbiorcami a nadawcami komunikatu. W przypadku sunnickiej mniejszości zamieszkującej północ Iraku okupacja doprowadziła do największych strat. Dawniej powiązana z iracką partią BAAS i jej liderem- prezydentem Saddamem Husajnem mniejszość religijna została niemal całkowicie zmarginalizowana przez władze okupacyjne, przez co zwłaszcza wśród oficerów reżimowej armii niższego szczebla dochodziło do wzniesienia buntów i powstań. Wielu z nich uległo też radykalizacji w więzieniach o zaostrzonym rygorze, jedną z takich osób był znany już dzisiaj Abu Bakr al- Baghdadi przywódca Państwa Islamskiego, były

³ Ibidem, s. 83.

⁴ J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 61; M. Weiss, H. Hassan, *ISIS Wewnątrz Armii Terroru*, tłum. Patryk Gołębiowski, Warszawa 2015, s. 234.

więzień Camp Bucca⁵. Znając dobrze realia i nastroje panujące wśród swoich współwyznawców, al- Baghdadi przeczekał okres okupacji i wraz ze swoimi żołnierzami wyczekiwał wyjścia sił sprzymierzonych z Iraku. Ogromna niechęć wywoływana przez szyckiego premiera al- Malikiego wśród sunitów była całkowicie uzasadniona. Siły rządowe zostały zdominowane przez szycką i proirańską większość mimo powszechnych zapewnień o tolerancji i milczenia odnośnie konfliktu mediów zachodnich⁶. Dodatkowo w wyniku głosowania do parlamentu, gdy okazuje się, iż wybory wygrała partia sunnicka zaczyna dochodzić do jawnego starcia między wyznawcami dwóch odłamów islamu. Obserwatorzy ONZ i Komisji wyborczej nie stwierdzili żadnych naruszeń, lecz mimo to u sterów władzy wciąż pozostawał gabinet Al-Malikiem. Ostatecznie połączone partie szyckie i kurdyjska tworzą koalicyjną większość, a nowa władza rozpoczyna rządy od prześladowania sunnickiej mniejszości, dając wodę na młyn propagandzie Państwa Islamskiego, które w nowy rok 2014 splądrowało miasto Faludża i ogłosiło się „islamskim emiratem”⁷, który za główny cel obiera sobie ochronę sunitów przed rządem szyckiego prezydenta.

W chwili, gdy amerykańskie wojska stają się coraz mniej obecne w Iraku, narasta propagandowa walka między dżihadystami a mediami o zasięgu lokalnym i globalnym. Pod względem wizerunkowym Państwo Islamskie powróciło do tradycji swojego założyciela AzZarkawiego i elementów baasizmu z okresu Saddama Husajna. W pierwszym przypadku oznaczało to powrót do traktowania mudżahedina jako współczesnego Saladyna zwalczającego okupujących ziemie muzułmańskie niewiernych, w drugim natomiast niewątpliwie nawiązuje do tradycji kalifatu Abbasydów, do którego chętnie nawiązywali iraccy baasiści. W ten sposób samozwańczy kalif z Al- Badriego staje się Al- Baghdadim a bojownicy tytułują go „Al- Mansur” podobnie jak robił to Saddam wobec swoich dywizji. Podobieństwa w propagowaniu dżihadu do metod sprzed okupacji Iraku występują głównie na terenie właśnie tego kraju, nic więc dziwnego, że wspominająca lepsze dla siebie czasy sunnicka mniejszość często życzliwie reagowała na kolejne produkcje „oddziałów propagandowych”. Znacząca różnica między propagandą Państwa Islamskiego

⁵ M. Weiss, H. Hassan, *ISIS Wewnątrz Armii Terroru*, tłum. Patryk Gołębiowski, Warszawa 2015, s. 213.

⁶ Ibidem, s. 144.

⁷ Ibidem s. 212.

a dotychczas spotykaną propagandą rządową w świecie arabskim jest sposób dotarcia nadawcy do odbiorcy. Wcześniej rządowe źródła przekazu były jeszcze do niedawna narzucone, natomiast w dobie powszechnie dostępnego Internetu i telewizji satelitarnej odbiorca mógł z łatwością skonfrontować otrzymanywane informacje i dokonać ich weryfikacji. W przypadku treści dżihadystycznych zachodzi ogromna różnica – odbiorca nie jest indoktrynowany przez najbardziej dostępne środki przekazu, to on wykonuje pierwszy krok (jeżeli nie znajduje się na terytorium okupowanym przez IS) i na własną rękę poszukuje dostępnych treści. Współczesna propaganda islamskich ekstremistów do niedawna jeszcze była na wyciągnięcie ręki⁸. Dżihadyści często porozumiewali się za pomocą mediów społecznościowych takich jak Facebook i Tweeter, filmy zawierające egzekucje rozpowszechniali na You Tube, a rozmowy rekrutacyjne z niektórymi naśladowcami z całego świata prowadzili przez komunikatory, np. Skype. Państwo Islamskie do perfekcji wykorzystywało najnowsze technologie do swoich celów propagandowych i korzystając z bogatego zaplecza ideologicznego wytworzyła własny niepowtarzalny styl, który obecnie starają się powielać podobne im ugrupowania. Podobnie jak w drugiej połowie XX wieku pewien styl wypracowali Kutb i Maududi, dzięki czemu ich prace są przystępne zarówno dla osób wychowanych w kulturze europejskiej jak i muzułmańskiej.

Propagowanie działalności dżihadystów poza kontrolowanym przez nich obszarem należy podzielić na dwie części: działalność samych bojowników i działalność „centrów medialnych”. Działalność samych terrorystów ma na celu głównie poprawę wizerunku organizacji. Bojowników w swoim przesłaniu można podzielić na odpowiednie profile: 1) celebryci; 2) blogerzy; 3) wolontariusze, oraz 4) idealisci⁹.

Oczywiście nie każdy terrorysta prowadzi swojego bloga, nie każdy wpisuje się też w tylko jeden profil, mimo to łatwo zauważyć można pewne podobieństwa w ocieplaniu wizerunku, stosowane również przez dżihadystów. Wśród blogerów zarówno Państwa islamskiego jak i żołnierzy USA czy Rosji pojawiają się zdjęcia z dziećmi lub zwierzętami domowymi, co ma poprawiać PR armii. Niektórzy mużahedini (szczególnie ci młodszy) umieszczają także swoje zdjęcia ze słodyczami lub po-

⁸ R. Kałwa, *Dżihad i komunikacja. Rozwój, „systemy medialne”, propaganda*, [w] *Współczesne Wymiarzy Komunikacji Między Teorią a Praktyką*, Poznań 2018, s. 207.

⁹ *Ibidem*, s. 207.

siłkiem. Blogerzy i celebryci stanowią niezwykle ważną rolę w trakcie radykalizacji muzułmanów, ponieważ bardzo często są osobami pierwszym kontaktem dla potencjalnych bojowników.

Celebryci dżihadu, tacy jak Jihadi John czy Tarchan Batiraszwili¹⁰, stali się nie tylko znanymi postaciami w swoim środowisku, byli także symbolami dżihadystów w zachodnich stacjach telewizyjnych. Ich popularność (choć w przypadku Batriaszwilego nie cieszył się on zbyt wielkim szacunkiem wśród samych bojowników) oraz strach jaki budzili wśród opinii publicznej i potencjalnych rekrutów niewątpliwie przesądziła o postrzeganiu nowopowstających milicji jako profesjonalnych żołnierzy, choć często mijają się to z prawdą. Wolontariusze i idealisci w przeciwieństwie do najpopularniejszych w Państwie Islamskim bojowników mają czasem zupełnie inny cel niż walka. Ich postawa i intelektualne możliwości, a także talenty mają zmieniać pogląd o reprezentowanej przez nich organizacji, nadać jej inteligencki charakter. Podczas rozmów, które każdy może odbyć z dżihadystą za pomocą komunikatorów internetowych⁴⁰, można dowiedzieć się jak wygląda sytuacja na froncie lub przebiega życie kulturalne w „kalifacie”. Ten profil bojownika będzie w przystępny i zarazem manipulacyjny sposób przekonywał do wstąpienia do swojej organizacji¹¹. Tymczasem Abumalek Shishanialham, którego działalność wiąże się z „centrum medialnym” Khouta Media Corp, przypomina bardziej funpage artysty-fotografa. Koordynator promocji w „medium”, o którym mowa będzie później, udostępnia również wiersze, fotografie artystyczne kolegów z „pracy” i grafiki odnoszące się do cierpienia cywilów w wyniku działań żołnierzy Al-Asada. Wymieszanie islamskiej hermeneutyki, historii i polityki skłoniło, np. elokwentnego Mosannę Abdulsattara do zmiany organizacji z AWS na Państwo Islamskie, po rozmowie z Abu Hamzą Asz- Szamim- jednym z dobrze wykształconych emirów¹². Gdy Abdulsattarowi zadano później pytanie dlaczego przyłączył się do terrorystów, miał odpowiedzieć, iż przekonał go ich „intelektualizm” i „walka z niesprawiedliwością.

¹⁰ Ibidem, s. 208.

¹¹ Dla przykładu: Konta na Facebooku szeregowych żołnierzy Kalifatu Abo Hamza Midani Hrr i Aboaleal Syrian opierają się głównie na zdjęciach bojowników i rzadko wplatanych fragmentach Koranu.

¹² M. Weiss, H. Hassan, *ISIS Wewnątrz Armii Terroru*, tłum. Patryk Gołębiowski, Warszawa 2015, s. 246.

Produkcje „oddziałów propagandowych” – charakterystyka ogólna

Łączenie sacrum i profanum to nieodzowny element nowej propagandy w wydaniu Państwa Islamskiego. Graficzne elementy popkultury pojawiają się w czasie odśpiewywania azzanu i odmawiania bismilli, zanim bojownicy dokonają egzekucji. Niemal każde logo „centrum medialnego” wzbudza skojarzenia z Al- Jazzerą lub nawiązuje do konkretnego dzieła popkultury. Propagandyści sięgnęli również po inne, nieużywane jak dotąd źródło kultury jakimi są gry PC, zwłaszcza gry akcji lub historyczne. Niezwykle częstym elementem są nawiązania do gier takich jak Assasin’s creed, Call of Duty, Medieval II Total War¹³ czy Counter-Strike. I chociaż mogłoby się wydawać, iż wytwarzany w ten sposób komunikat nie powinien zostać zrozumiany przez nadawcę w dorosłym wieku, to właśnie ten rodzaj cieszy się największą popularnością. W niektórych krótkometrażowych filmach nie brakuje także odniesień do historii. Niezwykle często wspomniana jest interwencja w Iraku, wojna w Czeczenii i Afganistanie, okres kolonializmu państw Europy Zachodniej, a także okres wypraw krzyżowych i panowanie „czterech kalifów sprawiedliwych”.

Wiadomości i media Państwa Islamskiego

Mimo wcześniejszych prób utworzenia własnych, całkowicie niezależnych od „wrogów” mediów przez sunnickie organizacje terrorystyczne takie jak Al-Kaida czy Boko Haram, dopiero Państwu Islamskiemu udało się nie tylko stworzyć własne „wytwórnie”, ale również utrzymać bardzo wysoki poziom w stosunku do starszych od siebie organizacji dżihadystycznych. Obecnie do największych nazywanych przez dżihadystów „centrów medialnych” tej organizacji należą: Al- Hayat Media Center, Khouta Media Group, a także internetowa prasa i filmy produkcji Dabiq. „Kalifat” produkuje własne filmy-reportaże a nawet regularnie pojawiające się wiadomości. Dla przykładu produkcja Al-Hayatu poza pojawiającym się we wstępie logiem organizacji i bismillą praktycznie do złudzenia przypomina krótką relację dziennikarską, nawet logo „wytwórni” jest niezwykle podobne do najbardziej znanej w świecie arabskim telewizji Al-Jazzer. Graficznie przedstawione Rosji i USA,

¹³ R. Kałwa, op. cit., s. 208.

a wraz z nimi prezydenci Obama i Putin ściskający sobie dłoń, są określani przez lektora jako niewierni.

Zgodnie z postawioną przez lektora tezą USA i Rosja mają rozgrywać polityczne konflikty między sobą na terenie Bliskiego Wschodu, przez co cierpieć mają głównie muzułmanie, dodatkowo podsycani przez nich nienawiścią Kurdowie i szyici „sprzeniewierzyli” się islamowi i naukom Muhammada pogłębiając tym samym rozłam we wspólnocie. Koniec przekazu następuje, gdy lektor rozpoczyna recytować werset Koranu 9 aje 45: „Proszą ciebie o pozwolenie tylko ci, którzy nie wierzą w Boga ani w Dzień Ostatni i których serca jeszcze wątpią, i którzy się wahają w swoim zwątpieniu”¹⁴.

Państwo Islamskie – arkadia dżihadystów

Państwo Islamskie zdaje sobie sprawę z wartości, jakie daje ocieplanie swojego Khouta Media Grup przedstawia odbiorcy zbiór niezwykle prostych sekwencji, w których chwile sielanki zestawiane są ze szkoleniem bojowym dzieci. Całość zestawiona z uśmiechami „młodych rekrutów” ma za zadanie stwarzać mieszane uczucia u odbiorcy. W całym filmie chłopcy w wieku maksymalnie 15 lat czytają fragmenty Koranu, głównie sury 5. aje 10-11: „O wy, którzy wierzycie! Czyż mogę ukazać wam handel, który by was wybawił od kary bolesnej? 11 Będziecie wierzyć w Boga i Jego Posłańca! Będziecie walczyć na drodze Boga waszym majątkiem i waszymi duszami! To będzie lepsze dla was- o, gdybyście tylko mogli to wiedzieć!”. Zestaw sekwencji prezentować ma przeciwagę między motywem arkadyjskim, symbolizującym życie w Państwie Islamskim, a resztą świata pełną niebezpieczeństw i zagrożeń czyhających na bezbronnego młodego muzułmanina.

Chłopcy wychowywani są zgodnie z tradycyjnymi zasadami arabskimi. Wspólnie przygotowują posiłek i sprzątają teren „szkoły z internatem”. Ich codzienne życie w zasadzie nie różniłoby się niczym wobec ich rówieśników, gdyby nieduża ilość zajęć z obsługi kałasznikowa i ćwiczeń walki wręcz. Twórcy zadbali także o oprawę muzyczną filmu, którego bohaterowie nie mają prawie żadnych wypowiedzi. Pieśni o braterstwie i męskiej przyjaźni rozbrzmiewają podczas szkolenia bojowego, następnie chłopcy po skończonych zajęciach podnoszą dłoń z uniesionym w górę palcem, aby zasygnalizować gotowość na śmierć za Boga

¹⁴ Ibidem, s. 199.

i Kalifa. Niektórzy „mali bojownicy” mają także napis na plecach świeży tauhid, co sugeruje, iż mogą być to dzieci pochodzące z rodzin chrześcijańskich i jazydzkich, porwanych przez terrorystów. Sama nazwa tauhid (مسمدل توحى) jest jednym z filarów dogmatycznych islamu oznaczającym monoteizm i jedyność Boga. Zakończenie filmu z serii „Obóz: świeży monoteiści” (معسكر: ال تود يمد الله بال) stanowią napisy końcowe, podziękowania i przekierowania zainteresowanych na email i konto Skype redakcji. Autorzy podali nawet miejsce nagrywania „dokumentu” – wschodnia Ghuta, redakcja dziękuje także szkoleniowcom wojskowym i „biuru orzecznictwa” za współpracę. Na facebooku Abumalek Shishanialsham zachęca także do udzielania pomocy finansowej na stronie głównej Khouta. Chociaż konto funkcjonuje już od 2014 r., przedstawiane są dzieci, które używają broni, pojawiają się nowe linki do następnym nagrań, władze portalu społecznościowego wciąż nie reagują. Jeszcze w połowie 2019 r. strona *Khouta.Islamic.Group* miała ponad 1640 polubień i tyle samo osób obserwujących.

„Flames of war” – czyli „reportaż” o powstaniu Państwa Islamskiego

Propaganda Daesz wprowadziła džihad i retorykę ekstremistów na nowy poziom, będąc niejako sprzężeniem zwrotnym wobec kultury i myśli „zachodu”. Funkcjonowanie „daula” przypomina państwo totalitarne, a jego propaganda, podobnie do Europy w latach 30tych, 40-tych, czy 50-tych przyciąga do siebie wielu zwolenników z różnych powodów. Przyglądając się „dziennikarstwu” i „kronikarstwu” Al- Hayatu można uznać, iż jest to niezwykle podobna produkcja do „Triumph des Willens” Leni Reifenhahl, różniąca się w zasadzie nielicznymi zabiegami związanymi z różnicami kulturowymi. „W obliczu czarnej fali wojsk krzyżowców, historyczna kraina międzyrzecza spotkała się z misją mającą na celu spalić życie, by zmienić polityczny krajobraz na świecie. Misją, która zapowiadała nadejście sukcesji i rewizji tauhidu. To właśnie wtedy powstaje Państwo Islamskie stworzone z krwi prawdziwych mudżahedinów, by zjednoczyć ummę „pod jednym wezwaniem, jednym sztandarem, jednym liderem” – takimi słowami rozpoczyna się wyprodukowane przez Al- Hayat „reportaż” mający przedstawiać początki powstania kalifatu. Po przedstawieniu krótkiego wstępu, w tle za lektorem puszczone zostaje „hymn” Państwa Islamskiego, następnie wśród wybuchów

i płomieni wylania się tytuł programu: „Flames of war the fighting has just begun”. Cały program jest dwujęzyczny, lektor wypowiada nienaganną angielszczyzną kolejne zdania, tymczasem w dole ekranu pojawia się arabskie tłumaczenie, czasem role się odwracają, jak na przykład w sytuacji, gdy w tle po arabsku przemawia „Kaliif”. „Część dokumentalna” rozpoczyna się od przedstawienia działań reżimu Al- Asada przeciw muzułmanom. Na ekranie pojawiają się zwłoki dzieci w wieku wczesnoszkolnym zagazowane przez reżim, następnie fragment filmu przedstawiający wydobywanie chłopca z ruin budynku, zniszczone ulice miast i przykryte flagą syryjską zwłoki cywili. „Niektórzy negują dżihad, inni twierdzą, że nie jest to część religii” komentuje lektor, gdy w wyświetlane są następująco po sobie fragmenty filmów propagandowych syryjskiego reżimu. Jako przeciwieństwo Asada i szyizmu przedstawia się „wybranych przez Boga” nielicznych „sprawiedliwych”, którzy postanowili wziąć sprawę we własne ręce i udać się do Lewantu. To właśnie dzięki nim ma powstać „era nowej ummy”, rozpoczynająca się w mieście Azaz. Z ciemnego tła wylania się czarno-biały film, przedstawiający Abu Usmaha Al-Maghribi recytującego swojemu oddziałowi dziewiątą surę Koranu aję 38-39: 38 O wy, którzy wierzycie! Dlaczegoż, kiedy wam mówią: "Ruszajcie na drogę Boga!" – tak ciężycie ku ziemi? Czy podoba wam się bardziej życie tego świata, czy życie ostateczne? Przecież używanie życia tego świata w porównaniu z życiem ostatecznym- jest miżerne! „39 A jeśli nie wyruszyacie, to ukarze was Bóg karą bolesną i zmieni was na inny naród. A wy nie możecie Mu w niczym zaszkodzić. Przecież Bóg jest nad każdą rzeczą wszechwładny!”.

Gdy śpiew cichnie, przedstawiane są sceny zdobywania syryjskiej bazy wojskowej. Bojownicy używający RPG okreśłani są „łowcami czołgów”, a zwolnienia i przyśpieszenia tempa współgrają z lektorem i nashedami. W momencie kulminacyjnym po raz kolejny przytaczana jest sura Koranu, tym razem: „9:45 O wy, którzy wierzycie! Kiedy spotykacie jakiś oddział, to trzymajcie się mocno i często wspominajcie Boga! Być może, będziecie mieć szczęście!” Następnie występuje ujęcie zawierające dwa niezwykle ważne dla dżihadystów elementy ich światopoglądu: śmierć męczeńska w walce i w zamachu samobójczym. Męczennik (الاستشهادي) wyjeżdża transporterem opancerzonym wypełnionym materiałami wybuchowymi. „Najbardziej efektywna broń jaką poznano” – mówi lektor, a bojownik wysadza się w powietrze w terenie zabudo-

wanym. Wybuch przedstawiany jest z trzech kamer, a po chwili odczytywane są słowa „szejka” Abu Mus’aba Az-Zarkawiego „No, by Allah, da’wah has been a road lined with roses and sweet basil”. W kolejnych sekwencjach filmowcy przedstawiają walki z Kurdami. Elementy krwawej walki po 25 minutach ustępują niszczeniu „starych granic”, będących wynikiem „czarnych kart historii”, kolonializmu i układu Sykes-Picot. Proklamacja „Kalifatu” przez Abu Bakra Al-Baghdadiego symbolizuje nie tylko nowy początek, lecz opiera się na poczuciu starych krzywd zachodzących między sunnitami a pozostałymi religiami. Po przemówieniu lektor przedstawia „szczęśliwe społeczeństwo” i tłumy wiwatujące przed mężczyzną z flagą Państwa Islamskiego, większość osób wykonuje też specyficzny gest na jego widok- wznosi prawą rękę z uniesionym do góry palcem, co ma symbolizować gotowość na męczeństwo za Boga i „Kalifa”. Punktem kulminacyjnym trwającego prawie godzinę filmu jest powrót do obleganej na samym początku bazy wojskowej w Syrii. Tym razem w rolę aktora i lektora wciela się bojownik, który nienaganną angielszczyzną przedstawia ostatnie wydarzenia odbiorcy, recytując wcześniej basmallę. Tuż za nim grupa opisywana jako żołnierze reżimu Asada kopie własne groby. „Taki jest koniec każdego niewiernego” i „ludzi, którzy prześladują muzułmanów” podsumowuje zamaskowany bojownik. Ofiary nie są jednak anonimowe, każdy ze schwytanych mężczyzn dostrzegalny jest z pustym spojrzeniem w obiektyw. Jeden z nich mógł przed własną egzekucją nawet się wypowiedzieć. Przedstawił się jako żołnierz 17 Dywizji w mieście Ar-Rakka, przeklinał syryjskiego prezydenta i oficerów, którzy uciekli przed wrogiem, pozostawiając szeregowych na pastwę Państwa Islamskiego. Wyrównanie „krzywd i poniżania muzułmanów” następuje w ostatniej scenie, gdy jeńcy zostają rozstrzelani, aktor-kat krzyczy, że walka dopiero się zaczyna. Całość kończy kazanie Kalifa Ibrahima Al-Badriego.

Podsumowując produkcję Państwa Islamskiego należy uznać iż miejsce nacjonalizmu zajął panislamizm skupiający się na odłamie sunnickim. Podobnie jak w przypadku wcześniejszych ideologii socjalizmu i panarabizmu propaganda Państwa Islamskiego opiera się głównie na poczuciu krzywdy, niesprawiedliwości i dziejowej sprawiedliwości, która mogłaby się ziścić właśnie dzięki tej organizacji. Nawiązania do zmiany granic powstałych przez układ Sykes-Picaut, przeświadczenie o prześladowaniu muzułmanów na całym świecie ostatecznie doprowadza do

wzmoczonej reakcji odbiorców – znacznie mocniejszej niż w przypadku zwyczajnych reakcji reporterskich. Islamska wizja walki dobra ze złem, „ludzi Boga i niewiernych”, za których można uznać praktycznie każdego – nawet muzułmanina co wprowadza elastyczność dla ideologii i propagandy dżihadu. Niezwykłą nowość w przypadku tej propagandy stanowi również jej spersonalizowanie na co pozwala na wykorzystanie współczesnych forach społecznościowych.

Bibliografia

- Aleksandrowicz T., *Terroryzm Międzynarodowy*, Wydawnictwo Akademickie i Literackie, Warszawa 2015.
- Cockburn D., *Państwo Islamskie*, tłum. Martyna Bielik, PWN, Warszawa 2015.
- Danecki J., *Arabowie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2001.
- Erelle A., *Dżihadystka*, Wydawnictwo Sonia Draga, Katowice 2015.
- Fyderek Ł., *Pretorianie i technokraci w reżimie politycznym w Syrii*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2011.
- Kałwa R., *Dżihad i komunikacja. Rozwój „systemy medialne”, propaganda*, [w] *Współczesne Wymiary Komunikacji Między Teorią a Praktyką*, Poznań 2018.
- Lipa M., *Autorytaryzm na Arabskim Bliskim Wschodzie*, Wydawnictwo naukowe AKSON, Warszawa 2013.
- Weiss M., Hassan H., *ISIS Wewnątrz Armii Terroru*, tłum. Patryk Gołębiowski, Wydawnictwo Burda Publishing Polska, Warszawa 2015.
- Węclawiak A. (red.), *Współczesne Wymiary Komunikacji Między Teorią a Praktyką*, Wydawnictwo Europejskie Stowarzyszenie Kulturoznawcze, Poznań 2018.
- Zdanowski J. (red.), *Władza na Muzułmańskim Bliskim Wschodzie*, Wydawnictwo naukowe AKSON, Warszawa 2013.
- Zdanowski J., *Współczesna muzułmańska myśl społeczno-polityczna Nurt Braci Muzułmanów*, Wydawnictwo Naukowe AKSON, Warszawa 2009.

Netografia:

- https://www.facebook.com/themoonstar.kh99?hc_ref=ARTdMAoocZIYyOF3OAbE2To7nhkKhgPxHGSmClpYoJA2OpK_nHCuvm1gweizkeOVYA/.
- https://www.facebook.com/aboaleal.syrian?hc_ref=ARSnG3ZCr8KdAsPXL7AoIv_gSRbcQ1HCpbhKdCjyII8ZhrcaS7TjyRnr8txtSQ7Q6k/.

Karolina Baraniak*

Euroregion Karpacki jako przykład współpracy transregionalnej

Euroregiony to formy współpracy transgranicznej, realizowanej przez poszczególne obszary państw członkowskich Unii Europejskiej, państw kandydujących do tej wspólnoty i ich sąsiadów¹. Są one ukierunkowane na wymianę doświadczeń sprzymierzonych terenów, ich wzajemny rozwój społeczny, ekonomiczny i kulturowy oraz wspólne pokonywanie przeszkód, z jakimi sojusznicze obszary zmagają się na co dzień². Omawiane postaci współdziałania poprawiają jakość działania jednostek samorządów terytorialnych, promują pogranicza państw, przyczyniają się do rozwoju turystyki i poprawy infrastruktury³. Funkcjonowanie euroregionów omawiają konwencje Rady Europy i Unii Europejskiej: Europejska Konwencja Ramowa o Współpracy Transgranicznej między Wspólnotami i Władzami Terytorialnymi z 1980 r., Europejska Karta Regionów Granicznych i Transgranicznych z 1981 r., Europejska Karta Samorządu Terytorialnego z 1985 r. oraz Europejska Karta Samorządu Regionalnego z 1997 r.⁴ Spośród 79 istniejących euroregionów 17 euroregionów współtworzą polskie podmioty prawne⁵. Jednym z nich jest Euroregion Karpacki, rozpościerający się na ok. 154 000 km², na których żyje ponad 15 mln ludności⁶.

Reprezentanci regionalnych władz przygranicznych terenów Słowacji, Węgier, Ukrainy, Rumunii i Polski zawarli porozumienie o powołaniu Euroregionu Karpackiego 14 lutego 1993 r.⁷ Zgodnie z powziętymi

* mgr Karolina Baraniak, Uniwersytet Wrocławski, e-mail: karolina.baraniak@onet.pl

¹ *Europejskie ugrupowania współpracy terytorialnej (EUWT) i Euroregiony*, https://www.msz.gov.pl/polityka_zagraniczna/wymiar_samorzadowy/wspolpraca_zagraniczna_samorzadow_euwt_i_euroregiony/ [22.08.2020].

² J.P. Gwizdała, *Euroregiony jako forma współpracy transgranicznej w Europie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 855, s. 450.

³ *Ibidem*, s. 449-450.

⁴ *Europejskie...*, op. cit. [22.08.2020].

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Euroregion Karpacki*, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/> [22.08.2020].

⁷ *Historia Euroregionu*, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/> [22.08.2020].

ustaleniami omawiana forma współpracy łączy w sobie obszary⁸: 1) województwa podkarpackiego i tereny samorządów członkowskich Stowarzyszenia Euroregion Karpacki w Polsce; 2) obwodów lwowskiego, zakarpackiego, iwanofrankowskiego i czerniowieckiego na Ukrainie; 3) Kraju Preszowskiego i Koszyckiego oraz samorządów sprzymierzonych ze Stowarzyszeniem „Region Karpaty” na Słowacji; 4) kantonów: Borsad- Abauj- Zemplen, Hajdu -Bihar, Heves, Jasz -Nagykun-Szolnok, Szabolcs- Szatmar -Bereg i miast Nyiregyhaza, Miskolc, Debrecen, Eter na Węgrzech; 5) departamentów: Szatmar, Maramures, Bihar, Suceava, Szilagy, Botosani, Hargita w Rumunii.

Do zadań Euroregionu Karpackiego należy: 1) organizowanie i koordynowanie działań na rzecz rozwoju współpracy pomiędzy członkami w dziedzinie gospodarki, ekologii, kultury, nauki i edukacji; 2) pomaganie i wspieranie konkretnych projektów i planów będących przedmiotem wspólnego zainteresowania; 3) rozwijanie i ułatwianie kontaktów pomiędzy mieszkańcami obszaru działania Związku, w tym kontaktów pomiędzy ekspertami różnych dziedzin; 4) rozwijanie dobrosąsiedzkich stosunków pomiędzy członkami; 5) identyfikowanie potencjalnych obszarów wielostronnej współpracy pomiędzy członkami; 6) pośredniczenie i ułatwianie współpracy członków z organizacjami, agencjami i instytucjami⁹.

W strukturze organizacyjnej Euroregionu Karpackiego/Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki” wyróżnia się¹⁰: 1) Radę Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”¹¹, 2) Prezydium

⁸ Ibidem.

⁹ Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”. 3. Cele i Zadania Związku, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/> [22.08.2020].

¹⁰ Struktura organizacyjna, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/> [22.08.2020].

¹¹ Najważniejszy organ Euroregionu, wyznaczający, razem z Sekretariatem Międzynarodowym, jego cele strategiczne. Radę tworzą członkowie, reprezentujący każde z państw, należących do Euroregionu, zwani Delegatami tych krajów. Każda Delegacja dysponuje jednym głosem w Radzie i nie może liczyć więcej niż 10 osób. Oprócz Delegatów w spotkaniach Rady mogą uczestniczyć reprezentanci Ministerstw Spraw Zagranicznych, centralnych i regionalnych władz oraz międzynarodowych instytucji i organizacji. Na czele Rady stoi Przewodniczący, powoływany spośród członków Rady na dwuletnią kadencję, w myśl rotacji wynikającej z angielskiego alfabetu. Szerzej zob.: Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”. 6. Rada Euroregionu, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/> [22.08.2020]; Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”. 7. Przewodniczący Rady, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/> [22.08.2020].

Rady Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”¹², 3) Międzynarodowy Sekretariat Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”¹³.

W skład Sekretariatu wchodzi Biura Krajowe (Polskie, Ukrainie, Słowackie, Rumuńskie i Węgierskie), pod przewodnictwem Stałych Przedstawicieli Krajowych, odpowiedzialne za np.: 1) zarządzanie i rozwijanie krajowych komponentów Euroregionalnego Systemu Współpracy; 2) koordynowanie wszystkich działań Strony Krajowej o charakterze transgranicznym, związanych z członkostwem w Euroregionie Karpackim; 3) utrzymywanie regularnych kontaktów i wymiana informacji z pozostałymi biurami Krajowymi Euroregionu Karpackiego; 4) rozwijanie i wspieranie dwu- i wielostronnych projektów transgranicznych, zainicjowanych i prowadzonych przez daną Stronę Krajową, jej regiony członkowskie, instytucje i inne organizacje; 5) służenie jako centra informacji dla wszystkich instytucji i osób zainteresowanych działalnością transgraniczną; 6) tworzenie propozycji działań i projektów transgranicznych; 7) prowadzenie działań mających na celu reprezentowanie i rozwijanie Euroregionu Karpackiego; 8) poszukiwanie źródeł finanso-

¹² Organ wprowadzający decyzje Rady w życie, zbudowany z Przewodniczących Delegacji Krajowych, zarządzany przez Przewodniczącą Rady. Szerzej zob.: *Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”*. 8. Prezydium, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/> [22.08.2020].

¹³ Wykonawczy i administracyjny organ Związku, złożony ze Stałych Przedstawicieli Krajowych. Spoczywają na nim takie obowiązki, jak:

- bieżące reprezentowanie Związku wobec osób trzecich w odniesieniu do działań z zakresu bieżącego zarządzania;
- proponowanie projektów, planów i programów do akceptacji przez Radę;
- aktywne pozyskiwanie funduszy dla całego Związku;
- przygotowywanie wspólnych propozycji projektów w dziedzinie współpracy transgranicznej;
- przygotowywanie dokumentacji porozumień do przyjęcia przez Radę i Prezydium;
- przygotowywanie Posiedzeń Rady pod względem logistycznym i merytorycznym;
- przygotowywanie projektów protokołów z Posiedzeń Rady;
- wykonywanie obowiązków określonych przez Związek w ramach bieżącego zarządzania;
- tworzenie i rozwijanie kontaktów z lokalnymi i międzynarodowymi organizacjami, instytucjami;
- przygotowywanie rocznego sprawozdania z działalności Sekretariatu Międzynarodowego za poprzedni rok kalendarzowy do przyjęcia przez Radę;
- prowadzenie bieżących kontaktów, monitoringu i udzielanie wsparcia dla działalności Komisji Roboczych Euroregionu Karpackiego;
- wypełnianie innych zadań zleconych przez Radę.

Szerzej zob.: *Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”*. 9. Sekretariat Międzynarodowy, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/> [22.08.2020].

wych dla rozwijania działalności transgranicznej Euroregionu Karpackiego; 9) zapewnianie pomocy technicznej w pracy Członków Rady, reprezentujących poszczególne Strony Krajowe; 10) utrzymywanie bliskich kontaktów z pozostałymi biurami Krajowymi poprzez realizowanie niezbędnych prac dotyczących międzynarodowych projektów wielostronnych realizowanych przez Euroregion Karpacki; 11) bieżące reprezentowanie danej Strony Krajowej Euroregionu Karpackiego wobec osób trzecich, obejmujące prawo pozyskiwania funduszy i podpisywania stosownych dokumentów w zgodzie z wewnętrznymi regulacjami prawnymi; 12) wspieranie działań Komisji Roboczych, koordynowanych przez daną Stronę Krajową; 13) wykonywanie innych zadań wyznaczonych przez Radę¹⁴.

W lipcu 2000 r. reprezentanci społecznego, samorządowego i naukowego środowiska województwa podkarpackiego powołali do życia Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska, będący odpowiedzią na potrzebę regulacji prawno-formalnych aspektów działania polskiej strony Euroregionu Karpackiego¹⁵. Wspomniane Stowarzyszenie, od marca 2001 r., prowadzi polskie Biuro Krajowe omawianego euroregionu¹⁶. W ramach województwa podkarpackiego Stowarzyszenie buduje strukturę organizacyjną dla jednostek samorządu terytorialnego, nadzoruje aktywności tych jednostek w zakresie współpracy i wprowadza w życie projekty finansowane z programów Unii Europejskiej, w tym (PHARE CBC, Narodowego Programu PHARE, IW INTERREG III A i Programu Sąsiedztwa INTERREG IIIA/TACIS CBC, EWT 2007–2013, EISiP 2007–2013)¹⁷.

Programowi PHARE Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska zawdzięcza sfinansowanie, w latach 2000-2003, projektów takich jak¹⁸:

¹⁴ Komisje Robocze Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki” powoływane są na podstawie decyzji Rady i zajmują się poszczególnymi dziedzinami międzynarodowego współdziałania członków Związku. Zob. *Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”*. 11. *Komisje Robocze*, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/> [22.08.2020].

¹⁵ *Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska*, <http://www.karpacki.pl/stowarzyszenie-karpaty/> [22.08.2020].

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Lista projektów dofinansowanych przez Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska w ramach Programu PHARE edycje od 2000 do 2003*, http://www.karpacki.pl/gfx/karpacki/pl/lista_projektow_dofinansowanych_przez_sekp_phare.pdf [22.08.2020].

- *Agroturystyka ponad granicami* (35 108,00 euro z całkowitej wartości 49 282,00 euro), realizowanego przez Bieszczadzką Agencję Rozwoju Regionalnego SA;

- *Biuro Współpracy Transgranicznej i Informacji Europejskiej* (22 549,55 euro z 30 996,00 euro), wykonywanego przez Starostwo Powiatowe w Jarosławiu;

- *Przyszłość wyrasta ze wspólnych korzeni. Kulturowe dziedzictwo czynnikiem integracji społeczeństwa i rozwoju regionu* (12 626, 35 euro z 16 835 euro), wdrażanego przez Muzeum Regionalne w Stalowej Woli;

- *Euroregionalne Centrum Wspierania Transgranicznych Inicjatyw Samorządowych w Rzeszowie* (42 962,77 euro z 57 283,99 euro), urzeczywistnianego przez Starostwo Powiatowe w Rzeszowie;

- *Polsko- Słowackie Centrum Wymiany Informacji Gospodarczej* (13 163,86 euro z 17 789,00 euro), prowadzonego przez Podkarpacki Klub Biznesu;

- *Zasady Zrównoważonego Rozwoju w gospodarowaniu zasobami środowiska naturalnego w regionach przygranicznych z uwzględnieniem ekosystemów leśnych* (6494,10 euro z 8658,80 euro), za który odpowiada Starostwo Powiatu Robczycko- Sędziwzowskiego.

Unijny Program Sąsiedztwa Polska-Ukraina-Białoruś INTERREG IIIA/TACIS CBC 2004-2006 zaowocował przykładowymi projektami¹⁹:

- *Wspólnie łatwiej – współpraca gospodarcza miast partnerskich Nisko i Gorodok* (dofinansowanie wynosiło 23 936,22 zł z ogółu 31 915,90 zł), którego beneficjentem była Gmina i Miasto Nisko,

- *Rozwój i promocja transgranicznego polsko-ukraińskiego klastra lotniczego* (99 082,44 zł z 132 109,90 zł), wnioskowanego przez Stowarzyszenie Grupy Przedsiębiorców Przemysłu Lotniczego „Dolina Lotnicza”,

- *Małe ojczyzny – wspólna historia, wspólna przyszłość* (21 157,50 zł z 28 210,00 zł), według pomysłu Gminnego Ośrodka Kultury w Korczyniu,

- *Rozwój Transgranicznej współpracy gospodarczej w przygranicznych obszarach Polski i Ukrainy* (73 897,50 zł z 98 530,00 zł), stworzonego przez Przemyską Agencję Rozwoju Regionalnego SA.

¹⁹ Lista projektów zrealizowanych w ramach Programu Sąsiedztwa Polska – Białoruś – Ukraina INTERREG IIIA/Tacis CBC 2004-2006, http://www.karpacki.pl/gfx/karpacki/pl/defaultopisy/126/lista_zrealizowanych_projektow_pbu_2004-2006.pdf [22.08.2020].

Program Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina 2007-2013 przyczynił się do wprowadzenia w życie, w 2014 r., projektu *Promocja wspólnego dziedzictwa historyczno-kulturalnego Polski i Ukrainy – „Twierdzy Przemysł”*, przekazując na jego realizację 492 522,63 euro z łącznej kwoty 541 772,63 euro²⁰. Projekt ten zmierzał do rozwoju społecznego i gospodarczego polskiego powiatu przemyskiego i ukraińskiego rejonu Mościckiego poprzez rozpowszechnianie infrastruktury „Twierdzy Przemysł”²¹.

Program Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska – Republika Słowacka 2007-2013 pozwolił Stowarzyszeniu na sfinansowanie 123 projektów o wartości przekraczającej 4,8 mln euro, w przeważającej mierze (51 projektów) zgłaszanych przez jednostki samorządu terytorialnego²². Wśród nagrodzonych projektów znalazły się m.in.²³:

- Zwiększenie atrakcyjności i dostępności turystyczno- rekreacyjnej pogranicza Polsko- Słowackiego (dofinansowany w wysokości 46 783,96 euro z 55 039,96 euro), realizowany przez Gminę Rymanów,

- Ekointegracja – współpraca Krosna i Svidnika dla rozwoju ekologii i innowacji (43 925,45 euro unijnych funduszy z całości 51 677,00 euro), wnioskowany przez Gminę Krosno,

- Wzrost atrakcyjności inwestycyjnej miast pogranicza Polski i Słowacji poprzez rozwój produktów turystycznych (37 966,95 euro przekazanych z Programu wobec 44 667,00 euro całkowitych kosztów), zgłoszony przez Gminę Miejską Przemysł,

- Polsko- Słowackie Centrum Obsługi Przedsiębiorców (programowe 40 970,00 euro z sumy 48 200,00 euro, proponowany przez Przemyską Agencję Rozwoju Regionalnego.

Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego Program Współpracy Transgranicznej Interreg V-A Polska-Słowacja 2014–2020 i finansowanie przez Narodowy Instytut Wolności – Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego ze środków Programu Rozwoju Organizacji Oby-

²⁰ *Projekt Parasolowy Polska-Białoruś-Ukraina 2007-2013*, <http://www.karpacki.pl/fundusze/pppbu-2007-2013/> [22.08.2020].

²¹ *Ibidem*.

²² *Podsumowanie zrealizowanych mikroprojektów*, <http://www.karpacki.pl/dokumenty/podsumowanie-zrealizowanych-mikroprojektow/> [22.08.2020].

²³ *Lista mikroprojektów zrealizowanych w ramach wszystkich naborów w programie Współpracy Transgranicznej Rzeczypospolita Polska – Republika Słowacka 2007 – 2013*, http://www.karpacki.pl/gfx/karpacki/pl/defaultopisy/202/111/1/lista_projektow_mikro_2007-2013.pdf [22.08.2020].

watelskich na lata 2018–2030, w łącznej wysokości 717996,46 euro z całkowitej sumy 844 701,74 euro, umożliwiły realizację projektu *Etno-Carpathia*, ukierunkowanego na „zwiększenie atrakcyjności i rozpoznawalności pogranicza polsko- słowackiego poprzez wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego”²⁴. Inicjatywa ta, przewidziana na okres od 1 listopada 2019 r. do 31 października 2021 r., jest wdrażana w życie dzięki współdziałaniu przedstawicieli Euroregionu z Muzeum Okręgowym w Rzeszowie i Miejskim Domem Kultury Vranov nad Toplou²⁵. Środki ofiarowane Euroregionowi w ramach Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego Program Interreg Europa w wysokości 1 151 955,30 z 1 376 708 euro pozwoliły na wprowadzenie projektu *Inter Ventures*, zmierzającego do rozpowszechniania internacjonalizacji małych i średnich przedsiębiorstw, a tym samym zwiększania konkurencyjności unijnych obszarów przygranicznych poprzez dopasowane do potrzeb i możliwości biorących udział w tym przedsięwzięciu interesariuszy programy rozwojowe²⁶. Partnerami projektu, realizowanego od 1 sierpnia 2019 r. do 2022 r., są: Europejskie Ugrupowanie Współpracy Terytorialnej Pannon (Węgry), Związek Izb Handlowych, Przemysłu, Rolnictwa i Rzemiosła Lombardii (*Unioncamere Lombardia*), Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego, Europejskie Centrum Biznesu i Innowacji w Burgos (*CEEI-Burgos*), Stowarzyszenie Europejskich Regionów Granicznych (*AEBR*), Administracja Gminy Miejskiej w Kłajpedzie oraz Towarzystwo Rozwoju Prowincji Burgos (*SODEBUR*)²⁷

Na poziomie Związku Międzyregionalnego Euroregion Karpacki Stowarzyszenie uczestniczy w realizacji i planowaniu Programów Operacyjnych oraz w nawiązywaniu kontaktów z partnerami biznesowymi projektów wykonywanych przez jednostki samorządu terytorialnego i pozostałe instytucje publiczne²⁸. Ponadto Stowarzyszenie służy swoją pomocą w: rozpoznawaniu problemów rozwojowych, jakie pojawiają się w miarę rozwoju współpracy transgranicznej, znalezieniu stosownego partnera do współdziałania w Euroregionie Karpackim, opracowaniu

²⁴ *EtnoCarpathia*, <http://www.karpacki.pl/stowarzyszenie-karpaty/projekty-wlasne/etno-carpathia/> [22.08.2020].

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Inter Ventures*, <http://www.karpacki.pl/stowarzyszenie-karpaty/projekty-wlasne/inter-ventures/> [22.08.2020].

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska*, <http://www.karpacki.pl/stowarzyszenie-karpaty/> [22.08.2020].

założeń współdziałania, projektów inwestycyjnych i szkoleń kadrowych²⁹.

Dzięki projektowi „Alpejsko- Karpacki Most Współpracy”, finansowanemu przez Szwajcarsko- Polski Program Współpracy, Euroregion Karpacki zdobył dofinansowanie dla 187 projektów na łączną kwotę 9 636 055, 53 zł (36 projektów z Funduszu Study Tour, 41 projektów z Funduszu Promocji Lokalnego Eksportu i 100 projektów z Funduszu Promocji Produktu Regionalnego, Tradycyjnego i Ekologicznego dla organizacji pozarządowych), przez co, występujące w Euroregionie Karpackim, polskie sektory małych i średnich przedsiębiorstw, organizacji pozarządowych i jednostek sektora terytorialnego mogły rozwinąć działalność eksportową, promocyjno-informacyjną i inwestycyjną³⁰. W zakresie Funduszu Study Tour reprezentanci jednostek samorządu terytorialnego i organizacji pozarządowych zorganizowały 43 wizyty studyjne do swoich europejskich odpowiedników, w tym ze Szwajcarii (22 wizyty), Niemiec, Austrii i Słowacji, z którymi nawiązały i rozwijają do dziś współpracę. Poprzez Fundusz Promocji Lokalnego Eksportu podkarpackie przedsiębiorstwa zwiększyły swój eksport do państw Unii Europejskiej, zwłaszcza do Niemiec, Słowacji i Szwajcarii, co pozwoliło im osiągnąć do września 2016 r. osiągnąć przychód w wysokości 7 mln zł³¹.

W ramach Euroregionu Karpackiego powstała tzw. *Marka Carpathia*, mająca oddzielać prawdziwie karpackie towary i usługi od ich imitacji³². Opiera się ona na czterech filarach:

1) autentyczności – „prawdziwych, tradycyjnych atutach regionu, takich, jak żywa kultura, obyczaje, naturalna gościnność, kuchnia lokalna, nieskażona przyroda, gwary, stroje, muzyka”³³;

2) doświadczaniu przestrzeni – „podróżowanie po Karpatach sprawi, że turyści poczują się wolni, oderwani od problemów, które zo-

²⁹ Ibidem.

³⁰ *Fundusze grantowe – opis*, <http://www.karpacki.pl/granty-szwajcarskie/unduszerantowe-opis/> [22.08.2020].

³¹ Ibidem.

³² *Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/> [22.08.2020].

³³ *Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat. Autentyczność*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/> [22.08.2020].

stawili gdzieś za górami. Otwarte przestrzenie i górskie krajobrazy pobudzą ich pozytywne emocje i pomogą psychicznie odpocząć³⁴;

3) poszanowaniu wielości kultur – „szacunek dla narodowości, religii i kultury jest podstawą do tworzenia przyjaznej i gościnnej atmosfery, w której goście poczują się zaakceptowani oraz zaciekawieni odmiennością i tajemnicą Karpat³⁵;

4) pokorze w stosunku do natury – „unikatowa przyroda jest najcenniejszym bogactwem Karpat i należy bezwarunkowo dbać o jej kondycję. Turyści mogą doświadczyć jej różnorodności i czerpać z jej zasobów pod warunkiem respektowania praw ochrony przyrody. Carpathia to powrót do źródeł turystyki, ucieczka od turystyki masowej³⁶.

W marcu 2001 r. Stowarzyszenie Euroregion Karpacki zapoczątkowało wdrażanie w życie koncepcji Karpacki Horyzont 2020, w tym dwóch perspektyw³⁷:

1) długoterminowej – skupionej na działaniach strategicznych, m.in. rozwoju społeczno-gospodarczym Euroregionu Karpackiego, wprowadzeniu Programu Operacyjnego „Carpathian Space Programme” (w perspektywie finansowej 2014-2020) i nabyciu przez Euroregion Karpacki jako instytucji zdolności do niezależnego zarządzania tą inicjatywą oraz nadzorowaniu innych programów wykonywanych w Euroregionie w zakresie polityki spójności Unii Europejskiej;

2) średniookresowej – budowie owocnej struktury współpracy pomiędzy krajowymi stowarzyszeniami samorządów i zagwarantowaniu dla niej odpowiednich, instytucjonalnych i prawnych, rozwiązań oraz na opracowaniu Strategii Rozwoju Euroregionu Karpackiego, określającej sposoby rozwoju, cele i kierunki działania tego obszaru.

Ponadto Stowarzyszenie wykształciło inne narzędzia transgranicznego rozwoju – Euroregionalny System Współpracy, Karpacką Agencję Rozwoju Regionalnego, Sieć Miast Euroregionu Karpackiego i Karpackie Forum Organizacji Pozarządowych,

³⁴ *Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat. Doświadczenie przestrzeni*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/> [22.08.2020].

³⁵ *Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat. Zrozumienie wielokulturowości*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/> [22.08.2020].

³⁶ *Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat. Pokora wobec natury*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/> [22.08.2020].

³⁷ *Karpacki Horyzont 2020. Cele i założenia*, <http://www.karpacki.pl/karpacki-horyzont-2020/cele-i-zalozenie-/> [22.08.2020].

Euroregionalny System Współpracy to narzędzie realizacji celów Euroregionu Karpackiego w zakresie rozwoju regionalnego oraz współpracy transgranicznej i międzynarodowej. W obrębie tego systemu dochodzi do strategicznego i operacyjnego programowania, organizacji, nadzorowania, wdrażania i rozpowszechniania transgranicznych, międzyregionalnych i międzynarodowych programów, strategii i projektów na terenie omawianego euroregionu³⁸.

9 maja 2012 r. w Rzeszowie powstała Karpacka Agencja Rozwoju Regionalnego – instytucja koordynująca aktywności podmiotów ukierunkowanych na rozwój regionalny polsko-słowackiego pogranicza³⁹. Do zadań Agencji należy m.in. 1) kreowanie związków pomiędzy podmiotami krajowymi i zagranicznymi w zakresie działalności gospodarczej; 2) podejmowanie działań zmierzających do zintensyfikowania rozwoju gospodarczego pogranicza polsko-słowackiego oraz obszaru Euroregionu Karpackiego; 3) działania na rzecz rozwoju obszarów wiejskich pogranicza polsko-słowackiego oraz Euroregionu Karpackiego; 4) działalność wspomagająca rozwój gospodarczy, w tym rozwój przedsiębiorczości na obszarze Euroregionu Karpackiego; 5) wspomaganie procesów restrukturyzacyjnych Euroregionu Karpackiego; 6) promowanie sektorów priorytetowych Województwa Podkarpackiego (lotniczego, chemicznego, przetwórstwa rolno-spożywczego i turystycznego); 7) stworzenie, propagowanie oraz umocnienie wizerunku województwa jako regionu o korzystnych warunkach prowadzenia działalności gospodarczej na arenie międzynarodowej; 8) ujednoczenie planów zagospodarowania przestrzennego pogranicza polsko-słowackiego oraz obszaru Euroregionu Karpackiego; 9) ujednoczenie systemu udostępniania informacji potencjalnym inwestorom o możliwościach inwestowania na Podkarpaciu; 10) działania na rzecz integracji europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem kontaktów i współpracy między społecznościami transgranicznymi i międzynarodowymi; 11) lobbing na rzecz rozwoju obszaru Euroregionu Karpackiego; 12) promocja kultury, sztuki i tradycji rejonów przygranicznych z poszanowaniem dla różnic kulturowych; 13) promowanie modelu współpracy międzysektorowej⁴⁰.

³⁸ *Narzędzia współpracy. Euroregionalny System Współpracy*, <http://www.karpacki.pl/narzedzia-wspolpracy/esw/> [22.08.2020].

³⁹ *Narzędzia współpracy. Karpacka Agencja Rozwoju Regionalnego*, <http://www.karpacki.pl/narzedzia-wspolpracy/karr/> [22.08.2020].

⁴⁰ Ibidem.

Sieć Miast Euroregionu Karpackiego to przestrzeń współpracy samorządów miejskich z przygranicznych obszarów Polski, Słowacji, Węgier, Rumunii i Ukrainy na rzecz ich rozwoju społeczno-gospodarczego⁴¹. Jej powstanie, w 2009 r., wynikało z rozdzwieniu między potencjałem miast Karpat i aprobatą ich władz dla pogłębiania transgranicznego współdziałania a nieistnieniem stosownych rozwiązań organizacyjno-instytucjonalnych w tym zakresie⁴².

Karpackie Forum Organizacji Pozarządowych jako platforma współpracy i dzielenia się doświadczeniem przez graczy sektora publicznego i prywatnego na obszarze Euroregionu Karpackiego, skupia się na rozwoju środowiska wewnętrznego i zewnętrznego organizacji pozarządowych i stowarzyszeń omawianego euroregionu, działających w jego ramach; rozpowszechnianiu swojej aktywności na inne państwa i organizacje pozarządowe oraz współdziałania w zakresie tworzenia społeczeństwa obywatelskiego i doskonalenia Euroregionu Karpackiego⁴³. Wspomaga członków organizacji pozarządowych, buduje i rozwija dla nich bank danych, pomaga w prowadzeniu działalności gospodarczej, oferuje pomoc dla instytucji publicznych w przedmiocie organizacji pozarządowych, łączy sektor pozarządowy⁴⁴.

Euroregion Karpacki jest drugą, po Euroregionie Nysa (powołanym 21 grudnia 1991 r.)⁴⁵, najstarszą tego typu postacią współpracy transgranicznej w Polsce. Liczy sobie już 27 lat, ale realizowane i planowane przezeń projekty wskazują, iż będzie trwać nadal, co poświadcza zaangażowanie państw członkowskich w jego rozwój. Pozyskiwane z programów europejskich fundusze nie tylko zacieśniają sojusz Słowacji, Węgier, Ukrainy, Rumunii i Polski, ale również poprawiają jakość życia mieszkańców tych państw. Przeprowadzone przez polski Główny Urząd Statystyczny w 2018 r. badanie spójności społecznej – Regionalne zróżnicowanie jakości życia w Polsce w 2018 r. – ukazało, iż 81% informatorów z województwa podkarpackiego wyraża zadowolenie z miejsca

⁴¹ *Sieć Miast Euroregionu Karpackiego*, <http://www.karpacki.pl/narzedzia-wspolpracy/smek/> [22.08.2020].

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Karpackie Forum Organizacji Pozarządowych*, <http://www.karpacki.pl/narzedzia-wspolpracy/karpackie-forum-organizacji-pozarządowych/> [22.08.2020].

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ J.P. Gwizdała, op. cit., s. 455.

swojego zamieszkania⁴⁶. Choć Euroregion Karpacki niewątpliwie musi mierzyć się z wieloma problemami, jednym z nich po polskiej stronie jest m.in. wysoki, bo sięgający w 2018 r. 19% w porównaniu do 13% dla całej Polski, wskaźnik relatywnego ubóstwa dochodowego⁴⁷, to dotychczasowe sukcesy i unijne wsparcie finansowe pozwalają snuć dobre przypuszczenia co do jego przyszłości.

Bibliografia

- EtnoCarpathia*, <http://www.karpacki.pl/stowarzyszenie-karpaty/projekty-wlasne/etnocarpathia/>.
- Europejskie ugrupowania współpracy terytorialnej (EUWT) i Euroregiony*, https://www.ms.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/wymiar_samorzadowy/wspolpraca_zagraniczna_samorzadow_euwt_i_euroregiony/.
- Euroregion Karpacki*, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/>.
- Fundusze grantowe – opis*, <http://www.karpacki.pl/granty-szwajcarskie/unduszerantowe-opis/>.
- Gwizdała J.P., *Euroregiony jako forma współpracy transgranicznej w Europie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 855.
- Historia Euroregionu*, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/>.
- Inter Ventures*, <http://www.karpacki.pl/stowarzyszenie-karpaty/projekty-wlasne/inter-ventures/>.
- Karpacki Horyzont 2020. Cele i założenia*, <http://www.karpacki.pl/karpacki-horyzont-2020/cele-i-zalozenie/>.
- Karpackie Forum Organizacji Pozarządowych*, <http://www.karpacki.pl/narzedzia-wspolpracy/karpackie-forum-organizacji-pozarządowych/>.
- Lista mikroprojektów zrealizowanych w ramach wszystkich naborów w programie Współpracy Transgranicznej Rzeczypospolita Polska – Republika Słowacka 2007 – 2013*, http://www.karpacki.pl/gfx/karpacki/pl/defaultopisy/202/111/1/lista_projektow_mikro_2007-2013.pdf/.
- Lista projektów dofinansowanych przez Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska w ramach Programu PHARE edycje od 2000 do 2003*, http://www.karpacki.pl/gfx/karpacki/pl/defaultopisy/124/57/1/lista_projektow_dofinansowanych_przez_sekp_phare.pdf/.
- Lista projektów zrealizowanych w ramach Programu Sąsiedztwa Polska – Białoruś – Ukraina INTERREG IIIA/Tacis CBC 2004-2006*, http://www.karpacki.pl/gfx/karpacki/pl/defaultopisy/126/58/1/lista_zrealizowanych_projektow_pbu_2004-2006.pdf/.
- Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/>.

⁴⁶ D. Słomski, *Więcej niż co dziesiąty Polak doświadczył ubóstwa w 2018 roku. Duże różnice między województwami*, <https://www.money.pl/gospodarka/wiecej-niz-co-dziesiaty-polak-doswiadczył-ubostwa-w-2018-roku-duze-roznice-miedzy-województwami-63-44406513670273a.html> [22.08.2020].

⁴⁷ Ibidem.

- Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat. Autentyczność*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/>.
- Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat. Doświadczenie przestrzeni*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/>.
- Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat. Zrozumienie wielokulturowości*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/>.
- Marka Carpathia. Carpathia – przyszłość gospodarki regionu Karpat. Pokora wobec natury*, <http://www.karpacki.pl/marka-carpathia/>.
- Narzędzia współpracy. Euroregionalny System Współpracy*, <http://www.karpacki.pl/narzedzia-wspolpracy/esw/>.
- Narzędzia współpracy. Karpacka Agencja Rozwoju Regionalnego*, <http://www.karpacki.pl/narzedzia-wspolpracy/karr/>.
- Podsumowanie zrealizowanych mikroprojektów*, <http://www.karpacki.pl/dokumenty/podsumowanie-zrealizowanych-mikroprojektow/>.
- Projekt Parasolowy Polska-Białoruś-Ukraina 2007-2013*, <http://www.karpacki.pl/fundusze/pppbu-2007-2013/>.
- Sieć Miast Euroregionu Karpackiego*, <http://www.karpacki.pl/narzedzia-wspolpracy/smek/>.
- Słomski D., *Więcej niż co dziesiąty Polak doświadczył ubóstwa w 2018 roku. Duże różnice między województwami*, <https://www.money.pl/gospodarka/wiecej-niz-co-dziesiaty-polak-doswiadczylobostwa-w-2018-roku-duze-roznice-miedzy-wojewodztwami-6344406513670273a.html/>.
- Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”. 11. Komisje Robocze*, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/>.
- Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”. 3. Cele i Zadania Związku*, <http://www.karpacki.pl/euroregion/historia-euroregionu/>.
- Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”. 6. Rada Euroregionu*, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/>.
- Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”. 7. Przewodniczący Rady*, <http://www.karpacki.pl/euroregion/historia-euroregionu/>.
- Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”. 8. Prezydium*, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/>.
- Statut Związku Międzyregionalnego „Euroregion Karpacki”. 9. Sekretariat Międzynarodowy*, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/>.
- Stowarzyszenie Euroregion Karpacki Polska*, <http://www.karpacki.pl/stowarzyszenie-karpaty/>.
- Struktura organizacyjna*, Oficjalna strona internetowa Euroregionu Karpackiego, <http://www.karpacki.pl/euroregion-karpacki/historia-euroregionu/>.

Tomasz Słapczyński*

Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju jako regionalna organizacja międzynarodowa

W artykule podjęto próbę charakterystyki Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju jako regionalnej organizacji międzynarodowej. W pierwszej części zawarto wprowadzenie teoretyczne określające organizacje międzynarodowe jako podmiot stosunków międzynarodowych. W drugiej części omówiono rolę i wpływ stosunków międzynarodowych na rozwój gospodarczy. W trzeciej części przedstawiono charakterystykę Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju jako organizacji międzynarodowej. W czwartej części autor podejmuje próbę usystematyzowania procesu podejmowania decyzji w organizacjach międzynarodowych.

Organizacja międzynarodowa jako podmiot

Pojęcie „organizacja” pochodzi od greckiego *organon* lub łacińskiego *organum* i oznacza – narządy lub organy. Bliższy jednak obecnemu rozumieniu tego pojęcia, które funkcjonuje w języku łacińskim jest średniowieczny termin „organizacja”. Oznacza system rozmieszczenia narządów, służący do budowy organizmu zwierzęcego lub roślinnego. Natomiast termin „organizacja międzynarodowa” w języku naukowym pojawił się po I wojnie światowej. Prawdopodobnie po raz pierwszy termin ten został użyty przez Rowlanda Lorimera w książce opublikowanej w Edynburgu w roku 1867. Zgodnie z poglądem Ireny Popiuk-Rysińskiej, „organizacja międzynarodowa” to celowe i wielostronne stowarzyszenie państw, utworzone na podstawie umowy zawartej między nimi i wyposażone w system stałych organów. Podobnie organizacje międzynarodowe zostały zdefiniowane przez Zbigniewa Doliwy-Klepackiego¹. Jego zdaniem, jest to relatywnie stabilny związek suwerennych państw, wynikający z umowy międzynarodowej, mający stałe organy, wyposażone w uprawnienia określone w tej umowie, które działają w ce-

* mgr Tomasz Słapczyński, Wydział Politologii i Dziennikarstwa, UMCS w Lublinie, e-mail: tslapczynski@gmail.com

¹ Z. Doliwa-Klepacki, *Encyklopedia organizacji międzynarodowych*, Warszawa 1997, s. 11.

lu osiągnięcia wspólnych celów. Natomiast Remigiusz Bierzanek podkreśla, że organizacje międzynarodowe to nie tylko zrzeszenie państw, w ich skład mogą wchodzić także inne podmioty prawne, najczęściej związki lub stowarzyszenia, także osoby fizyczne z różnych państw. Powoływane są w celu realizacji zadań określonych w statucie².

Złożoność i dynamika zjawisk zachodzących w organizacjach międzynarodowych oznacza, że nie ma jednej powszechnie przyjętej definicji. Zgodnie z opinią Wojciecha Morawieckiego, „organizacja międzynarodowa” to proces suwerennej współpracy krajów w specjalnej formie, którego podstawową cechą jest istnienie stałych organów decydujących o wspólnych zadaniach i ich realizacji³. Natomiast, zgodnie z poglądem Brygidy Kuźniak, „organizację międzynarodową” można zdefiniować jako zrzeszenie co najmniej trzech podmiotów utworzonych dla realizacji wspólnego celu, który ma charakter międzynarodowy bądź jest realizowany poprzez działalność międzynarodową. Podstawą funkcjonowania organizacji międzynarodowej jest jej umowa założycielska, w której zapisuje się najważniejsze kwestie dotyczące organizacji. Statut przeważnie określa cele i zadania organizacji, prawa i obowiązki członków, strukturę organizacji poszczególne organy, ich kompetencje i siedzibę⁴.

Zgodnie z poglądem Marka Pietrasia, „organizacje międzynarodowe” mimo kontrowersji i specyfiki są podmiotami międzynarodowych stosunków politycznych. Są wtórne, pochodne w stosunku do państw i obdarzone specyficzną podmiotowością, uczestniczą w międzynarodowych działaniach politycznych. Ich rola, zwłaszcza w warunkach poszerzania ich przedmiotowego zakresu działalności o problemy społeczne i gospodarcze, ekologiczne i inne wydaje się wzrastać. Oznacza to coraz większe specjalizowanie się oraz pogłębianie różnorodności podmiotów międzynarodowych stosunków politycznych.

Międzynarodowe organizacje zdaniem Karen Mingst⁵, to instytucje czerpiące z członkostwa co najmniej trzech państw, prowadzące działalność w kilku państwach, której członkowie są zrzeszeni na podstawie

² I. Popiuk-Rysińska, *Organizacje Międzynarodowe. Zarys Problematyki*, [w:] S. Parzymies, I. Popiuk-Rysińska (red.), *Polska w organizacjach międzynarodowych*, Warszawa 1998, s. 17.

³ W. Morawiecki, *Funkcje organizacji międzynarodowej*, Warszawa 1971, s. 72.

⁴ B. Kuźniak, M. Marcinko, M. Ingelewić-Citak, *Organizacje międzynarodowe*, Warszawa 2008.

⁵ K. Mingst, *International organization*, <https://www.britannica.com/topic/international-organization> [12.11.2019].

formalnej umowy. Organizacje międzynarodowe także zrzeszają się w związki. *Intergovernmental organization*, jest organem koordynującym, w jego strukturze rozróżnia ponad 250 międzynarodowych organizacji rządowych (IGO), które zostały utworzone na mocy umów międzyrządowych i których członkami są państwa, oraz około 6000 organizacji pozarządowych (NGO). Jednak z perspektywy analizy międzynarodowej, zgodnie z opinią Nigel D. White⁶ dokładne zdefiniowanie organizacji międzynarodowej nie jest możliwe. Organizacja międzynarodowa może być postrzegana bardzo odmiennie przez różne podmioty, państwa oraz naukowców. Nawet zgodnie z doktryną prawa międzynarodowego, nie jest łatwe podanie dokładnej definicji prawnej, która byłaby uniwersalna. Stałą zasadą w określaniu organizacji międzynarodowych jest fakt, że organizacje takie są tworzone przez państwa i składają się z nich na podstawie ich podmiotów prawa międzynarodowego, w tym innych organizacji, i podmiotów wewnętrznych oraz osób prywatnych i organizacji pozarządowych⁷.

Zdaniem M. Pietrasia specyfika stosunków międzynarodowych wiąże się z analizą relacji społecznych. Analiza specyfiki jest próbą określenia cech środowiska społecznego, w którym zachodzą interakcje wszystkich elementów rzeczywistości międzynarodowej, tj. stosunki międzynarodowe wyróżniają się kilkoma szczególnymi cechami. Po pierwsze, zdecentralizowane środowisko międzynarodowe zorganizowane w perspektywie horyzontalnej, co oznacza istnienie wielu niezależnych od siebie ośrodków decyzyjnych, więc w przeciwieństwie do pionowo hierarchicznie zorganizowanego wnętrza. Zgodnie z poglądem autora, istnieje powszechna zgoda co do specyfiki stosunki międzynarodowe. Należy zwrócić uwagę, że w życiu międzynarodowym, nie ma centralnego centrum władzy i kontroli, istnieje policentryzm i poliarchia. Z kolei stosunki międzynarodowe są systemem policentrycznym. Należy zauważyć że Środowisko narodowe jest dość anarchiczne, ale w sensie braku centralnego centrum kontroli. Subiektywny zakres stosunków międzynarodowych dotyczy identyfikacji podmiotów podejmujących działania w międzynarodowym środowisku politycznym. Przez wieki funkcjonował westfalski system stosunków międzynarodowych, organizacje międzynarodowe dzisiaj, są bytami całkowicie transnarodowymi

⁶ N.D. White, *The Law of International Organisations*, Manchester 2005, s. 1-2.

⁷ Ibidem, s. 1-2.

pojawienie się i funkcjonowanie tych ostatnich jest odzwierciedleniem ogólnej prawidłowości rozwoju stosunków międzynarodowych. Jest nie tylko liczbowym wzrostem ich uczestników, ale także pogłębianiem się ich różnorodności. Oznacza, że pomimo niezaprzeczalnej dominacji państw następuje załamanie równoległa struktura interakcji politycznych wynikających z działań podjętych przez centralę zwanych podmiotami lokalnymi, które działają ponad granicami państwowymi. Nie jest to obecnie uzasadnione centryczne podejście do stosunków międzynarodowych. Zakres podmiotów międzynarodowych jest zasadniczo rozszerzany. Jednak brakuje powszechnie przyjętej typologii, najczęściej ponadnarodowymi podmiotami stosunków międzynarodowych są koncepcja transnarodowych, organizacji pozarządowych, wzmocnienie pozycji w stosunkach międzynarodowych, społeczeństwo obywatelskie, ruchy wyzwolenicze, i inne struktury organizacyjne, organizacje religijne. Zakres stosunków międzynarodowych dotyczy treści przedmiotu interakcji i powiązań międzynarodowych, tj. przepływów transgranicznych, ale także regulacji w ramach międzynarodowych stosunków politycznych. Jego cechą wyróżniającą jest różnorodność i różnorodność powiązań do celów analitycznych, są one identyfikowane w tzw. płaszczyznach, wyróżniające cechą współczesnych stosunków międzynarodowych jest ich różnorodność⁸.

Stosunki międzynarodowe i ich wpływ na rozwój gospodarczy

Jak zauważa M. Pietraś, stosunki międzynarodowe mają nieocenyony wpływ na funkcjonowanie i rozwój nie tylko państw, ale także organizacji międzynarodowych. Klasyfikacja organizacji międzynarodowych służy do organizowania, ale także pokazuje różnice w zależności od przyjętych kryteriów i profilu działalności. Organizacje międzynarodowe można podzielić na różne kategorie, chociażby ze względu na kryterium charakteru prawnego członków, organizacje dzielą się na dwie grupy, organizacje międzynarodowe i międzypaństwowe, których członkami są państwa reprezentowane przez rządy i międzynarodowe organizacje pozarządowe. Członkowie organizacji mogą być różnego rodzaju stowarzyszeniami, których przedmiotem działalności mogą być różne kwestie. Kryterium zasięgu geograficznego organizacji umożliwia roz-

⁸ M. Pietraś, *Organizacje międzynarodowe*, [w:] idem (red.), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Lublin 2007, s. 92.

różnienie organizacji międzynarodowych – globalnych i regionalnych. Organizacje globalne, to na przykład Organizacja Narodów Zjednoczonych (UN). Międzynarodowe organizacje regionalne i grupowe, to na przykład Rada Europy, Unia Afrykańska, Unia Europejska itp.

Potrzeba ich tworzenia na wynika z istnienia globalnych problemów (gospodarczych, politycznych itp.), które wymagają współpracy międzynarodowej do ich rozwiązania. W początkowym okresie tworzenia organizacji międzynarodowych, był to przede wszystkim sprawy dbania o pokój pomiędzy państwami, w ostatnich dekadach problemy powstaje więcej organizacji zajmujących się problemami gospodarczymi i społecznymi. Należy zauważyć, że organizacje regionalne i grupowe wyróżniają się ograniczonym zasięgiem geograficznym swoich członków przez co mogą sprecyzować swoje działania na określonym obszarze geograficznym. Państwami spełniającymi wymagania organizacji regionalnych są te, spełniające kryteria geograficzne. Należy podkreślić, że zgodnie z rozdziałem 8 Karty Narodów Zjednoczonych o pokoju i bezpieczeństwie międzynarodowym, możliwe jest zawieranie porozumień i tworzenie organizacji regionalnych, pod warunkiem że są one zgodne z celem i zasadami ONZ. Drugim kryterium klasyfikacji organizacji międzynarodowych jest kryterium organizacji: o celach ogólnych, takich jak ONZ, Unia Europejska itp., oraz organizacji wyspecjalizowanych, zajmujących się węższymi ściślej sprecyzowanymi problemami. Takie jak te pierwsze, regulują bardzo szerokie spektrum zjawisk i procesów społecznych, zakres podejmowanych przez nich działań jest bardzo szeroki. W przypadku organizacji specjalistycznych zakres działań jest węższy. Organizacja taka może skupiać się na gospodarczych, polityczno-wojskowych, ekonomicznych i kulturowych problemach, a także na problemach technicznych, np. problemy lotnictwa cywilnego, czy techniczne normy bezpieczeństwa. Stosującymi kryterium stopnia władzy, różni się organizacje o wysokim stopniu władzy, jak poprzednio, Europejska Wspólnota Węgla i Stali lub Unia Europejska. Większość istniejących organizacji międzynarodowych ma charakter koordynacyjny, tj. organiczne możliwości wpływu na państwa członkowskie, ich decyzje nie są wiążące, są rodzajem zaleceń. Natomiast decyzje Rady w formie rozporządzeń i dyrektyw są wiążące dla państw członkowskich ONZ ⁹.

⁹ M. Pietraś (red.), op. cit., s. 99-100.

Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju jako organizacja międzynarodowa

Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju – EBOR (eng. EBRD¹⁰) jest organizacją z założenia statusowego regionalną. Już sama nazwa sugeruje że ma ona skupiać się przede wszystkim na terytorium Europy. Mimo, iż w ostatnich latach działalność EBOR rozszerza się na państwa Azjatyckie i państwa Afryki głównie północnej to należy uznać, iż jest to organizacja o charakterze regionalnym. Z założenia działa na obszarze Europy i w innych strefach wpływów ekonomicznych państw europejskich. Warto też podkreślić, iż jest to organizacja wyspecjalizowana zgodnie z kryteriami powyższego podziału. Zajmuje się ona finansowaniem. Dokonuje tylko i wyłącznie czynności Bankowych. Udziela pożyczek i partycypuje w finansowaniu. Niemniej jednak państwa członkowskie w których działa EBOR, mają pewne kompetencje decyzyjne. Mogą wpływać na obszary działalności Banku. EBOR jednak także samodzielnie może dokonywać ocen projektów i podejmować decyzje, jakie projekty finansowe chce w konkretnym państwie zrealizować a jakie nie. Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju nie posiada dużej władzy decyzyjnej. Działa w zakresie realizacji porozumień i koordynuje projekty finansowe, jest organizacją wspierającą gospodarkę na podstawie dwustronnej umowy między państwem a organizacją. Co więcej, Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju jest organizacją specjalizującą się głównie w inwestycjach rozwojowych, należą do niego głównie kraje słabo i średnio rozwinięte, członkostwo jest dobrowolne i polega na chęci skorzystania z możliwości finansowania projektów rozwojowych.

Podejmowanie decyzji w organizacjach międzynarodowych

Subiektywność organizacji międzynarodowych jest również ważnym zagadnieniem, istotą subiektywności jest zdolność ukierunkowanego świadomego działania w przypadku organizacji międzynarodowych, które są pochodnymi w stosunku do państw je tworzących. Zgodnie z poglądem W Morawiecki, odrębna osobowość organizacji przejawia się w tym że wyrażona jest przez organy organizacji. Wola w postaci decyzji nie jest identyczna z wolą wszystkich państw członkowskich i każdego z nich z osobna. Różnica między wolą organizacji a wolą każdego państwa członkowskiego oznacza, że organizacja dysponuje pewnym zakres

¹⁰ Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju, <https://www.ebrd.com/> [12.11.2019].

autonomii w stosunku do zespołu swoich członków. Nawet w skrajnym przypadku całkowita jednomyślność woli organizacji kształtuje się nieco odmiennie od sumy woli jej członków gdyż jest wynikiem kompromisu¹¹.

Nie ma wątpliwości co do tego, że organizacje międzynarodowe posiadają podmiotowość polityczną międzynarodową. Są one uczestnikami stosunków międzynarodowych i prawnomiędzynarodowych. Ich podmiotowość prawna jest specyficzna w porównaniu z podmiotowością suwerennych państw. Jest to bowiem podmiotowość wtórna, nadana z woli państwa. Jej zakres określony jest w statutach organizacji będących wielostronnymi umowami międzynarodowymi. Należy podkreślić, że przesłanki podmiotowości organizacji międzyrządowych także podmiotowości prawnomiędzynarodowej, tworzą odrębną osobowość prawną. Podmiotowość prawnomiędzynarodowa organizacji międzyrządowych nie jest obecnie kwestionowana, jest to jednak podmiotowość inna, niż podmiotowość państw. Jej specyfika wymaga określenia zakresu zdolności prawnej i zakresu zdolności do czynności prawnych. Organizacje międzynarodowe mają zdolność prawną czyli mogą być podmiotem praw i obowiązków wynikających z prawa międzynarodowego zdolność ta wynika z doktryny prawa międzynarodowego, w której to podmiotowość prawnomiędzynarodowa nie jest utożsamiana z suwerennością i jest nadawana przez państwa. Zdolność do czynności prawnych oznacza zaś wywoływanie skutków prawnych przez własne działania. Składa się na nią po pierwsze zdolność traktatowa, oznaczająca możliwość zawierania umów. Organizacje międzyrządowe są stroną umów prawa międzynarodowego zawieranych z państwami lub innymi organizacjami międzynarodowymi¹².

Wyrazem podmiotowości organizacji międzynarodowych niezależnie od jej specyfiki są procesy decyzyjne, które przebiegają w jej strukturach. Same struktury organizacji pełnią rolę w podejmowaniu decyzji. Procesy decyzyjne uważane są nawet za najważniejszy element funkcjonowania organizacji. Decyzjami organizacji międzynarodowych są wszelkie akty, będące formami wyrażania woli ich organów¹³. Co ważne, proces decyzyjny w organizacjach międzynarodowych może być

¹¹ W. Morawiecki, *Międzynarodowe organizacje gospodarcze*, t. 1: *System organizacji międzynarodowej*, Warszawa 1987, op. cit., s. 62.

¹² M. Pietraś, op. cit., s. 101.

¹³ Z. Klepacki, *Proces podejmowania decyzji w organizacjach międzynarodowych*, Warszawa 1979, s. 11.

inicjowany na dwa sposoby. Pierwszy sposób to zgłoszenie wniosku o rozpatrzenie przez organizację danego problemu międzynarodowego, w którym się ona zajmuje co jest sugestią o podjęcie decyzji. Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju właśnie w taki sposób rozpatruje wnioski o finansowanie projektów. Po drugie przez zgłoszenie wniosku zawierającego wyłącznie konkretny projekt decyzji. Zgłaszany jest on wówczas, gdy problem którego decyzja ma dotyczyć, jest przedmiotem obrad organizacji. W tym wypadku jeśli Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju sam zauważy problem wzmagający finansowania, może on wystąpić z inicjatywą sfinansowania projektu, w jednym z państw członkowskich. Zróżnicowany jest status podmiotów które niezależnie od formy mogą inicjować procesy decyzyjne w organizacjach. W organizacjach międzynarodowych zgodnie z poglądem M Pietraś, przede wszystkim są to państwa członkowskie, a dokładnie ich Ministerstwa Spraw Zagranicznych, dodatkowo, obok państw, organy danej organizacji. Są one najaktywniejsze w inicjowaniu procesów decyzyjnych a szczególna rola przypada sekretarzem organizacji. W przypadku Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju, jeśli inicjatywa dotyczy procesu decyzyjnego, może on wyjść również z podmiotu prywatnego, który chce realizować inwestycje wspierana przez Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju. Z związku z tym, proces decyzyjny może wyjść od samej organizacji lub od instytucji państwowych, chcących skorzystać z usług Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju. Tak jak w innych organizacjach w Europejskim Banku Odbudowy i Rozwoju, ważnym elementem procesu decyzyjnego jest konsensus. Procedura konsensusu stosowana jest powszechnie, polega na odrzuceniu głosowania i prowadzeniu negocjacji tak długo, aż wypracowany zostanie projekt decyzji, odpowiadający interesom wszystkich lub przynajmniej większości państw członkowskich, pod warunkiem że pozostałe nie będą się sprzeciwiały. Konsensus oznacza bowiem brak formalnego sprzeciwu wobec projektu decyzji. Co nie znaczy, że wszystkie państwa go poprą. W przypadku Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju decyzje i umowy zawierane są pomiędzy bankiem a danym państwem lub podmiotem który będzie realizował inwestycje dla tego państwa. W związku z powyższym w podejmowaniu decyzji biorą udział przeważnie tylko dwa lub kilka podmiotów. Zazwyczaj jest to komfortowa sytuacja ponieważ łatwo jest dojść do porozumienia i zrealizować umowę.

Podsumowanie

Artykuł podjął próbę charakterystyki Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju jako wyspecjalizowanej organizacji regionalnej organizacji międzynarodowej. EBOR jest niewątpliwie organizacją regionalną, gdyż działa w ściśle określonych obszarach gospodarczych, w państwach europejskich, w państwach azjatyckich oraz w państwach Afryki północnej. Zazwyczaj są to państwa rozwijające się lub słabo rozwinięte. EBOR jest organizacją wyspecjalizowaną, bankiem regionalnym działającym na zasadach organizacji międzynarodowej. Poszczególne Państwa powiązane są z Bankiem umowami międzynarodowymi. W ramach owych umów realizowane są projekty inwestycyjne wykonywane przez jednostki podległe administracji państwowej bądź też podmioty prywatne. Co ważne, inwestycje te powinny cechować się wpływem na rozwój wolnego rynku i demokratyzacji. Bank poza oceną ekonomiczną inwestycji dokonuje także oceny inwestycji zgodnie z przyjętą przez siebie misją, która ma prowadzić do wyrównywania szans państw słabo rozwiniętych w warunkach międzynarodowych gospodarek wolnorynkowych.

Bibliografia

- Doliwa-Klepacka Z., *Encyklopedia organizacji międzynarodowych*, Warszawa 1997.
- Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju, <https://www.ebrd.com/what-we-do.html/>.
- Klepacki Z., *Proces podejmowania decyzji w organizacjach międzynarodowych*, Warszawa 1979.
- Kuźniak B., Marcinko M., Ingelević-Citak M., *Organizacje międzynarodowe*, Warszawa 2008.
- Mingst K., *International organization*, <https://www.britannica.com/topic/international-organization/>.
- Morawiecki W., *Funkcje organizacji międzynarodowej*, Warszawa 1971.
- Morawiecki W., *Międzynarodowe organizacje gospodarcze*, t. 1: *System organizacji międzynarodowej*, Warszawa 1987.
- Pietraś M., *Organizacje międzynarodowe*, [w:] idem (red.), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Lublin 2007.
- Popiuk-Rysińska I., *Organizacje Międzynarodowe. Zarys Problematyki*, [w:] S. Parzymies, I. Popiuk-Rysińska (red.), *Polska w organizacjach międzynarodowych*, Warszawa 1998.
- White N.D., *The Law of International Organisations*, Manchester 2005.

Inwestycje zagraniczne w Afryce: wybrane aspekty i perspektywy

Współcześnie wolność gospodarcza zastępuje wszechobecny etatyzm. Wielu przedsiębiorców, w celu rozwoju swojej działalności, decyduje się na ekspansję lub rozpoczęcie prowadzenia działalności na zachodzie, gdzie znacząca konkurencja na rynku powoduje powstawanie coraz większej ilości regulacji i ograniczeń, które mogą stanowić przeszkodę dla inwestorów zagranicznych. Inną możliwością jest wybór krajów afrykańskich, w których inwestycje należy rozpatrywać w perspektywie długoterminowej ze względu na liczne różnice demograficzne oraz odmienne nastawienie co do kwestii negocjacji, marketingu czy sprzedaży. W Afryce podkreśla się również coraz większą normalizację i stabilizację stosunków prawnych między uczestnikami obrotu gospodarczego, a wzrost bezpieczeństwa i walka z korupcją to główne hasła wyborcze większości afrykańskich rządów. Ze względu na znaczne różnicowanie państw afrykańskich determinowane położeniem, kulturą i przede wszystkim historią, wybór jednego z nich powinien być poprzedzony analizą w zależności od charakteru wykonywanej działalności.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zmian regulacji prawnych sprzyjających inwestycjom zagranicznym oraz organizacji zajmujących się przyjmowaniem inwestorów w Afryce pod kątem biznesowym. Ukazane są także wady i zalety inwestycji w Afryce oraz szczegółowe informacje jak „założyć biznes” na jednej z wysp afrykańskich – Zanzibarze. Pozwoli to odpowiedzieć na pytanie, jakie formy biznesu są najbardziej korzystne dla polskich inwestorów. W pracy zastosowano jakościowe metody badawcze. Główną bazą źródłową, która została poddana analizie były oficjalne dokumenty rządowe krajów afrykańskich, a także polskie i angielskojęzyczne artykuły naukowe.

* Wiktoria Sadowski, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, Uniwersytet Wrocławski, e-mail: wiktoriasadowski1@gmail.com

Największe polskie inwestycje w Afryce

Do największych polskich inwestycji w Afryce można zaliczyć: 1) działania spółki KGHM Polska Miedź¹ w Kongo (dalej: KGHM); 2) inwestycję Grupy Azoty w Senegalii oraz 3) kontrakt polskiego producenta traktorów Ursus w Etiopii.

Działania spółki KGHM Polska Miedź w Kongo

W 1997 r. KGHM zakupił prawa do eksploatacji złoża miedzi i kobaltu w Kimpe w Kongo. W 2009 r. podjęto decyzję o likwidacji spółki KGHM Congo, co oznaczało dla spółki stratę 130 mln dolarów. Fiasko inwestycji było spowodowane brakiem technologii do przetwarzania wydobytej rudy. Dodatkowo spółka poinformowała o konieczności ewakuacji 4 pracowników z powodu braku możliwości zagwarantowania im bezpieczeństwa. Firma podała również, że kongijskie władze zanegowały umowę koncesyjną, a organy podatkowe zablokowały konta bankowe KGHM Congo².

Inwestycja Grupy Azoty w Senegalii

W 2013 r. Grupa Azoty w celu poprawy swojej konkurencyjności zainwestowała we własne zasoby surowca w Senegalii nabywając 55% akcji spółki *African Investment Group* za 28.85 mln dolarów. Uzyskała w ten sposób dostęp do dwóch złóż fosforytów i jednego złoża piasków ilmenitowych. Już po roku okazało się, że mniejsze złożo Lam Lam zostało wyeksploatowane, gdzie założenia mówiły o 4 latach wydobywania. W 2016 r. spółka poinformowała, że inwestycja w senegalskie złoża fosforanów była uzasadniona biznesowo w momencie podjęcia decyzji. Jednak od momentu zakupu *African Investment Group*, sytuacja polityczna wokół afrykańskich fosforanów zmieniła się, że kontynuowanie działań w tym kierunku byłoby niekorzystne dla firmy. Chodzi tu o limity stężenia kadmu w fosforanach, które po zaakceptowaniu przez Parlament Europejski czekają na ostateczną decyzję Rady Unii Europejskiej

¹ KGHM Polska Miedź S.A. (wcześniej: Kombinat Górniczo-Hutniczy Miedzi) – spółka strategiczna, jedna z największych polskich spółek skarbu państwa, jeden z czołowych producentów miedzi i srebra rafinowanego na świecie. Według danych podawanych przez spółkę KGHM jest szóstym producentem miedzi elektrolitycznej (około 500–550 tys. ton) oraz pierwszym co do wielkości wytwórcą srebra na świecie (około 1260 ton srebra rafinowanego w 2011 r.). Zob. Polska Miedź S.A., <http://www.kghm.pl> [13.01.2020].

² Ibidem.

Przyjmując nowe regulacje, pozyskiwanie surowca z Afryki Północnej, gdzie fosforany mają stężenie kadmu znacząco przewyższające proponowane limity, straci swój biznesowy sens³.

Kontrakt polskiego producenta traktorów Ursus w Etiopii

W 2013 r., firma Ursus podpisała swój pierwszy wielki kontrakt na 3 tys. ciągników dla etiopskiej *Metals and Engineering Corporation* (METEC) of *Adama Agricultural Machinery Industry* (AAMI). Całkowita kwota podpisanej umowy stanowi 90 mln dol. W sierpniu 2015 r. firma Ursus zawarła kolejny duży kontrakt z *Ethiopian Sugar Corporation* – na ciągniki i przyczepy do transportu trzciny cukrowej. Całkowita kwota podpisanej umowy stanowi 30 mln dolarów. Następnie podpisana została umowa w Tanzanii z *The National Service Corporation Sole* (SUMA JKT), która dotyczyła sprzedaży 2400 ciągników, oprzyrządowania i części zamiennych. Całkowita kwota podpisanej umowy stanowi 55 mln dol. Ursus zobowiązał się wyposażyć centra serwisowe i dostarczać części zamienne oraz przeszkolić miejscowy personel. Za wszystkie maszyny płać polskie władze za pośrednictwem Banku Gospodarstwa Krajowego. Rząd w Warszawie podpisał umowy z władzami Etiopii i Tanzanii, pożyczając im pieniądze na zakupy w Ursusie. Etiopia otrzymała dwa kredyty na maksymalnie 50 mln dol. każdy, Tanzania – na 110 mln. Po pięcioletnim okresie karencji Etiopia co pół roku będzie spłacać jedną z 80 lub 56 rat (zależnie od umowy) oprocentowanych na poziomie 0,15% rocznie. Warunki Tanzanii są podobne (60 rat, przy oprocentowaniu 0,3%). Jednak, w 2020 r. zauważa się pogorszenie sytuacji w omawianej spółce. Wśród najważniejszych powodów pogorszenia swojej kondycji ekonomicznej Ursus wymienia trudną sytuację na krajowym rynku ciągników i maszyn rolniczych oraz opóźnienia w realizacji kontraktów w Afryce, które miały być motorami napędowymi polskiej spółki. Prognozowane straty wyniosą około 55 mln dolarów przez wydłużenie umowy z partnerem z Tanzanii, natomiast pozostała część kontraktu ma być realizowana w obecnym roku. Kolejne trudności dotyczą dostawy maszyn, ciągników i części do Zambii, których wartość wynosi 100 mln dolarów. Polska spółka podaje, że nie może realizować kontraktu, ponieważ podmiot z Lusaki nie wpłacił wymaganej zaliczki

³ M. Lesik, *Pożegnanie z Afryką? Koniec przygody Grupy Azoty na Czarnym Lądzie*, „Energetyka24”, 9.03.2018.

z powodu braku uruchomienia kredytu międzyrządowego. Sytuację pogarsza ponadto brak inwestora kapitałowego dla spółki Ursus Bus, która musi być finansowana ze środków Ursus S.A.

Wyżej wspomniane trzy największe polskie inwestycje w Afryce spotkały się z niepowodzeniem, mimo iż poprzedzały ich przygotowania, w których brały udział najlepsze światowe firmy consultingowe. Istotnym elementem dla rozwoju gospodarczego w Afryce jest wolność gospodarczą i ograniczenie interwencjonizmu. Głównymi elementami wolności gospodarczej są „własny wybór, swoboda wymiany i ochrony własności prywatnej”⁴. To powoduje, że ludzie mogą swobodnie angażować się w wymiany, w których ceny rynkowe są wykorzystywane do koordynowania dobrowolnych i wzajemnie korzystnych transakcji. Przykładem rozwoju wolności gospodarczej w Afryce jest podpisane w 2018 r. porozumienie o wolnym handlu (ang. African Continental Free Trade Agreement), do którego dołączyło 52 z 55 państw Unii Afrykańskiej⁵. Strefa wolnego handlu jest największą na świecie pod względem liczby uczestniczących w niej państw od czasu utworzenia Światowej Organizacji Handlu. Dzięki niej, handel na tym kontynencie ma szanse wzrosnąć o 50% do 2022 r.⁶ Dodatkowo, powstaje wiele organizacji i instytucji zarówno rządowych jak i międzynarodowych mających na celu informowanie i propagowanie inwestowania w obszarze tego kontynentu.

Formy inwestowania w Afryce na przykładzie Zanzibaru

Jednym z obiecujących miejsc na rozpoczęcie biznesu w Afryce jest Zanzibar. Ta autonomiczna część Tanzanii od 1890 r. objęta została brytyjskim protektoratem, co do dziś ma istotne znaczenie w życiu lokalnej społeczności, chociażby ze względu na pozostałości brytyjskiego

⁴ M. Goedhuys, *Learning, Product Innovation, and Firm Heterogeneity in Developing Countries: Evidence from Tanzania. Industrial and Corporate Change*, Antwerpia 2007, s. 2. Zob. J.M. Mbaku, *Entrenching Economic Freedom in Africa*, „Cato Journal” 2003, nr 23(2); *Wprowadzanie wolności gospodarczej w Afryce*, tłum. Miłosz Tutak, Warszawa 2007, s. 9.

⁵ Międzynarodowa organizacja regionalna, z siedzibą w Addis Abebie. Założona w 2002 r. i zrzeszająca 55 państw afrykańskich. Jej głównymi celami są przyspieszenie politycznej i społeczno-gospodarczej integracji kontynentu, promowanie i obrona wspólnych interesów, a także obrona suwerenności, terytorialnej integralności i niepodległości państw członkowskich.

⁶ International Trade Centre, *A business guide to the African Continental Free Trade Area Agreement*, Geneva 2018, s. 2.

common law, które razem z prawem islamu stanowią podstawę obecnego systemu prawnego Zanzibaru.

Dzięki swojemu położeniu Zanzibar stał się doskonałym miejscem dla firm, które prowadzą swoje interesy z państwami kontynentalnej Afryki. Wyspa ta od lat utrzymuje się głównie z rolnictwa, rybołówstwa oraz turystyki. Sto lat temu była największym producentem goździków na świecie. Jednakże, na skutek próby przeprowadzenia reform socjalistycznych w Tanzanii w latach 60 i 70 (narzucenie przez rząd cen i liczby eksportowanych goździków) Zanzibar utracił swą pozycję i obecnie lokuje się na 3 miejscu wśród eksporterów goździków. Pomimo prężnego rozwoju rolnictwa, Zanzibar zmaga się z znaczącym ubóstwem oraz inflacją.

W roku 1992 utworzono Urząd Promocji Inwestycji Zanzibaru – ZIPA (ang. *Zanzibar Investment Promotion Agency*) jako kompleksowe centrum promocji inwestycji i ułatwień na Zanzibarze. Od momentu powstania ZIPA zatwierdziła 677 projektów inwestycyjnych z przewidywanym kapitałem o wartości ponad 5,8 mld dolarów⁷.

Inwestycje krajowe Zanzibaryjczyków i Tanzańczyków wynoszą 22% i w dalszym ciągu są zdecydowanie największym odsetkiem. Inne znaczące kraje obce z dużymi inwestycjami w Zanzibarze obejmują USA z 12%, Kenia z 12%, Oman z 11%, Wielka Brytania z 11% i ZEA z 8%. Rząd wprowadził również lukratywne pakiety zachęt dla inwestorów lokalnych i zagranicznych. Wizją tej organizacji jest „uczynić Zanzibar atrakcyjnym i konkurencyjnym celem inwestycyjnym, w skali regionalnej i globalnej”, a głównymi jej założeniami jest bycie skutecznym punktem centralnym dla dynamicznego handlu i promocji, ułatwiania inwestycji poprzez świadczenie wysokiej jakości usług za pośrednictwem zmotywowanych specjalistów mających na celu większy wkład we wzrost gospodarczy i dobrobyt społeczny Zanzibaru. ZIPA wdraża system zachęt podatkowych, który obejmuje zwolnienia podatkowe od przedsiębiorstw i zwolnienia z cel przywozowych na importowane dobra inwestycyjne i surowce. Co ważne, ZIPA nie rekomenduje układów pomiędzy prywatnymi podmiotami, uważając je za ryzykowne ze względu na brak możliwości kontroli ze strony rządu, co powoduje, że większość inwestycji zagranicznych powinna być przeprowadzana pod ich nadzorem. W 2017 r. gospodarka Zanzibaru wzrosła o 7,5%, podczas gdy

⁷ *Zanzibar Investment Promotion Authority*, <https://zanzibarinvest.org> [13.01.2020].

średnia stopa w ciągu ostatnich pięciu lat wyniosła 6,5% w ujęciu realnym⁸. Ta stopa wzrostu sprawiła, że Zanzibar jest obecnie jednym z najbardziej atrakcyjnych miejsc inwestycyjnych w Afryce. Dochód na mieszkańca rośnie z roku na rok; wzrost z 1,8 mln Tzs (830 USD) w 2016 r. do 2,0 mln Tzs (907 USD) w 2017 r. Aby utrzymać ten impet, rewolucyjny rząd Zanzibaru wdraża wizję rozwoju i strategię na rzecz wzrostu i ograniczania ubóstwa. Strategie między innymi mają na celu poprawę świadczenia usług społecznych, promowanie wzrostu biznesu i przyciąganie inwestycji we wszystkich ważnych sektorach, w tym w przemyśle lekkim, infrastrukturze, turystyce, rolnictwie, rybołówstwie, ochronie zdrowia i edukacji. Rząd Zanzibaru przyciągniecie inwestorów postrzega jako zestaw powiązanych ze sobą procesów. Obejmują one głównie identyfikację i ocenę wyposażenia, między innymi: opracowanie ram prawnych i regulacyjnych dotyczących eksploatacji zasobów naturalnych, zarządzanie infrastrukturą oraz prawem i porządkiem za pośrednictwem krajowego planu rozwoju, informowanie potencjalnych możliwości o potencjalnych inwestorach, oraz ułatwianie potencjalnym inwestorom rozpoczęcie produkcji. Według krajowych raportów Zanzibar przyciąga do kraju więcej bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Aby osiągnąć krajową wizję rozwoju 2020, która ma przekształcić Zanzibar w kraj o średnich dochodach o wysokim poziomie uprzemysłowienia oraz rozwinąć sektory produkcyjne Zanzibaru, takie jak rolnictwo, produkcja i usługi – kraj sformułował strategię wzrostu i ograniczania ubóstwa (ZSGRPIII). Kolejna strategia popularnie zwana MKUZA III ma na celu wzrost gospodarczy poprzez rozwój infrastruktury, takiej jak energia elektryczna i drogi, a także dobrobyt społeczny jako pozytywny wkład w tworzenie miejsc pracy i dochody publiczne⁹.

Firma zagraniczna zakłada działalność gospodarczą w Tanzanii przez jedną z określonych form. Pierwszą z nich jest utworzenie spółki z ograniczoną odpowiedzialnością Tanzanii jako spółki zależnej grupy. Możliwa jest także rejestracja zagranicznej spółki z ograniczoną odpowiedzialnością w Tanzanii jako oddziału, to znaczy posiadanie siedziby w Tanzanii¹⁰. Jeśli firma ma cele charytatywne, zazwyczaj zakłada tan-

⁸ *Zanzibar Investment Guide 2018-2019*, op. cit., s. 5.

⁹ *Zanzibar Strategy for Growth and Reduction of Poverty ZSGRP III: MKUZA III 2016-2010*, "Revolutionary Government of Zanzibar" 2017, s. 11-16.

¹⁰ N. Zervos, J. Ndyetabura, C. Mramba, G. Gasper, H. Mayeye, *Establishing a business in Tanzania*, Dar es Salaam 2019.

zańską spółkę z ograniczoną gwarancją. Może być również wymagane zarejestrowanie się jako organizacja pozarządowa. Pojęcie ograniczenia odpowiedzialności stosuje się w podobny sposób, jak w innych systemach prawa powszechnego. Co istotne, uznaje się, że spółka zagraniczna nie posiada miejsca prowadzenia działalności gospodarczej w Tanzanii wyłącznie z powodu prowadzenia działalności przez agenta w Tanzanii. Po zarejestrowaniu spółki zagranicznej w Tanzanii, ma ona takie same uprawnienia, jak spółka tam założona, a zatem podlega prawu Tanzanii. Zagraniczne przedsiębiorstwo starające się o miejsce prowadzenia działalności w Tanzanii musi dostarczyć szereg dokumentów: uwierzytelniony odpis aktu założycielskiego i umowy spółki lub innego aktu ustanawiającego lub określającego statut spółki (jeśli instrument nie jest w języku angielskim, wymagane jest tłumaczenie przysięgłe), dane osób, które są dyrektorami i sekretarzami firmy, lista dyrektorów i sekretarzy firmy, zestawienie wszystkich pozostałych obciążeń utworzonych przez spółkę, nazwy i adresy jednej lub więcej osób zamieszkałych w Tanzanii, upoważnionych do przyjmowania w imieniu spółki obsługi procesu i wszelkich innych powiadomień, które muszą być doręczane spółce, oraz do reprezentowania spółki jako jej stałego przedstawiciela w miejscu prowadzenia działalności (z oświadczeniem dotyczącym zakresu jej uprawnień), pełny adres głównej siedziby spółki i pełny adres miejsca prowadzenia działalności w Tanzanii, ustawowe oświadczenie złożone przez dyrektora lub sekretarza spółki określające datę założenia przedsiębiorstwa w Tanzanii, przedsiębiorstwo, które ma być prowadzone oraz, jeżeli różni się od zarejestrowanej nazwy spółki, nazwę, pod którą przedsiębiorstwo ma być prowadzone, kopia najnowszych sprawozdań finansowych i związanych z nimi raportów spółki wraz z tłumaczeniem, jeśli nie jest w języku angielskim, skonsolidowany formularz podpisany przez wszystkich dyrektorów, który zostanie umieszczony w systemie Agencji Rejestracji Przedsiębiorstw (dalej: BRELA).

Łączne opłaty za rejestrację wynoszą około 1 250 USD. Opłata za złożenie wniosku wynosi około 220 USD¹¹. Po zakończeniu rejestracji firma zagraniczna otrzyma certyfikat zgodności BRELA. Przedsiębiorstwo zagraniczne, które założyło oddział w Tanzanii, musi w każdym roku kalendarzowym składać, między innymi, roczne sprawozdania finansowe dotyczące tego oddziału. Oprócz certyfikatu zgodności BRE-

¹¹ Zanzibar Business and Property Registration Agency, <https://bpra.go.tz> [12.01.2020].

LA, oddział musi uzyskać również certyfikat zgodności: Certyfikat TIN. Oddział musi zarejestrować się w Urzędzie Skarbowym Tanzanii w celu uzyskania numeru identyfikacji podatkowej, który będzie wykorzystywany przez oddział do uiszczania podatków w ciągu 15 dni od daty rozpoczęcia działalności lub inwestycji. Rejestracja dla celów podatku VAT jest wymagana przez firmę o rocznych obrotach TZS 100 milionów. Oddział musi posiadać zezwolenie na prowadzenie działalności gospodarczej właściwe dla danego rodzaju działalności. W zależności od rodzaju działalności, można uzyskać od BRELA lub odpowiedniej rady miejskiej. Oddziały prowadzące obrót w niektórych sektorach działalności gospodarczej mogą wymagać specjalnych zezwoleń. Przykładowo, firma zajmująca się produkcją towarów musi uzyskać od Krajowej Rady Zarządzania Środowiskiem certyfikat oceny oddziaływania na środowisko. Inne licencje sektorowe są wydawane na przykład przez właściwe organy regulacyjne i odpowiednie ministerstwa: Licencje dla sektora telekomunikacji/ICT są wydawane przez Urząd Regulacyjny ds. Komunikacji Tanzanii (TCRA). Zezwolenia dla sektora energetycznego są wydawane przez Urząd Regulacji Energetyki i Wody (EWURA). Licencje dla sektora bankowego i instytucji finansowych są wydawane przez Bank of Tanzania. Licencje dla sektora ubezpieczeniowego są wydawane przez organ regulacyjny ds. ubezpieczeń w Tanzanii (TIRA).

Podsumowując, na Zanzibarze potrzeba 10 procedur, 28 dni i kosztuje 72% dochodu Zanzibaru na mieszkańca, aby spełnić wszystkie wymogi rejestracyjne do założenia spółki z ograniczoną odpowiedzialnością i rozpoczęcia działalności¹². Podczas gdy współpraca z Biurem Rejestratora Generalnego na Zanzibarze jest stosunkowo prosta i trwa około 6 dni, procedury po utworzeniu spółki – takie jak przygotowanie pieczęci firmowej, ubieganie się o wszystkie wymagane numery podatkowe w Urzędzie Skarbowym Tanzanii (TRA) i ZRB, uzyskanie licencji biznesowej, rejestracja w Zanzibarskim Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (ZSSF) i w Krajowym Zakładzie Ubezpieczeń Społecznych oraz składanie umów pracowniczych w Komisji Pracy – zajmują do 18 dni. Pomimo wszelkich formalności, założenie firmy na Zanzibarze nie wymaga dużo czasu, ale jest relatywnie drogie. Do wszelkich kosztów działalności należy także dodać wizę na stały pobyt, której koszt wynosi

¹² World Bank and the International Finance Corporation, Doing business in Zanzibar 2010, s. 10.

2000 USD na okres dwóch lat. Wydawanie Zezwoleń na pracę i pobyt regulowane jest przez ustawę o zatrudnieniu z 2005 r. oraz ustawę imigracyjną. Inwestycje na Zanzibarze są chronione konstytucyjnie jak również poprzez konwencje międzynarodowe¹³. Należą do nich m.in. Światowa Agencja Gwarancji Inwestycyjnych (eng. MIGA), konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń arbitrażowych oraz Międzynarodowe Centrum ds. Rozstrzygania Sporów Inwestycyjnych (eng. ICSID). Ochrona umów jest gwarantowana przez prawo, zgodnie z którym mechanizm rozstrzygania sporów poprzez arbitraż i postępowanie sądowe są wyraźnie określone. Plusem inwestycji jest dodatkowa ochrona zapewniona ze strony rządu, dzięki zanzibarskiej ustawie o promocji i ochronie inwestycji (Zanzibar Investment Promotion and Protection Act)¹⁴. Certyfikat inwestycyjny jest wydawany inwestorowi zgodnie z sekcją 23 Zanzibarskiej Ustawy o promocji i ochronie inwestycji. Minimalny wymagany kapitał inwestycyjny dla inwestorów zagranicznych wynosi 2,5 mln USD w przypadku inwestycji w hotele i nieruchomości oraz 300 tys. USD w przypadku innych sektorów, a kapitał wymagany do rozpoczęcia inwestycji w hotele wynosi 300 tys. Wydawanie certyfikatów inwestycyjnych składa się z dwóch następujących etapów: złożenie formularza zamiaru inwestycyjnego oraz złożenie formularza wniosku. Certyfikat Inwestycyjny z reguły jest wydawany w ciągu 7 dni roboczych lub inwestorowi przedstawiany jest dłuższy termin.

Kolejnym istotnym aspektem jest miejsce wykonywanie działalności na co wpływa głównie wolna strefa ekonomiczna, czyli obszar geograficzny, ustanowiony w celu przyciągnięcia inwestycji. Firmy, które zakładają swoje przedsiębiorstwa w wyznaczonych obszarach na Zanzibarze cieszą się uproszczonymi procedurami celnymi i innymi procedurami administracyjnymi. ZIPA, jako strażnik Wolnych Stref Ekonomicznych, oferuje działki do wynajęcia w strefach dla potencjalnych deweloperów. Obecnie Zanzibar ma pięć Wolnych Ekonomicznych Stref: Strefa Fumba, Strefa Micheweni, Amaan Industrial Park, Wolny port w Maruhubi i Wolny port lotniczy¹⁵. Jeżeli chodzi o wcześniej wspomniane zwolnienia z podatków to możliwością dla inwestorów jest przedstawienie ZIPA listy wszystkich dóbr kapitałowych, które mają być

¹³ The Constitution of Zanzibar, 1984.

¹⁴ *Zanzibar Investment Promotion and Protection Act*, 2004, nr 11.

¹⁵ *Zanzibar Investment Guide 2018-2019*, s. 47.

importowane, jak również przeznaczone do odpłatnego zakupu na miejscu oraz w stosownych przypadkach uzyskać zwolnienie¹⁶. Lista ta powinna być złożona zarówno w wersji papierowej, jak i elektronicznej. Dla każdej partii zatwierdzonych materiałów inwestor może ubiegać się o zwolnienie w formie pisemnej do ZIPA co najmniej 2 tygodnie przed przyjazdem.

Podsumowanie

Podsumowując, w ciągu ostatnich 50 lat przepisy w wielu krajach afrykańskich, takie jak kontrola cen produktów rolnych, maksymalne stopy procentowe, kontrola walutowa i licencje, wzbogaciły niektóre grupy interesów. Jeżeli kraje afrykańskie chcą zwiększyć swoje wyniki gospodarcze, powinni bardziej uczestniczyć w globalnej gospodarce oraz konstytucyjnie zakorzenić wolność gospodarczą.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że mimo licznych trudności gospodarczych rok 2019 na kontynencie afrykańskim był rokiem rozwoju ekonomiczno-społecznego. Jednocześnie należy nadmienić, że pogłębiająca się transformacja przynosi zasadnicze zmiany w postrzeganiu tego kontynentu przez przedsiębiorców. Afryka, według prognoz Banku Światowego, w niedługiej przyszłości będzie najdynamiczniejszym kontynentem pod względem rozwoju ekonomicznego. Obecnie przechodzi podobną drogę rozwoju jak Chiny oraz Singapur w latach 80. XX wieku. Jednocześnie należy nadmienić, że wzrost gospodarczy krajów Afryki Subsaharyjskiej powinien w najbliższych latach przekroczyć światową średnią tego wskaźnika. Co czwarty afrykański kraj osiąga od 2013 r. sześcioprocenowy wzrost gospodarczy. Korzystne dla Afryki są także dane dotyczące wzrostu konsumpcji oraz liczby i wartości bezpośrednich inwestycji zagranicznych.

Bibliografia

- Bigsten A., Söderbom M., *What Have We Learned From a Decade of Manufacturing Enterprise Surveys in Africa?*, World Bank Research Observer, Gothenburg 2006.
- Aré L., Chabenne S., Dupoux P., Ivers L., Michael D., Morieux Y., *The Africa Challengers: Global Competitors Emerge from the Continent*, Boston Consulting Group, Boston 2012.
- The Hopeful Continent: Africa Rising*, "Economist", 3.12.2010.

¹⁶ Ibidem, s. 7.

- Goedhuys M., *Learning, Product Innovation, and Firm Heterogeneity in Developing Countries: Evidence from Tanzania. Industrial and Corporate Change*, Oxford University Press, Antwerpia 2007.
- McKinnon M., *A business guide to the African Continental Free Trade Area Agreement*, International Trade Centre, Geneva 2018.
- KGHM Polska Miedź S.A., <http://www.kghm.pl/>.
- Lesik M., *Pożegnanie z Afryką? Koniec przygody Grupy Azoty na Czarnym Lądzie*, „Energetyka24”, 9.03.2018.
- Mbaku J.M., *Entrenching Economic Freedom in Africa*, “Cato Journal” 2003, nr 23(2).
- Wprowadzanie wolności gospodarczej w Afryce*, tłum. Miłosz Tutak, FOR, Warszawa 2007.
- McCormick D., *African Enterprise Clusters and Industrialization: Theory and Reality. World Development*, Nairobi 1999.
- Zervos N., Ndyetabura J., Mramba C., Gasper G., Habyalimana M., *Establishing a business in Tanzania*, Velma Law, Dar es Salaam 2019.
- Stefanicki R., *Wielka gra o male Dżubuti, czyli jak Pekin przejmuję Afrykę*, „Wyborcza”, 9.08.2019.
- Tvedten K., Hansen M.W., Jeppesen S., *Understanding the Rise of African Business, in search of business perspectives on African enterprise development*, “Emerald Group Publishing Limited” 2014, nr 3.
- Xia Y., *Chinese Agricultural and Manufacturing Investment in Kenya: A Scoping Study*, “SAIS CARI” 2019, nr 30.
- Zanzibar Business and Property Registration Agency, <https://bpra.go.tz/>.
- Zanzibar Investment Promotion and Protection Act, 2004, nr 11.
- Zanzibar Investment Promotion Authority, <https://zanzibarinvest.org/>.

Artur Tyński*

Droga Chińskiej Republiki Ludowej do zielonej energetyki

W 2017 r. profesor Dali Yang oceniając osiągnięcia narodu chińskiego od proklamowania Chińskiej Republiki Ludowej na placu niebiańskim przez Mao Zedonga 01.10.1949 r. do współczesności powiedział, że: „Historia ludzkości nie zna socjoekonomicznych zmian o takiej skali”¹. Wielka kolektywizacja Mao, modernizacja gospodarki przeprowadzona pod kierownictwem Denga Xiaopinga², ale także realizacja wielkich projektów infrastrukturalnych, takich jak budowa Tamy Trzech Przełomów, sieci superszybkich kolei (*China Railway High-speed*), sztucznych wysp na morzu południowochińskich czy imponującego lotniska Beijing Daxing niestety, ale związały się z dwoma współtowarzyszącymi sobie zjawiskami. Pierwszym jest degradacja środowiska naturalnego, a drugim dynamiczny wzrost zapotrzebowania na prąd elektryczny. Obydwa są skutkami bezprecedensowego w skali świata, trwającego cztery dekady dynamicznego wzrostu gospodarczego³. W niniejszym tekście przedstawię skalę degradacji środowiska naturalnego, która ma miejsce w Państwie Środka. Przedstawię aktualną strukturę chińskiej energetyki, świadomą politykę klimatyczną prowadzoną za pomocą legislacji oraz interwencji gospodarczych. Wskażę na trendy promowane przez KPCh w związku z sektorem elektroenergetycznym.

Degradacja środowiska

W 2010r. Chińska Republika Ludowa wyprzedziła Stany Zjednoczone pod względem konsumpcji energii, stając się tym samym największym konsumentem energii elektrycznej w skali świata. Aby to zobrazować przywołam dane z 2013 r., gdy Chińczycy skonsumowali 3000 Mtoe energii. Światowy konsument numer dwa, czyli Stany Zjednoczone

* Artur Tyński, Kolegium ISM, Uniwersytet Śląski, e-mail: tynski.artur@gmail.com

¹ B. Góralczyk, *Wielki renesans: chińska transformacja i jej konsekwencje*, Warszawa 2018, s. 474.

² H. Kissinger, *O Chinach*, Wołowiec 2017, s. 399.

³ B. Góralczyk, *Wielki renesans...*, op. cit., s. 474.

skonsumował w tym samym czasie 2187 Mtoe⁴. W 2014 r. konsumpcja Chin wzrosła do ok. 23% światowej produkcji energii elektrycznej. Jako że od czasu, gdy za sprawą kontaktu z zachodnimi mocarstwami kolonialnymi Chiny przyjęły dorobek rewolucji przemysłowej, opierały one produkcje energii na surowcach naturalnych. Z uwagi na ekspansję gospodarczą amerykańskiego Standard Oil (aby zbudować odpowiedni rynek zbytu, w 1901r. korporacja rozdała wśród ludu chińskiego 8 mln lamp naftowych⁵) oraz bogate złoża niniejszych surowców naturalnych występujących na terytorium Chin, były to ropa i węgiel (szacuje się, że ChRL posiada 13-14% światowych zasobów węgla)⁶. W ten sposób w latach '70 węgiel pokrywał 80-90% chińskiego zapotrzebowania na energię elektryczną.

Chińskie kierownictwo partyjne świadome zanieczyszczeń środowiskowych oraz wagi stabilności energetycznej dla rozwoju gospodarki i państwa, postanowiły zredukować monokulturę węgla w ramach swojego miksu energetycznego. I tak w 2009 r. węgiel odpowiadał za 70% ogólnej produkcji energii elektrycznej, by w 2016 r. konsekwentnie się zmniejszać do poziomu 62%, a w 2019 r. do poziomu 57%. Niemniej konsekwencją dominującej roli węgla w strukturze energetycznej ChRL jest fakt, że od przełomu lat 2006/2007 ChRL jest największym na świecie emitentem CO₂ oraz pozostałych gazów cieplarnianych⁷. W roku 2010 ChRL odpowiadała za 35% światowego zanieczyszczenia powietrza SO₂, 25% światowego zanieczyszczenia NO oraz 35% światowego zanieczyszczenia pyłami PM 2.5⁸. Chiny są największym emitentem CO₂. Odpowiadają za prawie 30% globalnej produkcji. Pomiędzy 1999r., a 2019r. ChRL potroiła swoją roczną emisję CO₂ z poziomu 2 Gt do poziomu 7,5 Gt⁹. Niektórzy analitycy szacują, że w roku 2030 ChRL samo-

⁴ J. Kokocińska, *Analiza i ocena czynników rozwoju inwestycji w odnawialne źródła energii w Chinach*, [w:] J. Marszałek-Kawa, K. Pająk (red.), *Polityka energetyczna państw Azji i Pacyfiku w XXI wieku*, Toruń 2015, s. 155.

⁵ A. Krajewski, *Krew cywilizacji: biografia ropy naftowej*, Łódź 2018, s. 88.

⁶ B. Góralczyk, *Geostrategia energetyczna Chin*, <https://cse.ibnrg.pl/geostrategia-energetyczna-chin/> [20.04.2020].

⁷ Ł. Gacek, *Bezpieczeństwo energetyczne Chin*, Kraków 2012, s. 72.

⁸ Ł. Gacek, *Zielona energia w Chinach. Zrównoważony rozwój, ochrona środowiska, gospodarka niskoemisyjna*, Kraków 2015, s. 80.

⁹ J. Wiech, *Chiny mordują światowy klimat węglem*, www.energetyka24.com/chiny-morduja-swiatowy-klimat-weglem-komentarz [20.04.2020].

dzielnie będzie produkowała większą ilość dwutlenku węgla, niż cała reszta świata¹⁰.

Z danych udostępnionych przez WHO wynika, że aż 92% chińskich miast nie spełnia krajowych norm dotyczących czystości powietrza. Aż 75% wszystkich rzek i jezior oraz 90% wód gruntowych na terenach zurbanizowanych jest mocno zanieczyszczona, z czego 10% chińskich akwenów jest oceniana poniżej klasy V¹¹. To znaczy, że akwenty nie nadają się nawet do celów przemysłowych. Bazy meteorologiczne umiejscowione na zachodnim brzegu Stanów Zjednoczonych znajdują ślady chińskiego zanieczyszczenia powietrza. Góralczyk szacuje, że w samych Chinach od zanieczyszczeń środowiskowych rocznie umiera przedwczesną śmiercią 350 – 500 tys. ludzi¹².

Energetyka konwencjonalna

Ropa Naftowa

Chińskie złoża ropy naftowej są szacowane na 25 620 mln baryłek, co składa się na 1,6% światowych złóż¹³. Niemniej dynamiczny wzrost gospodarczy spowodował, że od 1993 r. ChRL stała się importerm ropy, w kolejnych latach konsekwentnie wciąż zwiększając własne wydobycie oraz import z zagranicy. W latach 2011-2015 dynamika wzrostu wynosiła około 5% w skali roku. Obecnie Chiny sprowadzają aż 70% konsumowanej na swoim rynku wewnętrznym ropy naftowej. Jednocześnie są największym na świecie importerem tego surowca¹⁴, odpowiadając za 16,8% światowego importu¹⁵. Największym eksporterem surowca do Państwa Środka jest Federacja Rosyjska, odpowiadająca za 14,6% całej importowanej przez Chińczyków ropy. Drugie miejsce z udziałem 12,6% zajmują Arabia Saudyjska. 12,2% udziałów przypada afrykańskiej Angoli, natomiast aż 44% importu pochodzi z dziewięciu krajów Bliskiego Wschodu.

¹⁰ B. Góralczyk, *Geostrategia energetyczna Chin*, <https://cse.ibngr.pl/geostrategia-energetyczna-chin/> [20.04.2020].

¹¹ B. Góralczyk, *Wielki renesans...*, op. cit., s. 476.

¹² Ibidem.

¹³ Energy Information Administration (EIA), *International Energy Outlook*, Waszyngton 2018.

¹⁴ T. Okraska, *Słoń w pogoni...*, op. cit., s. 303.

¹⁵ World's Top Exports (WTEEx), 2018, <http://www.worldstopexports.com/top-15-crude-oil-suppliers-to-china/> [20.04.2020].

Węgiel

W 2016 r. Chińczycy posiadali ponad 1160 Gigawatów energetyki zamontowanych w blokach elektrowni węglowych. Ta liczba odpowiada ponad 40% światowej energii elektrycznej mającej swoje źródło w węglu¹⁶. Dla porównania warto wspomnieć, że całkowite zapotrzebowanie energetyczne Polski, zaspokajane blokami węglowymi, blokami gazowymi, odnawialnymi źródłami energii, biogazem oraz importem, w szczytowych miesiącach wakacyjnych wynosi niespełna 26,5 GW. W latach 2017-2019 Chińczycy zwiększyli swoje moce węglowe o 42,9 GW. Aktualnie Pekin buduje więcej elektrowni węglowych niż cała reszta świata. Konkretnie są to bloki węglowe o łącznej mocy 121,3 GW¹⁷. Według doniesień Financial Times w planie są kolejne bloki węglowe o mocy 27 GW, co z budowanymi już elektrowniami daje moc 148 GW w samym węglu¹⁸. Podobna ilość energii elektrycznej jest produkowana przez wszystkie funkcjonujące elektrownie węglowe w Europie. Ponadto Chińczycy budują w państwach globalnego południa bloki węglowe o łącznej mocy 54 Gigawatów energii elektrycznej.

W 2019 r. Federacja Rosyjska podpisała umowę z kontynentalnymi Chinami na eksport 35 mln ton węgla w ciągu 25 lat. W zamian Chińczycy zaproponowali pożyczkę w wysokości 6 mld dolarów na modernizację rosyjskiego sektora górniczego¹⁹.

Jednak tak jak już zaznaczyłem, pomimo realizowanych projektów, proporcjonalny udział węgla w miksie energetycznym nieustannie od 50 lat się zmniejsza. Zaistniała korelacja jest spowodowana pędzącą gospodarką chińską, której zapotrzebowanie na prąd rośnie. To jest jeden z powodów, dla których przywództwo KPCh nie decyduje się zrezygnować z „czarnego złota”. Naturalnie poza elektrowniami węglowymi na terenie Chin funkcjonują także inne źródła energii elektrycznej.

¹⁶ A. Borowiak, *Chiny odchodzą od węgla. Już „tylko” 100 nowych elektrowni*, www.wysokienapiecie.pl/2403-chiny-odchodzi-od-węgla-juz-tylko-100-nowych-elektrowni/ [20.04.2020].

¹⁷ J. Wiech, *Chiny mordują światowy klimat węglem*, www.energetyka24.com/chiny-morduja-swiatowy-klimat-weglem-komentarz [20.04.2020].

¹⁸ Financial Times, *China ramps up coal power in face of emissions efforts*, www.ft.com/content/c1feee40-0add-11ea-b2d6-9bf4d1957a67 [20.04.2020].

¹⁹ WNP, *Polskę zasypali już swoim węglem, teraz czas na Chiny*, www.wnp.pl/gornictwo/polske-zasypali-juz-swoim-weglem-teraz-czas-na-chiny,150.html [2.04.2020].

Gaz ziemny

Jednym z kroków ukierunkowanych na przerwanie monokultury węgla w chińskiej strukturze energetycznej była budowa elektrowni napędzanych blokami gazowymi. Chiny posiadają dziesiąte pokłady gazu na świecie. Pokłady surowca są szacowane na 5,4 bln m³ co odpowiada 2,7% światowych złóż²⁰. Aby przyspieszyć transformację energetyczną Chiny w 2007 r. rozpoczęły import gaz. 11 lat później ChRL wyprzedziła Japonie, stając się największym importerem tego surowca na świecie. Import odbywa się jednocześnie gazociągami, jak i metodą gazu skroplonego. W 2011 r. Chiny zaimportowały 12, 21 mln ton LNG, by w następnym roku było to już 14,68 mln ton LNG, a w kolejnym już 18,6 mln ton LNG²¹. Wzrost jest dynamiczny. Analitycy przewidują, że do 2023r. Chiny mają importować 171 mld m³ gazu rocznie. W większości pod postacią LNG²². Głównymi eksporterami LNG są Katar, Australia, Indonezja, Malezja, Jemen. Swoją skroplony gaz sprzedają Chińczykom także Nigeria, Egipt, Gwinea Równikowa, Angola, Algieria, a także Trynidadu i Tobago²³. Chińczycy konsekwentnie rozbudowują swoją sieć terminali LNG oraz flotę gazowców.

W grudniu 2019r. została zakończona budowa flagowego, rosyjskiego projektu, czyli gazociągu Siła Syberii I. Jest to gazociąg rozpoczynający się w dotąd niewydobywanych złożach Czajadńskiego, biegnący wzdłuż granicznej rzeki Amur do terytorium ChRL. Docelowo gazociąg ma mieć możliwości przesłania 38 mld m³ gazu w skali roku. Po rozbudowie szacuje się, że gazociągiem mogłyby być wysłane nawet 60 mld m³ gazu. W momencie otwarcia gazociągu mógł on przesyłać 5 mld m³ gazu²⁴.

W przeciwieństwie do rynków zachodnich (które charakteryzują się wieloma eksporterami gazu ziemnego), na rynku wschodnim jedynym eksporterem są Chiny. Ponadto Chińczycy mają wiele alternatyw dla rosyjskiego kierunku. 23.11.2011 r. Chiny i Turkmenistan osiągnęły porozumienie w sprawie długoterminowego strategicznego partnerstwa energetycznego. W ramach niego Turkmenistan zobowiązał się do zwiększenia eksportu gazu z poziomu 25 mln m³ do poziomemu 65 mln m³.

²⁰ B. Góralczyk, *Wielki renesans...*, op. cit., s. 83.

²¹ Ł. Gacek, *Zielona energia...*, op. cit., s. 162.

²² International Energy Agency (IEA), *World Energy Outlook*, 2018.

²³ Ł. Gacek, *Zielona energia...*, op. cit., s. 162.

²⁴ Ł. Gacek, *Azja Centralna w polityce energetycznej Chin*, Kraków 2013, s. 73.

W kontekście współpracy Pekinu z państwami Azji Centralnej kluczową rolę odgrywa gazociąg Azja Centralna – Chiny o przepustowości 30 mln m³ – 40 mld m³ gazu. Kolejnym istotnym kierunkiem są złoża należące do pobliskiej Birmy. W lipcu 2013 r. został uruchomiony gazociąg z birmańskiego portu Kyaukpyu do chińskiego Kunomingu. Przepustowość gazociągu wynosi 12 mld m³ w skali roku²⁵. To sprawia, że rosyjski Gazprom ma gorszą pozycję negocjacyjną, jeżeli chodzi o wolumen przesyłanego gazu oraz cenę²⁶. Doskonale było to widać, w trakcie pierwszych pertraktacji na dostawę gazu. Chińscy decydenci nie wyrazili zgody na kupno gazu po cenach europejskich, w związku z czym Moskwa ostatecznie przystała na cenę proponowaną przez Pekin (w Europie 1 m³ gazu kosztuje około 380 dolarów, Chiny za 1 m³ zapłacą 350 dolarów).

Energetyka atomowa

Chińska energetyka atomowa pomimo stosunkowo wczesnej fazy rozwoju, jest bardzo dynamiczna. W lipcu 2014 r. w kontynentalnych Chinach pracowało 20 reaktorów jądrowych, natomiast kolejne 28 znajdowało się w budowie²⁷. Pięć lat później w ChRL pracowało już 45 reaktorów jądrowych, a kolejne 15 było w budowie. Większość chińskich reaktorów jest wybudowanych w technologii szybkich reaktorów samopowielających (*Fast Breeder Reactor*, FBR), reaktorów wysokotemperaturowych chłodzonych gazem (*High Temperature Gas Cooled Reactor*, HTGT) oraz ciśnieniowych reaktorów lekko wodnych (*Pressurized Water Reactor*, PWR)²⁸. Wszystkie reaktory są umiejscowione na zurbanizowanym wschodnim wybrzeżu Chin w prowincjach Zhejiang, Jiangsu, Guangdong, Fujian, Shandong, Guangxi, Hainan, Dalian oraz Tuoli. Jednocześnie takie położenie zapewnia duży dostęp wody niezbędnej do chłodzenia elektrowni. Istnieją plany budowy elektrowni atomowych wewnątrz kraju, jednak jak dotąd pozostają one w fazie kontempcyjnej²⁹.

W 2013 r. chińskie elektrownie atomowe produkowały 14,61 GW mocy (na 371,7 GW produkowanych przez wszystkie elektrownie atomowe świata, w tym chińskie), natomiast kończąc 2020 r. ich łączna

²⁵ Ł. Gacek, *Zielona energia...*, op. cit., s. 161.

²⁶ Sz. Kardaś, *Wąttła Siła Syberii*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze/2019-12-05/watla-sila-syberii-uruchomienie-pierwszego-gazociagu-z-rosji [2.04.2020].

²⁷ Ł. Gacek, *Zielona energia...*, op. cit., s. 232.

²⁸ *Ibidem*, s. 207.

²⁹ *Ibidem*, s. 209.

moc powinna wynieść już 58 GW. Z uwagi na praktycznie brak emisyjności gazów cieplarnianych przy produkcji energii elektrycznej za sprawą elektrowni atomowych, ten sektor energetyki w Chinach także jest traktowany jako OZE³⁰.

Odnawialne źródła energii

Kontekst polityczny

Prezydent ChRL, będący jednocześnie sekretarzem generalnym Komunistycznej Partii Chin Xi Jinping otwierając Zjazd Partii rozpoczynający kolejną kadencję władzy, 18 października 2017 r. powiedział: „w Chinach wytworzyła się nowa kluczowa sprzeczność, pomiędzy niezrównoważonym rozwojem gospodarczym, a rosnącą potrzebą lepszego życia”. Zapowiedział, że do 2035 r. Chiny staną się rozwiniętym krajem socjalistycznym, a przed połową 2050r. osiągną status bogatego, wpływowego mocarstwa, realizującego slogan Pięknych Chin. Sekretarz Xi Jinping jasno dał do zrozumienia aktywowi partyjnemu, że wzrost PKB nie jest jedynym celem lokalnych władz. Kolejnym wyzwaniem stojącym przed lokalnymi decydentami jest system ochrony środowiska. Powiedział: „Nasz kraj będzie się cieszył niebieskim niebem, czystą wodą, zielonymi wzgórzami, a nasi ludzie będą mogli podziwiać nocą gwiazdy. Osiągniemy harmonijne współistnienie między człowiekiem, a naturą”. Natomiast reprezentujący chińskie środowiska akademickie prof. Chi Fulin powiedział: „Ekspansywny model rozwojowy nie tylko jest wielkim ciężarem dla chińskiej energii i zasobów surowcowych, ale stał się również przyczyną wielkiego smogu, poważnych zanieczyszczeń wody i gleby oraz innych problemów ekologicznych, które stają się wielką barierą w budowie cywilizacji ekologicznej”. Przytoczone słowa dają jasny wymiar świadomości decydentów politycznych oraz elit intelektualnych ChRL w kontekście problemów środowiskowych państwa, a także wielkiego wyzwania w związku z transformacją struktury energetycznej państwa.

Góralczyk twierdzi, że wymienione w tekście prof. Chi Fulina pojęcie „cywilizacji ekologicznej” może być kluczowe dla zrozumienia drogi, którą podąży chińska transformacja energetyczna. W ostatnim czasie na terenie kontynentalnych Chin doszło do niemal rewolucyjnej inwestycji w odnawialne źródła energii. Według wyliczeń Greenpeace w sa-

³⁰ Ibidem, s. 232.

mym 2015 r. na terenie ChRL co godzinę oddawano do użytku nową turbinę wiatrową, a każdego dnia pokrywano dwa tuziny boisk piłkarskich nowymi stanowiskami baterii solarnych. Chińczycy od początku transformacji energetycznej skrupulatnie liczą wszelkie poniesione wydatki. Dodając do nich szacowane sumy, które zostaną zainwestowane w odnawialne źródła energii (konkretnie w rozwój energetyki wiatrowej oraz solarnej) do 2030 r., wychodzi wynik ponad 732 miliardów dolarów. Dzięki temu, że aż sześć na dziesięć największych producentów baterii solarnych oraz trzech z dziesięciu największych producentów turbin wiatrowych jest zarejestrowanych w ChRL, to większość zainwestowanych pieniędzy pozostaje w obrębie gospodarki Państwa Środka. W 2019 r. działało w ChRL ponad 400 firm produkujących panele słoneczne.

Struktura chińskiej energetyki

W 2016 r. węgiel odpowiadał za 58% wyprodukowanej w Chinach energii elektrycznej, 20% miała swoje źródło w energetyce wodnej, 9% miała swoje źródło w energetyce wietrznej, 5% w energetyce solarnej, 4% w energetyce gazowej, 2% w energetyce atomowej, 1% w energetyce opartej o ropę naftową oraz 1% z tak zwanej biomasy³¹. W 2040 r. węgiel ma odpowiadać za 32% wyprodukowanej energii, energia słoneczna za 22%, energia wiatrowa za 18%, energia wodna za 15%, energetyka gazowa za 7%, energetyka atomowa za 4%, energia z biomasy za 1,5% i 0,6% ma mieć źródło w innych OZE³².

Plan Pięcioletni z 2016 r. postanawia, że energetyka węglowa powinna zostać ograniczona do 1100 GW, energetyka gazowa powinna wzrosnąć do 110 GW, energetyka wodna do 340 GW, energetyka wiatrowa do 210 GW, energetyka słoneczna do 110 GW³³.

Elektrownie wiatrowe

Dzięki powierzchni państwa oraz korzystnemu położeniu geograficznemu Chiny posiadają duży potencjał energii wiatrowej. Przy wykorzystaniu współczesnych technologii szacuje się lądowy potencjał energii wiatrowej na od 1000 do 4000 GW. Ponadto należy pamiętać o istnieją-

³¹ International Energy Agency (IEA), *World Energy Outlook*, 2017.

³² Ibidem.

³³ World Nuclear Association (WNA), www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-a-f/china-nuclear-power.aspx [20.04.2020].

cym potencjale morskich farm wiatrowych (na wodach o głębokości 5-50 m), który jeszcze nie został dokładnie oszacowany³⁴. Jeżeli partynemu kierownictwu udało się zainstalować w mocach wiatrowych 2400 GW, to energia wiatrowa mogłaby niemalże w 100% pokryć chińskie zapotrzebowanie.

Chiński sektor energii wiatrowej rozpoczął się dynamicznie rozwijać w 2005 r. Dzięki sprawnie podjętym zmianą legislacyjnym oraz konsekwentnej woli politycznej, już 4 lata później Chińczycy przegonili Stany Zjednoczone, stając się największym posiadaczem mocy z wiatru. Do końca 2010 r. sumaryczna moc zainstalowana we wszystkich turbinach wiatrowych wynosiła 182 GW³⁵. W roku następnym elektrownie wiatrowe wyprodukowały tyle energii elektrycznej (71,5 bln KWh), że prądu wystarczyłoby dla ponad 4,7 mln gospodarstw domowych. W samym 2015 r. pakiet chińskich elektrowni wiatrowych zwiększył się o kolejne 30,5 GW, co stanowiło 48,4% wszystkich nowo wybudowanych elektrowni wiatrowych na świecie.³⁶ W październiku 2011 r. został przedstawiony długoterminowy plan rozwoju energii wiatrowej w Chinach do 2050 r. Zakładał on osiągnięcie łącznej mocy elektrowni wiatrowych sięgających 400 GW w 2030 r. oraz 1000 GW w 2050 r. Chińscy autorzy planu szacują, że zaspokoiliby to 17% ówczesnego zapotrzebowania na energię elektryczną w Państwie Środka³⁷. Najistotniejszym chińskim problemem w kontekście energetyki wiatrowej jest bardzo słabe osieciowanie liniami wysokiego napięcia terytorium państwa. Większość elektrowni jest umiejscowiona wewnątrz państwa (w prowincjach Mongolii Wewnętrznej i Gansu), gdy główne tereny zurbanizowane są zlokalizowane na wybrzeżu. Z tego powodu istnieje ryzyko nadmiaru zainstalowanych mocy, które nie będą podłączone do sieci. Kolejnymi zagrożeniami jest brak długoletniego doświadczenia, wiedzy oraz badań, które pomogłyby rozwijać innowacyjne aspekty energetyki wiatrowej. Ponadto na ten moment rodzime dla rynku chińskiego urządzenia produkujące energię wiatrową (serwomechanizm kierowania elektrowni, generator, wiatromierz, hamulec postojowy, skrzynia prze-

³⁴ J. Kokocińska, *Analiza i ocena...*, op. cit., s. 157.

³⁵ Ibidem.

³⁶ D. Zhang, J. Wang, Y. Lin, Y. Si, C. Huang, J. Yang, J. Bin, H. Li, *Present Situation and Future Prospect of Renewable Energy in China*, "Renewable and Sustainable Energy Reviews" 2017, nr 76, s. 867.

³⁷ Ł. Gacek, *Zielona energia...*, op. cit., s. 215.

kładowa, łopaty wirnika, silownik mechanizmu przestawiania łopat, piasta) cechują się stosunkowo niską jakością³⁸.

W przypadku budowy elektrowni wiatrowych na morzu (tzw. *off-shore*) przedsiębiorstwo planujące taką inwestycję musi być chińskie, lub być spółką chińsko-zagraniczną typu *joint venture* z większościovym udziałem strony chińskiej. Na lądzie nie ma takich ograniczeń³⁹.

Elektrownie słoneczne

Rozległe połacie otwartego terenu w zachodnich prowizjach (Xinjiang, Tybet) oraz duża przestrzeń dachowa (w 2010 r. wynosiła ponad 10 mld m³) dają ChRL duży potencjał energii elektrycznej oraz ciepłej wytwarzanej za pomocą promieni słonecznych. Przykładowo przykrycie modułami fotowoltaicznymi 2% Pustyni Gobi umożliwiłby produkcję 2200 GW mocy⁴⁰. W związku z tym rozwój sektora fotowoltaiki oraz paneli słonecznych nastąpił niezwykle gwałtownie. Pracę pomiędzy 2004r., a 2010 r. zaowocowały łączną mocą zainstalowanych paneli słonecznych sięgającą 0,9 GW. Następnie do 2015 r. nastąpił 48-krotny wzrost, dzięki czemu łączna wartość wyniosła 48 GW mocy⁴¹.

Chiński rynek energii elektrycznej można podzielić na trzy grupy. Pierwszą jest energia elektryczna wytwarzana fotowoltaicznie. Takie moduły są stosowane przede wszystkim na obszarach wiejskich (w 2010 r. 5% chińskiej produkcji fotowoltaicznej zostało przeznaczonych na rynek wewnętrzny, natomiast aż 95% na eksport)⁴². Drugą grupą jest energia słoneczna stosowana do ogrzewania wody (*solar water heater*, SWH). Chińczycy są największym na świecie producentem oraz posiadaczem takich systemów⁴³. Trzecią grupą jest skoncentrowana energia słoneczna (*concentrated solar power*, CSP). Jak dotąd jest to najmniej rozwinięta spośród wszystkich grup, jednak chińskie kierownictwo partyjne zamierza je dalej rozwijać⁴⁴.

Tak jak wspomniałem wyżej, chiński rynek energii słonecznej w dużej mierze jest nastawiony na eksport. W 2011 r. Chińczycy odpowiadali za 63% światowej produkcji paneli słonecznych, by w 2013r.

³⁸ J. Kokocińska, *Analiza i ocena...*, op. cit., s. 159.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem, s. 161.

⁴¹ Ł. Gacek, *Zielona energia...*, op. cit., s. 227.

⁴² J. Kokocińska, *Analiza i ocena...*, op. cit., s. 161.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

odpowiadać już za 67%. W 2012 r. aż 50% światowego zapotrzebowania na panele słoneczne było realizowane przez firmy zarejestrowane w ChRL⁴⁵. Rząd zachęcając przedsiębiorców do inwestycji w technologie OZE ogranicza bariery regulacyjne, wspiera poprzez zachęty finansowe inwestorów oraz deweloperów. Jednym z takich mechanizmów są gwarantowane taryfy FiT (*feed in tariff*)⁴⁶. Dzięki temu chiński rynek modułów słonecznych charakteryzuje się dużą konkurencyjnością, niskimi kosztami pracy oraz dużą skalą produkcji.

Według oficjalnych planów chińskich decydentów politycznych, sumaryczna moc zainstalowana w energii słonecznej ma wzrosnąć z 3 GW w 2012 r., do przeszło 50 GW do końca 2020 r. Ciekawymi pomysłami infrastrukturalnymi jest budowa kilometrowego odcinka drogi w prowincji Jinan w całości zbudowanej z paneli fotowoltaicznych pokrytych przezroczystym betonem. Cały kompleks umożliwi zaspokojenie potrzeb energetycznych 800 domostw⁴⁷.

Elektrownie wodne

Energetyka wodna była pierwszym odnawialnym źródłem energii, w które państwo Chińskie poważnie zainwestowało. Już w latach 50. XX wieku dbano o odpowiedni rozwój hydroenergii na obszarach wiejskich⁴⁸. Potencjał hydroenergetyczny ChRL między innymi dzięki takim rzekom jak Jangcy oraz Huang He jest bardzo duży i jest szacowany na 694 GW. Za sprawą konsekwentnej polityki hydroenergetycznej, a także zdecydowanej woli politycznej KPCh, udało się zrealizować takie inwestycje jak otwarta w 2006 r. Tama Trzech Przełomów, o mocy sięgającej 22,5 GW oraz ukończona w 2013 r. elektrownia wodna w Xiloudu o mocy sięgającej 13,9 GW⁴⁹. Łączna moc wytwarzana w Chinach za sprawą wykorzystania elektrowni wodnych wynosiła w 2015 r. ponad 290 GW⁵⁰. Dzięki powstałym przy okazji budowy elektrowni zbiornikom wodnym, cała infrastruktura hydroenergetyczna pełni także funkcję przeciwpożarową, irygacyjną, a nawet wzbudza potencjał rozwoju branży turystycznej w pobliżu. Niemniej hydroenergetyka pomimo dużych mocy elek-

⁴⁵ Ibidem, s. 160.

⁴⁶ Ibidem, s. 162.

⁴⁷ S. Hanley, *China opens 1-kilometer long solar road*, 2017, <https://cleantechnica.com/2017/12/30/china-opens-1-kilometer-long-solar-road/> [20.04.2020].

⁴⁸ Gacek, Ł. *Zielona Energia...*, op. cit., s. 198.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

troenergetycznych i wyżej wspomnianych atutów dodatkowych, wiąże się także z negatywnymi wpływem na środowisko, a nawet jego degradacją. Przede wszystkim zmniejsza tereny osadnicze oraz zaburza naturalnie występującą faunę oraz florę. Często wpływa także na obniżenie klasy gleb rolnych poniżej elektrowni.

Podsumowanie

Ponad standardowe działania mające pomóc ochronie środowiska, decyzją ministra ochrony środowiska Li Ganjie, rząd chiński wycofał w 2018 r. 18 mln niespełniających nowych, krajowych norm pojazdów. Zostały przeprowadzone projekty infrastrukturalne związane z ochroną środowiska w 110 tys. wsiach (doprowadzenie ogrzewania centralnego, ocieplanie budynków mieszkalnych)⁵¹, co według oficjalnego komunikatu KPCh polepszyło warunki życia 190 mln mieszkańców. W Xi'an doszło do budowy wysokiej na sto metrów wieży, która co sekundę ma za zadanie wypuszczać w otoczenie ponad 8 m³ czystego powietrza⁵². W wielu chińskich okręgach przemysłowych dochodzi do przebudowy całych systemów odprowadzania ścieków, w celu zmniejszenia zanieczyszczenia akwenów. Przełożyło się to na budowę 400 tys. km rur kanalizacyjnych⁵³.

Szereg wskazanych w niniejszym artykule działań wskazuje, że chińscy decydenci polityczni są zdeterminowani, aby przeprowadzić transformację energetyczną swojego państwa. Postawić na niskoemisyjną gospodarkę. W ten sposób rozwinąć nowoczesne gałęzie przemysłu oraz usług, naprawić zdegradowane przez lata ekspansywnej polityki gospodarczej środowisko, jednocześnie podnosząc poziom życia obywateli i wzmacniając legitymizację swojej władzy. Rozproszona energetyka o zdywersyfikowanych źródłach energii wzmocni gospodarkę prowincji wewnętrznych ChRL oraz poprawi bezpieczeństwo całego państwa. Natomiast skala realizowanych projektów powoduje, że ich skutki będą odczuwalne na całej planecie. To co jest najważniejsze, to zmiana paradygmatu rozwoju ponad wszelką cenę, na rzecz zrównoważonego rozwoju, która ma miejsce w Chinach, a wydaje się, że nie została dostatecznie wyraźnie zauważona w państwach Zachodu.

⁵¹ B. Góralczyk, *Wielki renesans...*, op. cit., s. 480.

⁵² Ibidem, s. 481.

⁵³ Ibidem.

Bibliografia

- Borowiak A., *Chiny odchodzą od węgla. Już „tylko” 100 nowych elektrowni*, www.wysokienapiecie.pl/2403-chiny-odchodza-od-wegla-juz-tylko-100-nowych-elektrowni/.
- Energy Information Administration (EIA), *International Energy Outlook*, Waszyngton 2018.
- Financial Times, *China ramps up coal power in face of emissions efforts*, www.ft.com/content/c1feee40-0add-11ea-b2d6-9bf4d1957a67/.
- Gacek Ł., *Bezpieczeństwo energetyczne Chin*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2012.
- Gacek Ł., *Azja Centralna w polityce energetycznej Chin*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.
- Gacek Ł., *Zielona energia w Chinach. Zrównoważony rozwój, ochrona środowiska, gospodarka niskoemisyjna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015.
- Góralczyk B., *Wielki renesans: chińska transformacja i jej konsekwencje*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2018.
- Góralczyk B., *Geostrategia energetyczna Chin*, <https://cse.ibnigr.pl/geostrategia-energetyczna-chin/>.
- Hanley S., *China opens 1-kilometer long solar road*, 2017, www.cleantechnica.com/2017/12/30/china-opens-1-kilometer-long-solar-road/.
- International Energy Agency (IEA), *World Energy Outlook*, 2017 oraz 2018.
- Kardaś Sz., *Wątlą Siła Syberii*, www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2019-12-05/watla-sila-syberii-uruchomienie-pierwszego-gazociagu-z-rozsj/.
- Krajewski A., *Krew cywilizacji: biografia ropy naftowej*, Wydawnictwo WAM, Łódź 2018.
- Kissinger H., *O Chinach*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2017.
- Kokocińska J., *Analiza i ocena czynników rozwoju inwestycji w odnawialne źródła energii w Chinach*, [w:] J. Marszałek-Kawa, K. Pająk (red.), *Polityka energetyczna państw Azji i Pacyfiku w XXI wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015.
- Okraska T., *Słoń w pogoni za smokiem: stosunki indyjsko-chińskie w zmieniającym się świecie*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.
- Wiech J., *Chiny mordują światowy klimat węglem*, www.energetyka24.com/chiny-morduja-swiatowy-klimat-weglem-komentarz/.
- World Nuclear, *Nuclear Power in China*, www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-a-f/china-nuclear-power.aspx/.
- World's Top Exports (WTEEx), 2018, <http://www.worldstopexports.com/top-15-crude-oil-suppliers-to-china/>.
- WNP, *Polskę zasypali już swoim węglem, teraz czas na Chiny*, www.wnp.pl/gornictwo/polske-zasypali-juz-swoim-weglem-teraz-czas-na-chiny/.
- Zhang D., Wang J., Lin Y., Si Y., Huang C., Yang J., Bin J., Li H., *Present Situation and Future Prospect of Renewable Energy in China*, "Renewable and Sustainable Energy Reviews" 2017, nr 76.

Paula Tomaszewska*

Chińska *soft power* w dobie walki z pandemią COVID-19 w Europie

11 marca 2020 r. WHO uznała serię zachorowań na COVID-19 ogóln światową pandemią. COVID-19 to ostra choroba zakaźna układu oddechowego wywołana zakażeniem wirusem SARS-CoV-2. Wirus został po raz pierwszy rozpoznany i opisany w listopadzie 2019 r. w środkowych Chinach w mieście Wuhan. Zgodnie z Center for Systems Science and Engineering na Johns Hopkins University do tej pory choroba pochłonęła życie ponad 147 000 osób, a zakażonych wirusem zostało ponad 2,20 miliona ludzi na całym świecie¹. Obecnie gdy liczba osób zakażonych w ChRL spadła, Chiny rozpoczęły swoją ofensywę dyplomatyczną, próbując naprawić swój poważnie nadszarpnięty międzynarodowy wizerunek z powodu szybkiego rozprzestrzeniania się wirusa z miasta Wuhan. Świadome stosowanie przez chińską dyplomację narzędzi *soft power* jest wyrazem coraz większego pragmatyzmu, co może stanowić w przyszłości poważne wyzwanie dla innych podmiotów międzynarodowych – także dla UE. Chińskie elity mają nadzieję, że ich działania przyniosą wymierne korzyści. Chinom zależy na tzw. „cichej dyplomacji”, aby przekonać społeczność międzynarodową, że są odpowiedzialnym państwem.

Koncepcja *soft power*

Jako pierwszy terminem *soft power* posłużył się amerykański politolog Joseph S. Nye w 1990 r. w książce pt.: *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*². Następnie w 2004 r. opublikował monografię w całości poświęconą zagadnieniu *soft power*³. Walorem

* mgr Paula Tomaszewska, Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: paula.tomaszewska@amu.edu.pl

¹ COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE), Johns Hopkins University, <https://gisanddata.maps.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6> [30.05.2020].

² J.S. Nye, *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, New York 1990.

³ J.S. Nye, *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, tłum. J. Zaborowski, Warszawa 2007.

jego pracy była analiza amerykańskiej *miękkiej siły* w odniesieniu do wojny w Iraku. Określił wówczas *soft power* jako „zdolność uzyskiwania tego, czego się chce, raczej dzięki atrakcyjności niż za pomocą przymusu czy zapłaty”⁴. Jego zdaniem, *miękka siła* nie jest przejawem słabości, lecz siły. Ponadto uważa, że obecnie uzyskanie statusu potęgi militarnej już nie wystarcza do realizacji rozległych interesów, jakie posiadają państwa na arenie międzynarodowej. Dodatkowo Joseph Nye stawia tezę, że siła jest ważnym czynnikiem wygrania wojny, ale tylko dzięki bardziej delikatnej oraz pośredniej metodzie korzystania z zasobów potęgi, którą nazwał *soft power* można osiągnąć pokój. Zanegował więc realistyczne odniesienie podejścia do potęgi opartej na przemocy i anarchii systemu. Tego samego zdania był Newt Gingrich, który stwierdził że: „Nie chodzi o to, ilu wrogów zabiję, ale o to, jak wielu zjednam sojuszników. I jest to bardzo istotna różnica”⁵. Z kolei Arkady Rzegocki uważa, że kluczem do utrzymania ładu na świecie nie jest tylko szeroko pojęta *soft power*, a współistnienie oraz wzajemne przenikanie się trzech sił: militarnej, ekonomicznej oraz *miękkiej*⁶.

Kluczowym słowem jest tu bez wątpienia „atrakcyjność”, siła uwodzenia innych, sprawiania, by chcieli tego samego, do czego dąży dane państwo w określonym czasie⁷. Wyróżnia się trzy drogi dzięki którym można wpłynąć na zachowanie innych. Są nimi: przymus, zachęta i przyciąganie. Koncepcja *soft power* skupia się na trzeciej z nich. Anna Wojciuk uważa, że stając się atrakcyjnym dla uczestników stosunków międzynarodowych, zyskujemy większe zaufanie⁸. *Soft power* ma znaczenie i odgrywa istotną rolę w kreowaniu wizerunku państwa oraz budowaniu jego wiarygodności. Jest jednak postrzegana jako mniej istotny element, który dość często jest lekceważony nawet przez światowe mocarstwa. Skuteczność zasobów *miękkiej siły* zależy w dużym stopniu od tego, do kogo kierujemy przekaz i co chcemy przez to osiągnąć, czyli od kontekstu ich zastosowania. Jak zauważył David Baldwin to, czy zasoby *soft power* doprowadzą do osiągnięcia zamierzonych efektów w znacz-

⁴ Ibidem, s. 25.

⁵ Ibidem, s. 24.

⁶ A. Rzegocki, *Soft power – niedoceniana siła*, [w:] R. Kłosowicz, B. Szlachta, J.J. Węc (red.), *Dylematy strategiczne XXI wieku*, Kraków 2013, s. 155-160.

⁷ R. Kuźniar, *Soft power i wielkość Ameryki*, [w:] J. Nye, *Soft power...*, op. cit., s. 7-24.

⁸ A. Wojciuk, *Dylemat potęgi. Praktyczna teoria stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2010, s. 105.

nej mierze zależy od okoliczności⁹. Wykorzystując elementy *soft power* w sposób rozważny państwo może osiągnąć rezultaty, których pragnie ponieważ inne kraje chcą za nim podążać. Polityka zagraniczna odgrywa ważną rolę w kreowaniu pozytywnego wizerunku państwa¹⁰. Jednakże tylko wtedy, gdy jest postrzegana przez pozostałych uczestników jako słuszna i uwzględnia opinię innych. To znaczy, że właściwie stosowana polityka może wzmacniać, a błędna osłabiać *soft power*. Należy także podkreślić jak ważną rolę odgrywa obecnie dyplomacja publiczna¹¹. Według jednej z wielu definicji dyplomacja publiczna stanowi istotne narzędzie *soft power* i obejmuje działania w sferze informacji, które są ukierunkowane na wywarcie wpływu i osiągnięcie akceptacji obywateli¹². Istotna w tej kwestii jest codzienna komunikacja, której celem jest wyjaśnienie okoliczności podjęcia decyzji, tak aby pozostali uczestnicy uznali ją za słuszną. Kolejnym wymiarem jest komunikacja strategiczna, do której należy przede wszystkim dostarczanie informacji o priorytetowych planach i zadaniach państwa oraz dezinformowanie wrogich państw lub ugrupowań, które mogłyby zagrozić realizacji żywotnych interesów państwa¹³. Zatem międzynarodowe komunikowanie to nic innego jak różne formy przepływu informacji ponad granicami oraz powstające w wyniku tego relacje¹⁴. Można stwierdzić, że o ile pierwsza połowa XX wieku należała do *hard power*, druga połowa XX wieku należała w pierwszej kolejności do potencjału gospodarczego, o tyle XXI wieku należeć będzie do *soft power*. Tezę tą potwierdził również Roman Kuźniar, który stwierdził, że: „polityka epoki informacji będzie ostatecznie polegać na tym, czyja narracja zwycięży”¹⁵. Koncepcja *miękkiej siły* nie jest niczym oryginalnym, jednakże dopiero w momencie, gdy nowe

⁹ D. Baldwin, *Power Analysis and World Politics: New Trends versus Old Tendencies*, „World Politics” 1979, vol. 31, nr 2, s. 161 – 194.

¹⁰ Polityka zagraniczna państwa jest definiowana jako proces realizacji założonych celów, które stanowią pożądany stan spraw bądź są wyobrażeniem przyszłego stanu spraw, do którego dany podmiot dąży i zamierza go osiągnąć poprzez odpowiednie zachowania i działania. Zob. R. Zięba, *Cele polityki zagranicznej*, [w:] J. Kukulka, R. Zięba (red.), *Polityka zagraniczna państwa*, Warszawa 1992, s. 53.

¹¹ P. Pacak, *Soft power jako środek realizacji celów polityki zagranicznej państwa w systemie postwestfalskim*, [w:] E. Haliżak, M. Pietraś (red.), *Poziomy analizy stosunków międzynarodowych*, t. 2, Warszawa 2013, s. 193.

¹² A. Wojciuk, *Dylemat potęgi...*, op. cit., s. 114

¹³ R. Łoś, *Soft power we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, [w:] K. Kącka (red.), *Stosunki międzynarodowe. Wokół zagadnień teoretycznych*, Toruń 2014, s. 239.

¹⁴ B. Ociepka, *Miękka siła i dyplomacja publiczna Polski*, Warszawa 2013, s. 81.

¹⁵ R. Kuźniar, *Soft power i wielkość Ameryki*, [w:] J.S. Nye, *Soft power...*, op. cit., s. 8.

technologie stały się dostępne dla wszystkich, a komunikacja o globalnym zasięgu tak powszechna, dostrzeżono wielki potencjał w *miękkiej sile* jako części racjonalnej i konsekwentnej strategii w stosunkach międzynarodowych¹⁶.

***Soft power* w chińskim stylu**

Sun Zi pisał, że szczytem umiejętności jest pokonanie przeciwnika bez walki. Jak tłumaczy Henry Kissinger Sun Zi za zwycięstwo uważał nie tyle wygraną za pomocą sił zbrojnych, co osiągnięcie najwyższych celów politycznych, przy wykorzystaniu siły militarnej. Zamiast rzucić przeciwnikowi wyzwanie do walki lepiej ukłasyfikować go na niekorzystnej dla niego pozycji z której nie będzie mógł się wydostać¹⁷. Tą taktykę stosują właśnie Chiny w stosunkach gospodarczych z innymi państwami. ChRL w niewątpliwie niezawodny sposób stosują twarde instrumenty swojej *soft power*. Kiedy w trakcie pertraktacji druga strona stawia opór, stosują politykę „kija i marchewki”, wykorzystując swoją przewagę ekonomiczną¹⁸. Chiny nie tylko skupiają się na rozwijaniu własnych umiejętności oddziaływania pod względem militarnym czy ekonomicznym, ale także dostrzegają potencjał w sferze kreowania pozytywnego wizerunku na scenie międzynarodowej, głównie dzięki umiejętnemu wykorzystaniu zasobów *soft power*.

Od początku XXI wieku Chiny poszukując wyjścia z międzynarodowej izolacji i nieufności zmieniły swoje nastawienie do koncepcji *soft power*. Zwrócenie się Chin w kierunku *soft power* było przede wszystkim wynikiem ich transformacji, która polegała nie tylko na reformach wewnątrz kraju, ale również na poszukiwaniu pozycji swego państwa na arenie międzynarodowej. Są głęboko zakorzenione w globalnej gospodarce, a perspektywy jej trwałego wzrostu i zachowania wewnętrznej stabilności są ściśle związane z jej ewolucją. Jak wiadomo ChRL bez eksportu byłyby prawdopodobnie nadal bardzo biednym krajem. Po zapoczątkowaniu reform i otwarciu się na świat po 1978 r. właśnie eksport – obok bezpośrednich inwestycji – stał się motorem napędzającym wzrost gospodarczy w Chinach¹⁹. Elementami kluczowymi polityki

¹⁶ A. Wojciuk, *Dylemat potęgi...*, op. cit., s. 107.

¹⁷ H. Kissinger, *O Chinach*, Wołowiec 2014, s. 211.

¹⁸ G. Allison, *Skazani na wojnę? Czy Ameryka i Chiny unikną pułapki Tukidydesa?*, Bielsko Biala 2018, s. 45.

¹⁹ M. Belka, *Ciekawe czasy dla ekonomii*, „Biuletyn PTE” 2012, nr 4, https://issuu.com/ptezk/docs/biuletyn_4_2008 [25.04.2020].

gospodarczej Chin na początku XXI wieku stały się inwestycje zagraniczne, pomoc rozwojowa oraz umowy handlowe, będące częścią prowadzonej przez władze w Pekinie polityki określanej w skrócie jako *global*²⁰. Głównym jej celem jest tworzenie sprzyjającego otoczenia międzynarodowego dla ciągłego rozwoju i modernizacji państwa. Choć idea, że Chiny powinny wzmocnić i wykorzystywać swoją *soft power* zrodziła się już za czasów Jiang Zemina, to jednak nowe oblicze działań Pekinu rozwinęło się na dobre za kadencji Hu Jintao. Zatem początek rozkwitu koncepcji przypadł na 2002 r., kiedy to Jintao objął stanowisko sekretarza generalnego KPCh. Jednakże nadal globalne sondaże opinii publicznej i rankingi, takie jak *Soft Power 30*, oceniają Chiny jako słabe w miękkiej sile²¹. 20 najlepszych miejsc w indeksie należą do systemów demokratycznych. Chiny jednakże podążają za standardami funkcjonującymi w polityce państw zachodnich i dużą uwagę przywiązują do profesjonalizacji kadry dyplomatycznej. Od kilkunastu lat intensywnie inwestują w jakość swojej dyplomacji.

Należy zwrócić uwagę na fakt, że ChRL chce odzyskać mocarstwowy status, który utraciła w okresie europejskiej ekspansji kolonialnej. Motyw ten można odnaleźć pod postacią narracji „rewitalizacji”, „odbudowy” czy „odnowy” państwa²². Parafrazując za E.S. Medeiros słowa chińskiego *Global Times*, Chiny są w trakcie historycznego procesu przeobrażania się ważnego międzynarodowo państwa w mocarstwo²³. Wobec tego opierają się na dwóch strategiach: „wejścia” oraz „wyjścia”²⁴. Strategia „wyjścia” skierowana jest na zewnątrz, do odbiorców mieszkających poza Chinami. Działania w ramach tej strategii mają przede wszystkim przyczynić się do poszerzenia wiedzy osób, które wcześniej nie były zainteresowane kulturą Chin, a w konsekwencji wykształcenia poglądu na temat tego państwa. W strategii „wyjścia” najbardziej widocznym jej przejawem są powstające od 2004 r. Instytuty

²⁰ B. Góralczyk, *Czy Chiny zdominują świat?*, [w:] L. Pastusiak (red.), *Perspektywy nowego ładu światowego*, Warszawa 2013, s. 201.

²¹ J. Mcclory, *The Soft Power 30. A Global Ranking of Soft Power 2019*, s. 10, <https://soft-power30.com/wp-content/uploads/The-Soft-Power-30-Report-2019-1.pdf> [30.04.2020].

²² E.S. Medeiros, *China's International Behaviour: Activism, Opportunism and Diversification*, Pittsburgh 2009, s. 7-16.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Podział na strategię „wejścia” i „wyjścia” zaproponowała w swojej pracy J. Szczudlik-Tatar, *Państwo Środka: soft power w polityce zagranicznej Chin*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2010, nr 2(54), s. 103.

Konfucjusza²⁵. Głównym celem Instytutów jest promowanie chińskiej kultury za granicą poprzez nauczanie języka chińskiego oraz organizowanie różnego typu imprez kulturalnych, konferencji oraz konkursów. Jednakże wspierane przez Pekin Instytuty Konfucjusza, stały się w ostatnim czasie przedmiotem wielu kontrowersji. Krytycy podkreślają, że stanowią one platformę dla rozwoju chińskiej propagandy i są one powoływane w celu wywierania wpływu na opinię społeczeństwa międzynarodowego. Wymienione powyżej słowa krytyki wpływają negatywnie na wizerunek ChRL i tym samym oddziałują na relacje międzynarodowe.

Chińskie *soft power* w dobie pandemii koronawirusa względem państw wspólnoty europejskiej

Od momentu jak wirus został sklasyfikowany jako pandemia, a jego epicentrum zostało przeniesione z Azji do Europy, wielu przywódców zaczęło doceniać Chiny za wysyłanie sprzętu medycznego. Celem chińskich działań jest przede wszystkim naprawienie poważnych szkód, jakie pandemia wyrządziła reputacji w kraju i za granicą. Prezydent Xi Jinping nalegał na swoich dyplomatów, by dążyli do aktywnej promocji swego państwa w czasach koronawirusa²⁶. Chińscy dyplomaci musieli bronić dobrego imienia Chin, ilekroć ich kraj był oskarżany o to, że nie zareagował wystarczająco szybko na rozprzestrzenianie się wirusa. W artykule „New York Times” podkreślono, że przez okres pandemii Chiny były w stanie zmienić swoje postrzeganie z autorytarnego, nieuczynnego wytwórcy pandemii w odpowiedzialnego globalnego lidera niosącego pomoc²⁷.

Unia Europejska z dystansem i rosnącym poczuciem niepokoju przyjęła chińską „politykę hojności”. Powstało nawet poczucie, że chińska dyplomacja woli wybiórczo kontaktować z krajami europejskimi niż z UE jako całą strukturą. Podczas gdy Xi Jinping zadzwonił do prezydenta Francji Emmanuela Macrona, kanclerz Niemiec Angeli Merkel

²⁵ Zob. oficjalna strona Confucius Institute Headquarters: Hanban, http://english.hanban.org/node_7716.htm [26.04.2020].

²⁶ D. Kang, *China's Diplomats Show Teeth in Defending Virus Response*, The Diplomat, <https://thediplomat.com/2020/04/chinas-diplomats-show-teeth-in-defending-virus-response/> [30.04.2020].

²⁷ S. Myers, A. J. Rubin, *Its Coronavirus Cases Dwindling, China Turns Focus Outward*, The New York Times, <https://www.nytimes.com/2020/03/18/world/asia/coronavirus-china-aid.html> [30.04.2020].

i hiszpańskiego króla Felipe do premiera Li Keqiang, na koniec pozostawiono telefon do Urszuli Von der Leyen²⁸. Włochy to pierwsze europejskie państwo, które doświadczyło szybkiego rozprzestrzeniania się wirusa COVID-19. Otrzymały wsparcie medyczne od Unii Europejskiej, poszczególnych państw członkowskich, Stanów Zjednoczonych, ale przede wszystkim od Chin. Jedną z włoskich partii politycznych – Ruch Pięciu Gwiazd szczególnie architekt włoskiej roli w inicjatywie *Belt and Road* pomógł rozwinąć chińską narrację dotyczącą „dyplomacji masek”. Umocnił publiczną narrację wychwalającą Chiny za ich medyczne wsparcie. Z drugiej strony Partia Demokratyczna podkreśliła swoją wdzięczność wobec Waszyngtonu i Brukseli, zapewniając, że dołożą wszelkich starań, aby wzmocnić europejskie stosunki Włoch ze wspólną transatlantycką²⁹.

UE była także zaskoczona reakcją Serbii, która jest na dobrej drodze do rozpoczęcia negocjacji akcesyjnych do wstąpienia do struktury europejskiej. Podczas jednego z przemówień serbski przywódca Aleksandar Vucic podkreślił, że europejska solidarność nie istnieje³⁰. Niektóre źródła głoszą nawet, że powitał jeden lot z chińską pomocą całując chińską flagę³¹. Pomoc Chin otrzymały również Węgry, których eurosceptyczny premier Viktor Orban udostępnił na Facebooku film pokazujący przylot chińskiego samolotu z 3 milionami masek, 100 000 zestawów testowych i 86 respiratorami³². Hiszpania, która stała się drugim po Włoszech epicentrum wirusa w Europie, również zgodziła się na zakup ponad pół miliona masek, 5,5 miliona zestawów testowych i 950 masek oddechowych od chińskich dostawców. Inne państwa europejskie takie jak Grecja, Belgia, Republika Czeska, Francja czy Austria również skorzystały z chińskiej pomocy. Niektóre duże chińskie firmy – w tym miliarder Jack Ma i gigant technologiczny Huawei Technologies, również wysłały sprzęt medyczny do takich państw jak Belgia, Hiszpania i Irlandia.

²⁸ S. Lau, *EU fires warning shot at China in coronavirus battle of the narratives*, South China Morning Post, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3076-728/eu-fires-warning-shot-china-coronavirus-battle-narratives> [30.04.2020].

²⁹ T. Coratella, *The dangers of crisis diplomacy: Italy, China, and Russia*, European Council on Foreign Relations, https://www.ecfr.eu/article/commentary_the_dangers_of_crisis_diplomacy_italy_china_and_russia [30.04.2020].

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² S. Lau, *EU fires warning...*, op. cit.

Oprócz pomocy medycznej Chiny zwiększyły także swój zasięg dyplomatyczny w Europie. 13 marca chińscy urzędnicy zorganizowali konferencję wideo ze swoimi partnerami z tak zwanej grupy 17 + 1, czyli państwami z Europy Środkowej i Wschodniej, aby podzielić się lekcjami na temat zwalczania wirusa³³. Podobne internetowe spotkanie odbyło się kilka dni później między chińskimi urzędnikami ds. zdrowia a 10 krajami europejskimi, w tym Francją, Portugalią i Danią³⁴. Prezydent Xi Jinping osobiście wezwał również liderów we Włoszech, Hiszpanii, Francji, Wielkiej Brytanii i Serbii, aby omówić współpracę w sprawie wirusa w ramach „jedwabnej drogi zdrowia”³⁵.

John P. Walters z Instytutu Hudsona zauważa, że podczas gdy naukowcy z całego świata, w tym z Chin, pracują z zawrotną prędkością nad szczepionką przeciwko koronawirusowi, Komunistyczna Partia Chin dąży do podziałów i dezinformacji na całym świecie³⁶. Chińskie media państwowe posunęły się nawet do takich twierdzeń, że ich autorytarny system zarządzania lepiej nadaje się do radzenia sobie z epidemią niż systemy demokratyczne. Ignorując tym samym wyniki Tajwanu i Korei Południowej, które w walce z koronawirusem poradziły sobie znacznie skuteczniej niż Chiny³⁷. Chiny zaangażowały się także w bardziej złowrogie kampanie dezinformacyjne i propagandowe w całej Europie za pośrednictwem niektórych mediów. Włochy zostały tym szczególnie dotknięte. Dowodem tego jest na przykład tweet opublikowany na łamach gazety Global Times poddał w wątpliwość pochodzenie wirusa, sugerując, że pochodzi on z Włoch. Znow tweet rzecznika chińskiego przedstawił fałszywą historię jakoby to Rzymianie mieli, grając z balkonów chiński hymn narodowy w ramach podziękowań³⁸. Josep Borrell wezwał państwa członkowskie do przygotowania się do „walki

³³ *Estonia attends China-CEEC Video Conference on COVID-19*, Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Estonia, <http://ee.china-embassy.org/> [30.04.2020].

³⁴ *Xinhua Headlines: China returns solidarity with Europe in COVID-19 battle*, Xinhua, http://www.xinhuanet.com/english/2020-03/20/c_138898996.htm [30.04.2020].

³⁵ S. Lau, *Coronavirus: Xi Jinping calls leaders of France, Spain, Germany and Serbia with offers of support*, South China Morning Post Publishers, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article> [30.04.2020].

³⁶ J.P. Walters, *China Is Not a Coronavirus Role Model*, The Wall Street Journal, <https://www.wsj.com/articles/china-is-not-a-coronavirus-role-model-1158500502> [30.04.2020].

³⁷ *From cover-up to global donor: China's Covid-19 sharp power play*, Democracy Digest, <https://www.demdigest.org/from-cover-up-to-global-donor-chinas-sharp-power-play/> [30.04.2020].

³⁸ E. Brattberg, P. Corre, *COVID-19 Isn't Turning Europe Pro-China (Yet)*, <https://thedi-plotmat.com/2020/04/no-covid-19-isnt-turning-europe-pro-china-yet/> [30.04.2020].

o wpływy” w „globalnej bitwie narracyjnej”. Borrell umieścił chińską pomoc medyczną dla Europy w kategoriach geostrategicznych. Podkreślił, że Chiny w walce o wpływy próbują ukazać, że w przeciwieństwie do USA są odpowiedzialnym i wiarygodnym partnerem³⁹. W Unii Europejskiej podejmowane są działania mające na celu powstrzymanie chińskiej propagandy i dezinformacji w Europie⁴⁰.

Także doniesienia o wadliwym chińskim sprzęcie medycznym i materiałach eksploatacyjnych wywołały oburzenie. Kraje takie jak Hiszpania, Holandia i Czechy już zwróciły zestawy testowe wyprodukowane w Chinach⁴¹. Problemy z maskami chińskich wykonane zostały również zgłoszone w kilku krajach. Obawy te prawdopodobnie wywołają długotrwałą europejską nieufność do chińskich norm bezpieczeństwa produktów. Po zakończeniu kryzysu koronawirusowego mogą one również wzmocnić głosy wzywające do zmniejszenia zależności Europy od Chin ze względów bezpieczeństwa. Komisja Europejska wydała już nowe wytyczne dotyczące wdrażania wspólnych ram kontroli inwestycji w UE, w których wyraźnie wspomina o ochronie kluczowych europejskich aktywów medycznych⁴².

Istotne w kwestii chińskiego *soft power* w dobie kryzysu koronawirusa jest również zwrócenie uwagi na relacje amerykańsko-chińskie. Zarówno prezydent Chin Xi Jinping, jak i prezydent USA Donald Trump rozpoczęli swe działania od zaprzeczenia i dezinformacji. Możliwość współpracy międzynarodowej została zanegowana. Chiny obwiniały wojsko USA o obecność wirusa w Wuhan, a Trump mówił o „chińskim wirusie”. Według nowego sondażu Pew Research Center przeprowadzonego wśród Amerykanów negatywne poglądy na temat Chin nadal rosną. Około dwie trzecie Amerykanów ma obecnie negatywną opinię o Państwie Środka, co stanowi najwyższy odsetek od czasu, gdy Pew Research Center zaczęło zadawać to pytanie w 2005 r. Tylko około jedna

³⁹ S. Lau, *EU fires warning shot at China in coronavirus battle of the narratives*, South China Morning Post, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/> [30.04.2020].

⁴⁰ *EU HRVP Josep Borrell: The Coronavirus pandemic and the new world it is creating*, European External Action Service, https://eeas.europa.eu/delegations/china/76401/eu-hrvp-josep-borrell-coronavirus-pandemic-and-new-world-it-creating_en [30.04.2020].

⁴¹ N. Allen, I. Landauro, *Spain extends coronavirus lockdown, in 'war' to buy medical supplies*, Reuters, <https://www.reuters.com/article/> [30.04.2020].

⁴² *Coronavirus: Commission issues guidelines to protect critical European assets and technology in current crisis*, European Commission, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_528 [30.04.2020].

czwarta w Stanach Zjednoczonych deklaruje przychylnie nastawienie⁴³. Badanie zostało przeprowadzone, gdy epidemia koronawirusa rozprzestrzeniła się po całym Stanach Zjednoczonych, a liczba ofiar śmiertelnych wzrastała w szybkim tempie. Jednakże podczas gdy prezydent USA Donald Trump krytykuje „chińskiego wirusa”, gdy walczy z krytyką i załamaniem rynku w kraju, Chiny uruchomiły program szybkiego dyplomacji pandemicznej, zdobywając nagłówki na całym świecie za dobre uczynki. Ukazując tym samym jak Prezydent Trump coraz bardziej ustępuje w swoim „America First” wycofaniu się z międzynarodowego zaangażowania⁴⁴.

Zakończenie

Priorytetem chińskiej *soft power* jest obecnie wypracowanie lepszego postrzegania Chin na świecie. Państwo Środka, aby móc dalej rozwijać swoją pozycję międzynarodową musi zbudować wiarygodny wizerunek. Chinom bardzo zależy, aby odwrócić uwagę od faktu, że wirus powstał w Wuhan. Po drugie, w czasach, gdy Zachód usiłuje powstrzymać wirusa, chcą przedstawić swój model zarządzania oparty na szeroko pojętej kontroli społecznej jako najlepszy. Po trzecie, Chiny wykorzystują swoje narzędzia dyplomatyczne, aby zwiększyć oddziaływanie swojej *miękkiej siły*, by promować się jako hojny i odpowiedzialny podmiot międzynarodowy. Priorytetem Chin jest zacieśnianie więzi z Europą. Strategiczne znaczenie Europy jest dodatkowo wzmacniane przez nasilającą się konkurencję i wojnę handlową między Pekinem a Waszyngtonem. Wykorzystanie *soft power* jest także bardzo ważne w celu utrzymania stabilnego i pokojowego sąsiedztwa. Chiny będą starały się przekonać świat, że są odpowiedzialną potęgą, która pomaga potrzebującym. Jednak wiele wysiłków podejmowanych przez Pekin traktowano sceptycznie w Europie i poza nią. Należy bowiem, podkreślić, że miękka siła polega na skutecznym przyciąganiu, a nie usilnej propagandzie.

⁴³ K. Devlin, L. Silver, CH. Huang, *U.S. Views of China Increasingly Negative Amid Coronavirus Outbreak*, Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/global/2020/04/21/u-s-views-of-china-increasingly-negative-amid-coronavirus-outbreak/> [30.04.2020].

⁴⁴ S. Myers, A.J. Rubin, *It's Coronavirus Cases...*, op. cit.

Bibliografia

- Allen N., Landauro I., *Spain extends coronavirus lockdown, in 'war' to buy medical supplies*, Reuters, <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-spain-emergency/spain-extends-coronavirus-lockdown-in-war-to-buy-medical-supplies-idUSKBN21DORH/>.
- Allison G., *Skazani na wojnę? Czy Ameryka i Chiny unikną pułapki Tukidydesa?*, Wydawnictwo Pascal, Bielsko Biała 2018.
- Baldwin D., *Power Analysis and World Politics: New Trends versus Old Tendencies*, "World Politics" 1979, nr 31(2).
- Belka M., *Ciekawe czasy dla ekonomii*, „Biuletyn PTE” 2012, nr 4, https://issuu.com/ptezk/docs/biuletyn_4_2008/.
- Brattberg E., Corre P., *COVID-19 Isn't Turning Europe Pro-China (Yet)*, The Diplomat, <https://thediplomat.com/2020/04/no-covid-19-isnt-turning-europe-pro-china-yet/>.
- Confusius Institute Headquarters*, Hanban, http://english.hanban.org/node_7716.htm/.
- Coratella T., *The dangers of crisis diplomacy: Italy, China, and Russia*, European Council on Foreign Relations, https://www.ecfr.eu/article/commentary_the_dangers_of_crisis_diplomacy_italy_china_and_russia/.
- Coronavirus: Commission issues guidelines to protect critical European assets and technology in current crisis*, European Commission, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_528/.
- COVID-19 Dashboard by the Center for Systems Science and Engineering (CSSE)*, Johns Hopkins University, <https://gisanddata.maps.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6/>.
- Devlin K., Silver L., Huang CH., *U.S. Views of China Increasingly Negative Amid Coronavirus Outbreak*, Pew Research Center, <https://www.pew-research.org/global/2020/04/21/u-s-views-of-china-increasingly-negative-amid-coronavirus-outbreak/>.
- Estonia attends China-CEEC Video Conference on COVID-19*, Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Estonia, <http://ee.china-embassy.org/eng/dssghd/t1756750.htm/>.
- EU HRVP Josep Borrell: The Coronavirus pandemic and the new world it is creating*, European External Action Service, https://eeas.europa.eu/delegations/china/76401/eu-hrvp-josep-borrell-coronavirus-pandemic-and-new-world-it-creating_en.
- From cover-up to global donor: China's Covid-19 sharp power play*, Democracy Digest, <https://www.demdigest.org/from-cover-up-to-global-donor-chinas-sharp-power-play/>.
- Halizak E., Pietraś M. (red.), *Poziomy analizy stosunków międzynarodowych*, t. 2, Wydawnictwo Rambler, Warszawa 2013.
- Kang D., *China's Diplomats Show Teeth in Defending Virus Response*, The Diplomat, <https://thediplomat.com/2020/04/chinas-diplomats-show-teeth-in-defending-virus-response/>.
- Kącka K. (red.), *Stosunki międzynarodowe. Wokół zagadnień teoretycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2014.
- Kissinger H., *O Chinach*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2014.

- Kłosowicz R., Szlachta B., Węc J.J. (red.), *Dylematy strategiczne XXI wieku*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2013.
- Kukulka J., Zięba R. (red.), *Polityka zagraniczna państwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992.
- Lau S., *EU fires warning shot at China in coronavirus battle of the narratives*, South China Morning Post, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3076728/eu-fires-warning-shot-china-coronavirus-battle-narratives/>.
- Lau S., *Coronavirus: Xi Jinping calls leaders of France, Spain, Germany and Serbia with offers of support*, South China Morning Post Publishers, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3076287/coronavirus-xi-jinping-calls-leaders-italy-spain-germany-and/>.
- Mcclory J., *The Soft Power 30. A Global Ranking of Soft Power 2019*, <https://softpower30.com/wp-content/uploads/2019/10/The-Soft-Power-30-Report-2019-1.pdf/>.
- Medeiros E.S., *China's International Behaviour: Activism, Opportunism and Diversification*, Wydawnictwo RAND Corporation, Pittsburgh 2009.
- Myers S., Rubin A. J., *Its Coronavirus Cases Dwindling, China Turns Focus Outward*, The New York Times, <https://www.nytimes.com/2020/03/18/world/asia/coronavirus-china-aid.html/>.
- Nye J.S., *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, New York 1990.
- Nye J.S., *Soft power. Jak osiągnąć sukces w polityce światowej*, tłum. J. Zaborski, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.
- Ociepka B., *Miękka siła i dyplomacja publiczna Polski*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2013.
- Pastusiak L. (red.), *Perspektywy nowego ładu światowego*, Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam”, Warszawa 2013.
- Szczudlik-Tatar J., *Państwo Środka: soft power w polityce zagranicznej Chin*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2010, nr 2(54).
- Walters J.P., *China Is Not a Coronavirus Role Model*, “The Wall Street Journal”, <https://www.wsj.com/articles/china-is-not-a-coronavirus-role-model-11585005002/>.
- Wojciuk A., *Dylemat potęgi. Praktyczna teoria stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.
- Xinhua Headlines: China returns solidarity with Europe in COVID-19 battle*, Xinhua, http://www.xinhuanet.com/english/2020-03/20/c_138898996.htm/.

Agnieszka Bień*

Przestrzeń publiczna miasta w okresie pandemii COVID-19

Pierwszy przypadek koronawirusa zanotowano w Chinach w prowincji Wuhan w grudniu 2019 r. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) 11 marca 2020 r. ogłosiła ogólnoświatową pandemię koronawirusa nazywanego przez badaczy COVID-19. Tego dnia wszystkich osób z potwierdzonym zakażeniem było już ponad 114 tys. w 114 krajach. 20 kwietnia 2020 r. liczba zachorowań wzrosła do ok. 2,5 mln osób, a ponad 150 tys. osób zmarło¹. Liczba ta z każdym dniem wzrastała. Jedyną szansą na ograniczenie jego rozpowszechniania było wprowadzenie kwarantanny oraz izolacji społecznej. Konsekwencje takich działań najlepiej widać w największych miastach świata takich jak Nowy York czy Sydney – bulwary i place opustoszały, kawiarnie i ogródki zostały zamknięte, a na ulicach poruszają się tylko osoby podążające do pracy lub sklepu. Przestrzeń publiczna zmieniła swoje znaczenie i uległa przedefiniowaniu.

Celem artykułu jest analiza zmian definicji przestrzeni publicznej miasta w wyniku pandemii COVID-19 na świecie. W części wprowadzającej analizie poddano pojęcie „przestrzeni publicznej” wraz z wyznacznikami kategorii jej opisu. Następnie wskazano obszary przekształceń i zjawisk wynikających z zaistniałej sytuacji pandemicznej. W finalnej części artykułu podjęto próbę określenia obszaru nowej definicji „przestrzeni publicznej miasta” i odpowiedź na pytanie: czy i w jakich obszarach przestrzeń publiczna miasta uległa przekształceniu? Koncyrowanie opierać się będzie na założeniach spekulatywnych, ponieważ pandemia ciągle rozwija się i w okresie pracy nad artykułem sytuacja pandemiczna ulega ciągłym przekształceniom.

* mgr Agnieszka Bień, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, e-mail: akazmierczak128@gmail.com

¹ Oficjalne dane podane przez Światową Organizację Zdrowia w dniu 20 kwietnia 2020 r. na stronie: <https://covid19.who.int/>.

Przestrzeń publiczna miasta

Analizy przestrzeni publicznej miasta w ostatnich dwudziestu latach cieszy się wzmożonym zainteresowaniem. Badacze z zakresu nauk społecznych, humanistycznych oraz urbanistycznych opisują kolejne jej elementy. Badania te poruszają szereg zagadnień istotnych pod względem naukowym oraz dla samych mieszkańców miasta. Samo rozumienie przestrzeni posiada w sobie szereg desygnatów. Martin Löw wyznacza osiem możliwych zakresów pojęcia przestrzeni w socjologii miasta:

- jako obszar układ relacyjnych organizmów żywych oraz dóbr społecznych usytuowany na konkretnym obszarze;
- jako obszar zinstytucjonalizowany elementów syntezy procesów społecznych;
- struktury przestrzenne są formą struktur społecznych;
- za kryteria przynależności przestrzeni do danej kategorii zależy od zastanej relacji pomiędzy symboliką a aspektem materialnym danego obszaru oraz habitusem i relacjami inkluzji i ekskluzji społecznych;
- przestrzeń ukazuje podziały społeczne i staje się terem walk wpływów;
- przestrzeń charakteryzuje się atmosferą (jest to oddziaływanie dóbr społecznych na jednostki²);
- reprodukcja przestrzeni ma charakter powtarzalny;
- dookreślenia przestrzeni pozwalają na wyodrębnienie z niej miejsc, które nie pozwalają na tworzenie się przestrzeni³.

M. Löw analizując problematykę przestrzeni miasta w myśli socjologicznej rozumie ją szeroko, przy jednoczesnym zachowaniu podstawy analizy w naukach społecznych jakim jest człowiek, z uwzględnieniem różnego rodzaju czynników wpływających na niego. Badacz koncytuje pojęcie przestrzeni także w odniesieniu do filozofii, sztuki oraz urbanistyki. M. Löw podkreśla, że „przestrzeń konstituuje się w polu wzajemnych wpływów i struktur”⁴.

W literaturze funkcjonuje szereg definicji klasycznych przestrzeni publicznej miasta. Większość z nich utraciła jednak już swoją aktualność i traktować je można w kategoriach historycznych. Współcześnie prze-

² Atmosfera przestrzeni pozwalana na odczuwanie jej jako przyjemnej lub jako obcej, zagrażającej. Przestrzeń pozytywna jest poszukiwana i chciana przez jednostki, ta odczuwana jako negatywna jest unikana.

³ M. Löw, *Socjologia przestrzeni*, t. I. Drozdowska-Broering, Warszawa 2018, s. 257-258.

⁴ Ibidem, s. 191.

strzeń publiczna definiowana jest najczęściej w kontekście tworzenia szeroko rozumianej kultury w sferze publicznej. Sharan Zukin w swojej książce zatytułowanej *The Cultures of Cities* wyjaśnia, że przestrzeń publiczna kształtowana jest w procesie interakcji społecznych oraz wizualnych reprezentacji samego miasta. Dookreślenie tego, kto zajmuje określony obszar wyznaczają relacje pomiędzy fizycznym bezpieczeństwem, tożsamością kulturową oraz zbiorowością i społecznością terytorialną. Dodatkowo wraz z wizerunkiem miasta, instytucjami oraz składem społeczności tworzą one ramy interpretacji przestrzeni publicznej⁵. Lyn Lofland natomiast analizując problematykę obszarów wspólnych miasta podnosi, że możliwe jest wyodrębnienie jej w znaczeniu fizycznym (*public space*) oraz społecznym (*public realm*). W znaczeniu fizycznym jest to szata urbanistyczna miasta. Są to wszelkiego rodzaju zabudowy, miejsca handlu i pracy. W znaczeniu społecznym są to różnego rodzaju sytuacje w których dochodzi do kontaktu międzyludzkiego. L. Lofland definiując przestrzeń publiczną wyjaśnia, że należy rozumieć ją jako „złożoną z tych przestrzeni miejskich, w których współobecne jednostki traktowane są jako nieznane lub znane jedynie kategorialnie. Dokładnie przestrzeń publiczna złożona jest z takich obszarów miejskich, które są użytkowane przez osoby obce względem siebie lub rozpoznawalne jedynie jako reprezentujące określone kategorie”⁶.

Definicje te jednak nie wyczerpują wszystkich możliwych wariantów rozumienia tego pojęcia. Większą przejrzystość rozumienia pojęcia przestrzeni publicznej odnajdujemy w różnego rodzaju jej typologiach. Agnieszka Kępkowicz analizując literaturę opisującą zagadnienie przestrzeni publicznej wymienia szereg czynników będących podstawą do stworzenia jej poszczególnej kategoryzacji. Zalicza do nich: formę i funkcję, typy władania oraz związaną z nimi formą dostępności i kontroli, rodzaje środowiska społecznego i uwarunkowań społecznych, relacji człowiek- środowisko, rodzajów krajobrazu oraz terenów zielonych oraz łączące kilka kryteriów łącznie, stanowiące podstawę jednej typologii⁷. Wszystkie te obszary zawierają w sobie podkategorie oraz ujęcia charakterystyczne dla konkretnego paradygmatu. W kontekście problematyki pandemii za szczególnie ważną uznać można kategoryzację przestrzeni

⁵ Por. Sh. Zukin, *The Cultures of Cities*, Oxford 2008, s. 24-25.

⁶ L.H. Lofland, *The Public Realm. Exploring the City's Quintessential Social Territory*, Londyn 2007, s. 9.

⁷ A. Kępkowicz, *Identyfikacja typów przestrzeni publicznej*, Warszawa 2019, s. 15.

publicznej postulowaną przez Christophera Alexandra oraz jego współpracowników w *Języku wzorców*. Mieści się ona w zakresie definicji łączących typologie i obszary badania przestrzeni publicznych postulowaną przez A. Kępkowicz. Według badacza przestrzeń publiczna powinna być ukierunkowana na użyteczność społeczną. Idealny obszar publiczny powinien zawierać w sobie wygodę spotkania z drugim człowiekiem, możliwość swobodnego handlu i świadczenia usług, przestrzeń do wypoczynku i relaksu, możliwość kontaktu z naturą oraz cechującą się wysokim komfortem zamieszkania⁸. Poglądy Ch. Aleksandra podziela polska architekt Dorota Wantuch-Matla. Według badaczki idealna przestrzeń publiczna pełni rolę miastotwórczą – pozwala na łączenie elementów tkanki miejskiej poprzez wypełnianie i dopełnianie poszczególnych jej obszarów⁹. Pod względem społecznym, według Wantuch-Matla, każda przestrzeń publiczna może stać się miejscem atrakcyjnym i popularnym, w obszarze którego dochodzi do nieograniczonych rodzajów interakcji społecznych. Warunkiem otrzymania takiego miana jest wzrost częstości kontaktów okazjonalnych w odniesieniu do kontaktów koniecznych, wynikających np. z konieczności przemieszczania się do pracy¹⁰.

Anna Giza-Poleszczuk oraz Mirosława Marody przestrzeń publiczną definiują jako „przestrzeń czynienia czegoś wiadomym innym jej uczestnikom”¹¹. Jednostki czy grupy znajdujące się w obszarze wspólnym wchodzi we wzajemną interakcje oraz komunikują się ze sobą. Według badaczy jest to „publiczne ujawnianie wiedzy, intencji oraz uczuć, czy to w postaci zachowania (działania), czy to w postaci komunikacji językowej, a tym samym – poprzez fakt jej upublicznienia – konstytuującą wspól- wiedzę, wspól- odczuwanie oraz wspól- intencjonalność”¹².

⁸ Por. Ch. Aleksander, S. Ishikawa, M. Silverstein, M. Jacobson, I. Fiksdahl-King, S. Angel, *Język wzorców: Miasta – budynki – konstrukcje*, Gdańsk 2008, s. 42-74.

⁹ Por. D. Wantuch-Matla, *Przestrzeń publiczna 2.0 Miasto u progu XXI wieku*, Łódź 2016, s. 217-221.

¹⁰ Dorota Wantuch-Matla odnosi się do Jana Gehla, który postuluje, że kontakty społeczne powstają w momencie zatrzymania i namysłu człowieka w biegu życia codziennego. Miejscami takiego „spokoju” staje się przestrzeń publiczna, w której jednostka wchodzi w interakcję z „tym drugim”. Por. D. Wantuch-Matla, *Przestrzeń publiczna 2.0 Miasto u progu XXI wieku*, Łódź 2016, s. 86-87; W. Kosiński, *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011, s. 92.

¹¹ A. Giza-Poleszczuk, M. Maroda, *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*, Warszawa 2004, s. 274.

¹² Ibidem, s. 268.

W oparciu o przytoczone definicje wysunąć można wniosek, że główną cechą przestrzeni publicznej jest jej predyspozycja obszarowa do nawiązywania kontaktów międzyludzkich. W obszarze zurbanizowanym są to tereny, w których dochodzi do interakcji społecznej, następuje wymiana kulturowa, doświadczeń oraz wiedzy. Czynniki te określają, że dana przestrzeń posiada miano publicznej czy nie. Przyjrzyjmy się przestrzeni publicznej w okresie pandemii koronawirusa.

Przestrzeń publiczna w okresie pandemii COVID-19

Kiedy w grudniu 2019 r. w Wu Han odkryto pierwszy przypadek zachorowania na koronawirusa prawdopodobnie nikt nie spodziewał się, że niespełna trzy miesiące później obejmie on cały świat. Głównymi krajami – ośrodkami zachorowań stały się Włochy, Hiszpania, Francja, Wielka Brytania oraz Stany Zjednoczone¹³. COVID-19 jest wirusem odpornym na leki stosowane w standardowym procesie leczenia. Ponadto posiada niezwykłą zdolności do przystosowywania się poprzez mutacje. Obecnie znane są aż 33 jego rodzaje występujące w różnych częściach świata¹⁴. Dodatkowo koronawirus łatwo rozpowszechnia się. Szczególnie niebezpieczny jest dla osób starszych. Jedyną metodą ochrony przed zarażeniem się jest unikanie skupisk ludzkich, częste mycie rąk i zachowanie rygoru sanitarnego. Większość państw w procesie walki z pandemią wprowadziła kwarantannę kosztem rozwoju gospodarczego, edukacji i kultury.

Od połowy lutego 2020 r. obostrzenia związane z kwarantanną zmieniły znaczenie i funkcjonowanie przestrzeni publicznej. Praktycznie w całej Unii Europejskiej żłobki, przedszkola, szkoły oraz uczelnie zostały zamknięte. Przestała funkcjonować branża gastronomiczna, turystyczna i usługowa. Duże galerie handlowe oraz siłownie z dnia na dzień opustoszały¹⁵. W strefie Schengen przywrócono kontrole graniczne oraz

¹³ Dane podane przez Światową Organizację Zdrowia w dniu 25 kwietnia 2020 r. na stronie: <https://covid19.who.int/>.

¹⁴ Informację tą podało czasopismo „Wprost” w dniu 23 kwietnia 2020 r. Rodzaje wirusa wyodrębniono w Chinach w celu przygotowania szczepionki na COVID-19: <https://zdrowie.wprost.pl/koronawirus/10319409/alarm-z-chin-naukowcy-odkryli-33-mutacje-koronawirusa.html> [25.04.2020].

¹⁵ Wśród krajów Unii Europejskiej przyjęto różne strategie walki z koronawirusem. W takich krajach jak Włochy czy Hiszpania obostrzenia związane z kwarantanną są najostrejsze. Przeciwnie stanowisko prezentują natomiast takie kraje jak Dania czy Szwecja. Rygory sanitarne nałożone w tych krajach ograniczają się do zakazu zgromadzeń publicznych oraz zachowania dystansu społecznego. Żłobki, szkoły i przedszkola funkcjonują

ograniczono loty czarterowe. Poruszanie się pomiędzy krajami zostało obostrzone koniecznością odbycia czternasta dniowej kwarantanny. Stany Zjednoczone wprowadziły zakaz przekraczania granic przez obywateli innych krajów¹⁶. Place, skwery i bulwary opustoszały. W święta Wielkiej Nocy tradycyjna droga krzyżowa pierwszy raz od 56 lat nie odbyła się w Koloseum tylko na placu św. Marka w Watykanie bez udziału wiernych¹⁷. Ojciec Raniero Cantalamessa w homilii tego dnia podkreślał, że „wystarczył mały, bezkształtny element natury – wirus, aby przypomnieć nam, że jesteśmy śmiertelni, że potęga militarna i technologia nie wystarczają, aby nas zbawić”¹⁸.

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech przestrzeni publicznej jaką jest ruch została ograniczona do minimum. Przebywanie na ulicach czy placach musi być związane z koniecznością przemieszczania się do pracy czy na zakupy lub koniecznością wyższą jak opieka nad osobą starszą czy dzieckiem. W niektórych krajach jak Włochy czy Hiszpania mieszkańcy miast mogą poruszać się tylko w obszarze kilometra od miejsca zamieszkania celem nabycia koniecznych produktów oraz zachowania dystansu społecznego ok. 1-2 metra¹⁹. Występuje ograniczenie liczebności zgromadzeń do określonej liczby uczestników. Także w niektórych krajach wprowadzany jest nakaz poruszania się w przestrzeni publicznej z zakrytymi ustami i nosem²⁰. Dzieci muszą pozosta-

normalnie. Także restauracje i bary działają, jednak z uwzględnieniem zaleceń sanitarnych. Por. W. Cieślak, *Europejski chaos. Epidemia mogła nas ominąć, gdyby rządzący posłuchali małego unijnego instytutu*, <https://www.newsweek.pl/swiat/polityka/koronawirus-w-polsce-i-w-europie-jak-europa-walczy-z-wirusem/3v4b6t9> [25.04.2020].

¹⁶ Por. J. Kopeć, K. Korzeniowska, *Koronawirus w USA. „Niewidzialny wróg” najczęściej zabija czarnych*, <https://biqdata.wyborcza.pl/biqdata/7,159116,25896104,koronawirus-w-usa-niewidzialny-wrog-najczesciej-zabija-czarnych.html> [25.04.2020].

¹⁷ Por. *Droga Krzyżowa w Watykanie z udziałem więźniów i lekarzy*, <https://www.polskieradio24.pl/5/1223/Artykul/2490309,Droga-Krzyzowa-w-Watykanie-z-udzialem-wieznio-w-i-lekarzy> [25.04.2020].

¹⁸ Fragment homilii z dnia 10 kwietnia 2020 r. wygłoszonej przez o. Raniero Cantalamessa, <https://www.radiomaryja.pl/multimedia/kazanie-o-raniero-cantalamessa-wygloszone-w-watykanie/> [26.04.2020].

¹⁹ Obostrzenia te ulegają ciągłym zmianom i różnić się mogą w zależności od częstotliwości zachorowań na danym obszarze.

²⁰ Obostrzenia takie obowiązują obecnie na terenie całej Unii Europejskiej i większość krajów członkowskich deklaruje, że obostrzenie to zostanie utrzymane do momentu pojawienia się szczepionki. Samo noszenie masek nie ma celu całkowitej ochrony przez zarażeniem, tylko spłaszczenie liczby zachorowani. Zob. Sui Huang, *COVID-19: Why we should all wear masks- there is new scientific rationale*, <https://medium.com/@Cancerwarrior/covid-19-why-we-should-all-wear-masks-there-is-new-scientific-rationale-280e08ceee71> [27.04.2020].

wać pod opieką osób dorosłych. W niektórych krajach nie mogą uczęszczać na place zabaw²¹.

W tym momencie należy zadać pytanie: jakie skutki niosą ze sobą takie obostrzenia w aspekcie znaczenia przestrzeni publicznej? Zachowanie reżimu sanitarnego ma na celu ochronę ludności, zmniejszenie liczby zachorowań oraz wsparcie służby zdrowia w procesie leczenia osób zarażonych koronawirusem. Jednocześnie działania takie mają skutki pośrednie – zakrycie twarzy prowadzi do ograniczenia mimiki i komunikacji niewerbalnej, nakaz zachowania dystansu społecznego wpływa na częstość relacji międzyludzkich i prowadzi do ich ograniczenia. Gesty grzecznościowe, jak np. podanie ręki na powitanie tracą wymiar pozytywny i stają się czynnościami mogącymi doprowadzić do zagrożenia zdrowia i życia. WHO w swoich raportach podnosi, że wirus COVID-19 nawet przez kilka godzin pozostaje na skórze i przenosi się poprzez dotyk.

Sama przestrzeń publiczna staje się miejscem niebezpiecznym i obcym. Odczucia te nasilają się w kontekście obostrzeń prawnych oraz wzrostu nadzoru policyjnego. Nie bez znaczenia są także częste dezynfekcje przystanków, ulic oraz terenów wokół urzędów i szpitali przez pracowników ubranych w odzież ochronną. Główne cechy przestrzeni publicznej jakimi są: dostępność, budowanie poczucia bezpieczeństwa i solidarności społecznej oraz miana obszaru, w którym możliwe jest wchodzenie w swobodne relacje interpersonalne wydają się funkcjonować tylko i wyłącznie w aspekcie teoretycznym. Kwarantanna budzi w ludziach poczucie lęku i izolacji społecznej. Przestrzeń publiczna wywołuje strach. Politycy i media zachęcają do jej unikania a obecność osób w maskach oraz żołnierzy wzbudza poczucie zagrożenia przed wrogiem, którego nie widać. Przestrzeń publiczna miasta wcześniej otwarta i budząca w większości wypadków pozytywne skojarzenia stała się niebezpieczna i obca. Każde wyjście obarczone jest strachem przez zarażeniem.

²¹ Dzieci i młodzież uważani są za głównych transmitterów zachorowani COVID-19. Por. M. Rapiej-Szczęśna, *COVID-19 u dzieci przebiega łagodniej, niż u dorosłych. Ale to nie znaczy, że można go bagatelizować*, <https://zdrowie.wprost.pl/koronawirus/10307580/covid-19-u-dzieci-przebiega-lagodniej-niz-u-doroslych-ale-to-nie-znaczy-ze-mozna-go-bagatelizowac.html> [27.04.2020].

Podsumowanie

Pojawienie się koronawirusa jest wydarzeniem bezprecedensowym. Wydaje się, że ostatnia pandemia o takiej skali miała miejsce w latach 1918-1919 i związana była z rozwojem grypy tzw. hiszpanki. Tak jak w wypadku wirusa grypy powstałego na początku XX wieku, tak COVID-19 jest zjawiskiem nowym, wcześniej nie znanym badaczom. Bardzo łatwo rozpowszechnia się. Szczególnie niebezpieczny jest on dla osób starszych oraz cierpiących na schorzenia układu immunologicznego, pacjentów leczonych onkologicznie oraz cukrzyków. Koronawirus odporny jest także na leki znane i używane powszechnie. W postaci ciężkiej jedyną metodą leczenia jest wsparcie oddychania respiratorem i oczekiwanie na poprawę stanu zdrowia pacjenta. W obecnej sytuacji jedyną możliwą metodą powstrzymanie lub ograniczenia zachorowani jest kwarantanna. Niestety przymusowa izolacja społeczna, oprócz wymiaru praktycznego jakim jest ochrona ludzkiego życia, przedefiniowuje szereg pojęć – w tym przestrzeni publicznej. Pierwotne rozumienie przestrzeni wspólnej jako obszaru otwartego, dostępnego, „zachęcającego” do wchodzenia w relacje społeczne np. poprzez rozmowę zmieniła całkowicie swoje znaczenie. Po pierwsze dostęp do niej stał się ograniczony w wyniku zmiany przepisów prawa, w szczególności poprzez: brak możliwości poruszania się dzieci i młodzieży, zakaz zgromadzeń, nakładanie kar pieniężnych za poruszanie się w celach niezwiązanych z codzienną egzystencją oraz zamknięcie lokali gastronomicznych i usługowych. Po drugie narracja medialna i polityczna związana z zaprzestaniem przebywania na obszarach przestrzeni publicznej, łączy elementy charakterystyczne dla niej jak np. otwartość z negatywnymi skutkami dla zdrowia człowieka. Izolacja społeczna postulowana jest jako przejaw postawy przyjęcia odpowiedzialności za siebie oraz drugiego człowieka²². Po trzecie pojawienie się lęku społecznego w postaci obawy o zdrowotne konsekwencje wchodzenia w kontakty międzyludzkie z osobami nam nieznanymi. W krajach, w których notowana jest największa liczba zachorowań, zagrożeniem dla człowieka jest kontakt z drugim człowiekiem np. w drodze do pracy autobusem. COVID-19 często „przechodzony jest” bezobjawowo. Osoba taka zaraża, sama nie czując się chora. WHO nie zna dokładnych danych dotyczących liczby tych osób. Szacun-

²² Przykładem takiej akcji jest np., #zostanwdomu – w Polsce, czy #StayHomeSaveLives – w Wielkiej Brytanii.

kowe dane podaje „Financial Times”, według którego wszystkich ofiar śmiertelnych na COVID-19 jest o 60% więcej niż podaje WHO. Jednocześnie liczba osób chorych jest o wiele większa, niż przedstawiają to dzienne raporty Światowej Organizacji Zdrowia²³. Łęki społeczne nasila także pogłębiający się kryzys gospodarczy i ekonomiczny.

W świetle powyższego pytanie o nową definicję przestrzeni publicznej wydaje się jak najbardziej aktualne. W nowej sytuacji pandemicznej przestrzeń publiczna traci znaczenie jako miejsce spotkań czy wymiany doświadczeń. Zagrożenie koronawirusem zmusza człowieka do ograniczenia bezpośrednich relacji interpersonalnych. Cała aktywność człowieka przenosi w rzeczywistość wirtualną. Przestrzeń publiczna jako miejsce zagrażające życiu i zdrowiu otrzymuje miano obszaru, którego należy unikać, a przebywanie w niej ograniczać do minimum.

Światowa Organizacja Zdrowia nie podaje dokładnej daty zakończenia rozpowszechniania się pandemii COVID-19. Nie jest także w stanie podać rekomendacji, na podstawie których możliwy będzie powrót do „normalności”. W obecnej sytuacji przestrzeń publiczna miasta pozostaje obszarem, którego jednostka powinna unikać. W kontekście tego nasuwa się jeszcze jedno pytanie: Czy rozumienie przestrzeni publicznej powstałe w sytuacji pandemii koronawirusa może stać się rozumieniem powszechnym? Wydaje się, że nie. Po pandemii grypy na początku XX wieku znaczenie przestrzeni publicznej jako miejsca wspólnego powróciło do świadomości mieszkańców miasta. Podkreślić należy jednak, że są to tylko spekulacje, ponieważ sytuacja rozpowszechniania się COVID -19 jest procesem dynamiczny. Ciągłe pojawiają się nowe informacje dotyczące samego wirusa. Także liczba zachorowań stale rośnie. Pocieszeniem stają się słowa Arystotelesa, który podkreślał, że człowiek jest zwierzęciem społecznym a przestrzeń publiczna miasta jest miejscem, w którym zwierzę to może rozwijać się. Miejmy nadzieje, że Stagiryta nie mylił się i po zakończeniu pandemii znaczenie przestrzeni publicznej powróci do swojego właściwego miana.

²³ Por. *Global coronavirus death toll could be 60% higher than reported*, „Financial Times”, <https://www.ft.com/content/6bd88b7d-3386-4543-b2e9-0d5c6fa6c> [27.04.2020].

Bibliografia

- Aleksander Ch., Ishikawa S., Silverstein M., Jacobson M., Fiksdahl-King I., Angel S., *Język wzorów: Miasta – budynki – konstrukcje*, tłum. A. Kaczanowska, K. Maliszewska, M. Trzebiatowska, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.
- Giza-Poleszczuk A., Maroda M., *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2004.
- Kępkowicz A., *Identyfikacja typów przestrzeni publicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019.
- Kosiński W., *Miasto i piękno miasta*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2011.
- Lofland L.H., *The Public Realm. Exploring the City's Quintessential Social Territory*. Wydawnictwo Aldine Transaction A division of Transaction Publishers, Londyn 2007.
- Lów M., *Socjologia przestrzeni*, tłum. I. Drozdowska-Broering, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018.
- Wantuch-Matla D., *Przestrzeń publiczna 2.0 Miasto u progu XXI wieku*, Dom Wydawniczy Księży Młyn, Łódź 2016.
- Zukin Sh., *The Cultures of Cities*, Wydawnictwo Blackwell Publishing, Oxford 2008.
- Netografia:**
- Cieślak W., *Europejski chaos. Epidemia mogła nas ominąć, gdyby rządzący posłuchali małego unijnego instytutu*, <https://www.newsweek.pl/swiat/koronawirus-w-polsce-i-w-europie-jak-europa-walczy-z-wirusem/>.
- Droga Krzyżowa w Watykanie z udziałem więźniów i lekarzy*, <https://www.polskieradio24.pl/5/1223/Artykul/2490309,Droga-Krzyzowa-w-Watykanie-z-udzialem-wiezniow-i-lekarzy/>.
- Global coronavirus death toll could be 60% higher than reported*, „Financial Times”, <https://www.ft.com/content/6bd88b7d-3386-4543-b2e9-0d5c6fac846c/>.
- Homilia z dnia 10 kwietnia 2020 r. ogłoszonej przez o. Raniero Cantalamessy, <https://www.radiomaryja.pl/multimedia/kazanie-o-raniero-cantalamessey-wygloszone-w-watykanie/>.
- Kopec J., Korzeniowska K., *Koronawirus w USA. „Niewidzialny wrog” najczęściej zabija czarnych*, <https://biqdata.wyborcza.pl/biqdata/7,159116,-25896104,koronawirus-w-usa-niewidzialny-wrog-najczesciej-zabija-czarnych.html/>.
- Rapiej-Szczęsna M., *COVID-19 u dzieci przebiega łagodniej, niż u dorosłych. Ale to nie znaczy, że można go bagatelizować*, <https://zdrowie.wprost.pl/koronawirus/10307580/covid-19-u-dzieci-przebiega-lagodniej-niz-u-doroslych-ale-to-nie-znaczy-ze-mozna-go-bagatelizowac.html/>.
- Sui Huang, *COVID-19: Why we should all wear masks- there is new scientific rationale* <https://medium.com/@Cancerwarrior/covid-19-why-we-should-all-wear-masks-there-is-new-scientific-rationale-280e08ceee71/>.
- WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard, <https://covid19.who.int/>.

Nicole Pietrzak*

Integracja imigrantów w latach 2015-2019 na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego

Celem niniejszego opracowania jest prezentacja działań poszczególnych organizacji na terenie województwa kujawsko-pomorskiego w kontekście integracji imigrantów w latach 2015-2019. Należy przy tym zaznaczyć, że problematyka integracji imigrantów w następstwie kryzysu uchodźczego w XXI wieku nabiera coraz większego znaczenia w krajach europejskich. Przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej (UE) problematyka ta nie stanowiła kluczowego problemu społeczno-politycznego na terytorium RP. Wynikało to z małej liczebności imigrantów osiedlających się w Polsce, jak również ze specyfiki polskiej polityki migracyjnej¹. Kluczową rolę w tej materii odegrał dokument zatytułowany „*Propozycje działań w kierunku stworzenia kompleksowej polityki integracji cudzoziemców w Polsce*”, który został zatwierdzony w 2005 r. przez Komitet Europejski Rady Ministrów. Podkreślono w nim, że Polska stając się członkiem UE, przyjęła obowiązek kształtowania polityki migracyjnej z perspektywy europejskiej. Politykę integracyjną w Polsce należy rozpatrywać w kontekście 4 aspektów – politycznym, instytucjonalnym, prawnym i merytorycznym. Z perspektywy aspektu politycznego kształtowanie polskiej polityki migracyjnej wymaga zaangażowania wszystkich resortów administracji państwowej. Natomiast aspekt prawny odnosi się do wypracowania rozwiązań prawnych w kontekście polityki integracyjnej cudzoziemców, a ich realizacja powinna przebiegać w sposób spójny i sprawny. Za to aspekt instytucjonalny podkreśla istotę współpracy i kompetencji podmiotów działających na rzecz cudzoziemców. Tym bardziej istotne są konferencje oraz seminaria, podczas których organy te mają możliwość wymiany do-

* mgr Nicole Pietrzak, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, e-mail: nicoleg22@onet.pl

¹ M. Switat, *Polityka integracyjna Polski a integracja kulturowa społeczności arabskiej w Polsce*, „Postscriptum Polonistyczne” 2019, nr 1, s. 173.

świadczeń a także konsultacji w obszarze integracji. Szczególną uwagę należy również zwrócić na współpracę z organizacjami pozarządowymi realizującymi zadania na rzecz integracji cudzoziemców w Polsce. Ważnym elementem jest przeprowadzenie szkoleń personelu, który podczas wykonywania swoich obowiązków służbowych mają kontakt z cudzoziemcami. Aspekt merytoryczny obejmuje zagadnienia merytoryczne dotyczące procesu integracji cudzoziemców. Są to: wyznaczenie założeń polityki integracyjnej, a także modelu procesu integracji, wypracowanie indywidualnej oferty integracyjnej dla dzieci, kobiet bądź osób niepełnosprawnych².

Należy również wspomnieć, że jednym z ważnym elementów w zarządzaniu migracjami jest współpraca i dialog pomiędzy podmiotami zaangażowanymi w proces integracji. Stąd też *International Organization for Migration* (IOM) powołała w 2010 r. Krajową Platformę Współpracy na Rzecz Integracji, stanowiącą forum wymiany wiedzy na temat migracji. Ponadto członkowie Platformy organizują każdego roku 18 grudnia krajową konferencję, podczas której omawiane są kluczowe kwestie w obszarze integracji migrantów w Polsce. Odkąd zaczęła dynamicznie wzrastać liczba migrantów osiedlających się w Polsce za jeden z ważniejszych celów uznano rozwój współpracy z sektorem biznesu. W tej kwestii istotne jest wypracowanie wspólnego stanowiska związanego z adaptacją migrantów w nowym środowisku pracy. Napływ cudzoziemców, a przede wszystkim wykorzystanie ich potencjału na rynku pracy może skutecznie wpłynąć na rozwój społeczno-gospodarczy kraju. Z całą pewnością za sukces Platformy należy uznać opracowanie zaleceń dla polityki integracyjnej Polski³.

Na terytorium RP obowiązują liczne akty prawne związane z kwestiami cudzoziemców. Dla przykładu, przepisy ustawy o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r. uregulowały dostęp do świadczeń społecznych dla polskiej społeczności oraz cudzoziemców. Według ustawy prawo do świadczeń z pomocy społecznej mają cudzoziemcy zamieszkujący i przebywający w Polsce, posiadający zezwolenie na osiedlenie się lub zgodę na pobyt tolerowany albo status uchodźcy przyznany według wymogów obowiązujących na terytorium RP. Należy przy tym zazna-

² Ministerstwo Polityki Społecznej, *Propozycje działań w celu stworzenia kompleksowej polityki integracji cudzoziemców w Polsce*, Warszawa 2005, s. 5-6.

³ International Organization for Migration, <https://poland.iom.int/budowanie-dialogu>, [19.12.2019].

czyć, że wypłacane świadczenia pieniężne przeznaczone są na utrzymanie, jak i pokrycie kosztów związanych z nauką języka polskiego. Pomoc ta obejmuje również doradztwo specjalistyczne⁴. Warto również wspomnieć o innych regulacjach prawnych dotyczących rozważanej problematyki. Są to m.in.: ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej, ustawa z dnia 14 lipca 2006 r. o wjeździe na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, pobycie oraz wyjeździe z tego terytorium obywateli państw członkowskich Unii Europejskiej i ich rodzin, jak również ustawa z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach⁵.

W niniejszym opracowaniu przyjęto definicję integracji rozumianej jako wielowymiarowy proces, w którym podejmowane działania są ukierunkowane na osiągnięcie spójności społecznej. Efektem tego dwustronnego procesu jest akceptacja odmienności cudzoziemców przez narodową społeczność. Podejście to zwraca również szczególną uwagę na prawa i obowiązki cudzoziemców wynikających z regulacji prawnych obowiązujących na terytorium RP. Natomiast przez politykę integracyjną należy rozumieć implementację środków przez władze państwa w celu stworzenia korzystnych warunków procesu integracji cudzoziemców na różnych płaszczyznach życia⁶.

Problematyka integracji cudzoziemców

Jedną z najbardziej istotnych organizacji pozarządowych na terenie województwa kujawsko-pomorskiego jest Fundacja „Emic”, posiadająca swoje siedziby w Bydgoszczy i w Toruniu. Słowo „emic” oznacza badanie poszczególnych kultur w celu wyjaśnienia ich ideologii czy zachowania przedstawicieli danej grupy społecznej. Funkcjonuje ona od 2011 r. i początkowo była zaangażowana w promowanie kina, które prezentowało filmy na rzecz idei wielokulturowości, tradycji czy zwyczajów różnych grup społecznych. Natomiast od 2015 r. swoją uwagę koncentruje na działaniach na rzecz pomocy cudzoziemcom, uchodźcom i migrantom, osiedlającym się w Polsce. W skład zespołu Fundacji „Emic”

⁴ Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz.U. 2004 nr 64 poz. 593.

⁵ Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu do Spraw Cudzoziemców, <https://www.bip.udsc.gov.pl/ustawy> [19. 12. 2019].

⁶ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, *Współpraca drogą do integracji. Zalecenia dla polityki integracyjnej Polski*, Warszawa 2012, s. 10.

wchodzą eksperci pochodzący z Centrum Pomocy Uchodźcom i Repatriantom (CPUiR) Polskiej Akcji Humanitarnej⁷.

Fundacja „Emic” realizuje liczne projekty bezpośrednio dotyczące migrantów oraz uchodźców zamieszkujących głównie regiony województwa kujawsko-pomorskiego. Dla przykładu, w latach 2016-2017 zrealizowała ona projekt „Uchodźcy mają głos”, który był dofinansowany z Funduszu Azylu, Migracji i Integracji (FAMI). Głównym założeniem projektu była pomoc cudzoziemcom znajdującym się w ośrodku na terenie województwa kujawsko-pomorskiego w Grupie koło Grudziądza. Dzięki otrzymanym funduszom na terenie ośrodka prowadzona była świetlica dla dzieci, nieodpłatna pomoc prawna skierowana bezpośrednio do osób ubiegających się o status uchodźcy, jak również program integracji różnorodności społeczno-kulturowej. Trzeba również wspomnieć o kolejnym istotnym projekcie „Polski – dodaj do znajomych” zrealizowanym w 2016 r. W dużej części środki finansowe pochodziły z FAMI. Kluczowym celem projektu było wsparcie cudzoziemców w procesie integracji, a w szczególności polepszenie ich kompetencji posługiwania się językiem polskim. Z funduszu pokryto również koszty egzaminów i certyfikatów językowych, udzielono także pomocy prawnej w zakresie prawa pobytowego. Warto pokreślić, że w projekcie uczestniczyło 117 cudzoziemców. Natomiast w ramach następnego projektu „Wielokulturowa Grupa”, realizowanego w 2016 r. i w 2018 r., współfinansowanego ze środków finansowych Ministerstwa Edukacji Narodowej (MEN), zorganizowano konferencje, której celem było wskazanie sposobów wspierania procesu integracji dzieci cudzoziemskich w społeczności szkolnej. W tej materii przeszkolono łącznie grupę 80 nauczycieli. W ramach drugiej edycji tego projektu położono nacisk na naukę języka polskiego dzieci znajdujących się w ośrodku dla cudzoziemców w gminie Dragacz. Utworzono grupę roboczą, zajmującą się przygotowaniem materiałów edukacyjnych dotyczących kwestii migracyjnych. Kolejny ważny projekt „Uchodźcy mają głos! Partycypator” miał charakter *stricte* badawczo-edukacyjny, współfinansowany ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG). Środki te umożliwiły przeprowadzenie badania na temat procesu integracji uchodźców w Polsce. Projekt ten podkreślił głównie znaczenie edukacji zarówno pracowników w sektorze administracji publicznej, jak

⁷ Fundacja Emic, <https://emic.com.pl/o-nas/> [20.12.2019].

i nauczycieli mających kontakt z cudzoziemcami. Cel zrealizowano poprzez przygotowanie tej kadry pracowniczej do współpracy z osobami pochodzącymi z innych kręgów kulturowych, które na skutek kryzysu migracyjnego znalazły się w trudnej sytuacji życiowej⁸. W ramach tego projektu powstał raport „Lokalne Systemy Integracji Cudzoziemców” dla Gminy Dragacz, w którym poruszono kwestie związane z integracją uchodźców i cudzoziemców, odbywającą się na poziomie lokalnym. Przedstawiono w niej także kluczowe mechanizmy integracji, poprzez które cudzoziemcy są włączani w życie społeczności. Istotną rolę odgrywa tutaj wybór ośrodka dla cudzoziemców. Należy wziąć pod uwagę zapewnienie podstawowych kryteriów, tj. miejsce do zakwaterowania czy też zapewnienie wyżywienia, jak również kompetencje personelu w nim pracującego.

Podjęcie działań integracyjnych powinno odbywać się zarówno na poziomie lokalnym, regionalnym, jak i krajowym. Współpraca instytucji i podmiotów zaangażowanych na rzecz pomocy uchodźcom powinna dotyczyć przede wszystkim wymiany informacji i doświadczeń w obszarze integracji. Niemniej ważna jest edukacja mieszkańców społeczności lokalnej przyjmującej uchodźców. Ponadto indywidualny program integracji powinien być ukierunkowany głównie na aktywizację i usamodzielnienie się osób posiadających status uchodźcy. W tej materii powinni otrzymać pomoc w poszukiwaniu pracy czy też polepszeniu swoich umiejętności posługiwania się językiem polskim. Należy zaznaczyć, że w skutecznym funkcjonowaniu wielokulturowej placówki kluczową rolę pełni asystent międzykulturowy, odpowiedzialny za skuteczne wdrożenie dzieci cudzoziemskich do systemu edukacji. Ważne jest wsparcie placówek w formie specjalistycznych szkoleń z psychologii kulturowej, czy też pomoc w opracowaniu scenariuszy lekcji i materiałów dydaktycznych dla nauczycieli. Z całą pewnością raport ten jest istotny z perspektywy funkcjonowania polityki integracyjnej w Polsce. Jednak nie tylko proces integracji odgrywa istotną rolę, ale również zmiana naszych postaw wobec cudzoziemców. Kluczowe jest, aby nie bagatelizować lęków społeczności lokalnej i ideologicznych uprzedzeń występujących w naszej społeczności⁹.

⁸ *Projekty Fundacji Emic*, <https://emic.com.pl/aktualnosci/projekty-zrealizowane/> [20.12.2019].

⁹ *Lokalne Systemy Integracji Uchodźców*, <http://wieloglos.emic.com.pl/lokalne-systemy-integracji-uchodzcow-badania/> [20.12.2019].

Warto podkreślić, że fundacja Emic wraz z wojewodą Kujawsko-Pomorskim są zaangażowani w latach 2018-2021 w realizację projektu „Masz prawo wiedzieć”. Projekt ten współfinansowano z Programu Krajowego Funduszu Azylu Migracji i Integracji. W jego myśl głównym celem jest udzielenie pomocy cudzoziemcom spoza krajów UE osiedlających się w regionie kujawsko-pomorskiego. Pomoc ta obejmuje zarówno konsultacje prawne, jak i wsparcie psychologiczne i integracyjne. Konsultacje te prowadzone są w punktach informacyjno-doradczych funkcjonujących w Bydgoszczy i w Toruniu. W ramach projektu przeprowadzone zostaną kursy adaptacyjne i psychospołeczne, a także bezpłatne kursy języka polskiego dla cudzoziemców. Ponadto wsparcie zostanie udzielone w dostępie do podstawowej opieki zdrowotnej, poszukiwaniu mieszkań na lokalnym rynku, i przy zawieraniu umów na wynajem przez imigrantów. Warto dodać, że fundacja Emic współpracuje z pracodawcami różnych firmy w celu zarządzania międzykulturowością w danym przedsiębiorstwie, jak również w określeniu norm zatrudniania cudzoziemców¹⁰.

Ważną rolę w procesie integracji pełni również osada Grupa, znajdująca się we wsi Dragacz w regionie kujawsko-pomorskim. W gminie tej od 2008 r. znajduje się ośrodek dla cudzoziemców ubiegających się o status uchodźcy. Należy przy tym zaznaczyć, że osobami zamieszkującymi ośrodek są przede wszystkim obywatele Czeczeni, Gruzji, Ukrainy, Kirgistanu oraz Syrii. Ważnym elementem w zakresie integracji z lokalną społecznością jest współpraca ze wspomnianą już fundacją Emic oraz Polską Akcją Humanitarną (PAH). Natomiast jednym z kluczowych elementów w procesie integracji było utworzenie Lokalnego Systemu Integracji Cudzoziemców i Uchodźców (LSICU) dla gminy. System ten powstawał w celu przygotowania merytorycznej kadry pracowniczej w pracy z cudzoziemcami. Trzeba podkreślić, że koncepcja ta została wypracowana przez przedstawicieli Urzędu Gminy, Gminnego Ośrodka Pomocy Społecznej, Gminnego Ośrodka Kultury, Rekreacji i Sportu, Gminnego Urzędu Stanu Cywilnego, jak i Ośrodka Pobyтового dla Cudzoziemców w Grupie. Ponadto w konsultacjach wzięli również udział reprezentanci szkół podstawowych, Fundacji Emic i sołtysi dwóch sołectw. LSICU skierowany jest do podmiotów administracji samorządowej, które są odpowiedzialne za integrację cudzoziemców. Są to: jed-

¹⁰ *Informacja prasowa*, <https://bydgoszcz.uw.gov.pl/files/file/FAMI.pdf> [21.12.2019].

nostki gminne, Ośrodek Pobytowy dla Cudzoziemców oraz wspomniana już wcześniej Fundacja Emic. W ramach tego systemu określono 5 celów. Za kluczową kwestie uznano podejmowanie działań organizacyjnych w procesie integracyjnym. Stwierdzono, że ważnym elementem jest modernizacja bazy osób i instytucji eksperckich zajmujących się kwestiami cudzoziemców i uchodźców. Członkowie LSICU powinni także zostać wyposażeni w materiały informacyjne na temat integracji. Niemniej istotne okazało się także przeprowadzenie szkoleń dla kadry pracowniczej. Za równie ważne uznano powołanie międzyinstytucjonalnego oraz szkolnego asystenta międzykulturowego. Kolejnym celem dotyczył usprawnienia komunikacji wewnętrznej. W tym zakresie określono konkretną kolejność procedur związanych z przyjmowaniem cudzoziemców i uchodźców, jak i zasad komunikacji. Natomiast w ramach polepszenia komunikacji zewnętrznej postanowiono powołać reprezentanta LSICU. Warunkiem integracji jest również promocja gminy oraz podejmowanych przez nią działań wobec uchodźców. Za niezwykle istotne w tej materii uznano współpracę z innymi instytucjami działającymi na rzecz cudzoziemców. Niemniej istotna jest także wymiana doświadczeń pomiędzy podmiotami, które swoją działalnością wspierają cudzoziemców. Prowadząc politykę integracyjną nie należy zapominać o polepszaniu umiejętności osób, które są odpowiedzialne za komunikację i promocję. Dlatego za najważniejsze obowiązki organy samorządowe uznały rozwój kompetencji członków LSICU. Aby zrealizować ten cel postanowiono zwiększyć liczbę szkoleń zarówno z zakresu nauki języków obcych, jak i zarządzania, czy też pracy w zespole. Z kolei w ramach kolejnego celu skupiającego się na zapewnieniu środków finansowych, określono kilka priorytetowych zadań. Pierwszoplanowym działaniem jest określenie potrzeb finansowych, które są niezbędne dla skutecznego i efektywnego zrealizowania wyznaczonych celów w obszarze integracji. Aby zostały one w pełni zrealizowane kluczowe jest określenie wszelkich możliwych źródeł dofinansowania np. darowizn, funduszy zewnętrznych czy też środków gminy. Ponadto istotne jest wsparcie finansowe innych podmiotów wspierających imigrantów, tak aby mogły one zrealizować wyznaczone cele w obszarze integracji. Natomiast ostatnie zadanie dotyczy monitorowania postępów z przeprowadzonych działań LSICU. Ważnym elementem jest tutaj sformułowanie kluczowych celów- długo

i krótkookresowych. Niemniej istotne jest określenie niezbędnych metod, narzędzi i harmonogramu w kwestii ewaluacji działań LSICU¹¹.

Z całą pewnością na uwagę zasługuje również projekt „Wzmocnienie zdolności administracyjnych Wojewody Kujawsko-Pomorskiego w procesie integracji obywateli państw trzecich”. Został on zrealizowany w latach 2017-2018 i współfinansowany ze wspomnianego już wcześniej FAMI. Za główny cel tego projektu uznano optymalizację warunków obsługi cudzoziemskich klientów. Pierwszym z podjętych działań było dostosowanie i wyposażenie pomieszczeń, by można było rzetelnie obsługiwać cudzoziemców. W ramach projektu przewidziano również przeprowadzenie modernizacji stron internetowych poprzez wprowadzanie informacji dotyczących cudzoziemców w języku angielskim, rosyjskich i ukraińskim. W celu zapewnienia bezpieczeństwa podjęto decyzje o wdrożeniu systemu monitoringu zarówno w Kujawsko-Pomorskim Urzędzie Wojewódzkim w Bydgoszczy, jak i w jego delegaturze we Włocławku. Niemniej istotne są szkolenia dla kadry pracowniczey, w szczególności uwagę zwrócono na podniesienie jej kompetencji językowych, by wyeliminować nieporozumienia wynikające z niepoprawnego przekazu czy też formułowania wypowiedzi. Innym zasadniczym celem projektu było uruchomienie infolinii, dzięki której cudzoziemcy mogą uzyskać rzetelne i kompleksowe informacje¹².

Podsumowanie

W ostatnim czasie migracje, w tym polityka integracyjną, są jednym z najbardziej istotnych problemów, wymagających intensywnej współpracy państw członkowskich Unii Europejskiej. Procesy migracyjne towarzyszą ludzkości od zarania, jednak po 2015 r. nie trudno nie zauważyć znaczącego napływu imigrantów do krajów Unii Europejskiej. Z całą pewnością zjawisko to budzi wiele kontrowersji i jest przedmiotem wielu analiz oraz dyskusji na forum międzynarodowym.

Zaprezentowane w opracowaniu organizacje odgrywają ważną rolę w procesie integracji cudzoziemców na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Jednak trzeba pamiętać, że współczesne migracje są problemem globalnym i nie należy go bagatelizować. Integracja jest

¹¹ LSICU, <http://wieloglos.emic.com.pl/lokalne-systemy-integracji-uchodzcow-w-praktyce/11-lsicu-dla-gminy-dragacz/> [21.12.2019].

¹² Kujawsko-Pomorski Urząd Wojewódzki w Bydgoszczy, <http://archiwum.bydgoszcz.uw.gov.pl/pl/fundusz-azylu-migracji-i-integracji-fami.html> [20.12.2019].

procesem długofalowym i wymaga opracowania strategicznych dokumentów w kontekście integracji cudzoziemców. Na przedstawionych przykładach widać wyraźnie, że region kujawsko-pomorski podejmuje liczne działania wobec cudzoziemców. Mimo to współczesne mechanizmy integracji, zdaniem autorki, nie są zadawalające. Należałoby zwrócić uwagę na fakt, że migracje, w tym integracja, nie są procesem bezproblemowym. Istotne jest, by uwzględnić nie tylko rozwiązania systemowe, ale również wziąć pod uwagę lęki i uprzedzenia, które występują w społecznościach lokalnych. Z całą pewnością proces integracji wymaga konkretnych działań na szczeblu ogólnokrajowym, ale nie można pominąć tutaj istotnej roli podmiotów lokalnych.

Bibliografia

- Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu do Spraw Cudzoziemców, <https://www.bip.udsc.gov.pl/ustawy/>.
- Fundacja „Emic”, <https://emic.com.pl/o-nas/>.
- Kujawsko-Pomorski Urząd Wojewódzki w Bydgoszczy, <http://archiwum.bydgoszcz.uw.gov.pl/pl/fundusz-azylu-migracji-i-integracji-fami.html/>.
- Informacja prasowa, <https://bydgoszcz.uw.gov.pl/files/file/FAMI.pdf/>.
- International Organization for Migration, <https://poland.iom.int/budowanie-dialogu/>.
- Lokalne Systemy Integracji Uchodźców, <http://wieloglos.emic.com.pl/lokalne-systemy-integracji-uchodzcow-badania/wizja-lokalnych-systemow-integracji-uchodzcow/>.
- LSICU, <http://wieloglos.emic.com.pl/lokalne-systemy-integracji-uchodzcow-w-praktyce/11-lsicu-dla-gminy-dragacz/>.
- Ministerstwo Polityki Społecznej, *Propozycje działań w celu stworzenia kompleksowej polityki integracji cudzoziemców w Polsce*, Warszawa 2005.
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, *Współpraca drogą do integracji. Zalecenia dla polityki integracyjnej Polski*, Warszawa 2012.
- Projekty Fundacji „Emic”, <https://emic.com.pl/aktualnosci/projekty-zrealizowane/>.
- Swiat M., *Polityka integracyjna Polski a integracja kulturowa społeczności arabskiej w Polsce*, „Postscriptum Polonistyczne” 2019, nr 1, s. 173.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 o pomocy społecznej, Dz.U. 2004 nr 64 poz. 593.

CZĘŚĆ II.

SPOLECZNOŚĆ MIĘDZYNARODOWA W UJĘCIU PRAWNYM

Agnieszka Maleszak*

Status i ochrona prawna kobiet

Współczesny świat wyraźnie wykazuje rosnącą rolę kobiet w przestrzeni publicznej. Od wieków walczyły one o równouprawnienie, godne poszanowanie oraz pełnię praw publicznych. Dziś możemy zauważyć, że w każdym kraju obowiązuje inna kultura kształtująca odmienne znaczenie kobiety. Owe rozróżnienie wynika przede wszystkim ze zmian czasowych, rozbieżnych potrzeb społecznościowych i światopoglądowych. Na przestrzeni lat wykształciły się różne, nieznanne i nie zawsze respektowane przez społeczeństwo, funkcje tworzące nowe miejsce kobiety we wszechświecie. Nie są to już role przekazywane z pokolenia na pokolenie. Nowe zadania, przed którymi stawia kobietę dzisiejsza rzeczywistość, nie zawsze jednak tworzą przeciwieństwo w stosunku do pierwotnych obyczajów. Role społeczne kobiet objawiają się w ich zaangażowaniu politycznym, zawodowym, rodzinnym. Pragnę pokazać, jak wyglądał status prawny kobiety na przestrzeni wieków oraz międzynarodową ochronę jej praw. Aktualny obraz ukazuje wizerunek kobiety jako istoty w pełni niezależnej od mężczyzn, która nie tylko wypełnia obowiązki domowe, lecz sama dąży do rozwoju intelektualnego. Połączenie tych funkcji ma na celu odszukanie jej własnych cech personalnych – pierwotnych, związanych z naturą człowieka.

Status prawny kobiety na przestrzeni wieków

Kobieta w starożytnej Grecji posiadała ograniczone uprawnienia. Dotyczyło to także przestrzeni rodzinnej. Do czasu zawarcia małżeństwa nie mogła przebywać poza domem. Jej rola po zamążpójściu polegała na prowadzeniu domu, wychowywaniu potomstwa. To jedno z podstawowych założeń, na których opierał się system funkcjonowania wspólnoty Polis¹.

* mgr Agnieszka Maleszak, Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: agnieszkamaleszak@gmail.com

¹ S. Stabryła, *Zarys kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2007, s. 76.

Pogląd grecki nabrał większego znaczenia w starożytnym Rzymie, gdzie funkcję głowy rodziny sprawował ojciec – *pater familias*². Względem jej członków posiadał potężną władzę. Aby wykonać jakiegokolwiek czynności, najbliżsi potrzebowali porady od ojca rodziny. Z upływem czasu jego prerogatywy w stosunku do współdomowników zmalały, w wyniku czego kobieta zyskała szereg uprawnień. Nie były to jednak jeszcze prawa o charakterze bezwzględnym. Uzyskała skromny udział w zarządzaniu gospodarstwem domowym, a także wychowaniu potomstwa³. Uprawnienia z czasem przybierały coraz większy rozmiar. U kresu istnienia Cesarstwa Rzymskiego kobiety otrzymały samodzielność w sprawowaniu zarządu nad własnością najbliższych⁴. Przełomowym momentem w ich życiu było ustawodawstwo wprowadzone przez Oktawiana Augusta. W okresie od 20 do 50 roku życia nakazano im trwanie w małżeństwie. W przypadku śmierci małżonka bądź rozwodu miały możliwość przedłużenia nowego związku małżeńskiego o 18 miesięcy lub 2 lata⁵.

Odmienne wizerunek kobiety kształtował się w państwach słowiańskich. Na obszarze tych krajów były one traktowane z należyтым szacunkiem⁶. Państwa germańskie, tworząc własne prawodawstwa, uznawały niewiastę jako niezdolną do opieki nad własnymi interesami. Przykładem jest m.in. ustawodawstwo w Lombardii, które pełnoletnią kobietę zachowywało pod pieczę mężczyzny⁷. Po przyjęciu przez Mieszka I w 966 r. chrztu pozycja kobiety uległa zmianie. Stopniowo zaczęła upodabniać się do roli mężczyzny. Od tamtej chwili kobieta i mężczyzna mieli cechować się równością i różnością pod względem praw i obowiązków w towarzyszącej rzeczywistości⁸. Dostęp do wykonywania części zawodów przez kobiety nadal był utrudniony. Często zdarzały się sytuacje odmowy córkom i żonom prawa do nauki, poszerzania wiedzy. Wzrost znaczenia roli kobiety przypada na okres XII–XIII wieku.

² S. Litak, *Historia wychowania: do wielkiej Rewolucji Francuskiej*, t. 1, Kraków 2005, s. 38.

³ S. Stabryła, op. cit., s. 174.

⁴ R. Krajewski, *Prawa i obowiązki seksualne małżonków*, Warszawa 2009, s. 51.

⁵ W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps „Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego”, Warszawa 2009, s. 229-230.

⁶ Z. Kuchowicz, *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wiek*, Łódź 1975, s. 145-146.

⁷ D. Herlihy, *Land, Family, and Women in Continental Europe, 701–1200*, [w:] B. Bolton, S. Stuard (red.), *Women in medieval society*, Pennsylvania 1976, s. 14.

⁸ D. Pauluk, *Modele ról kobiety w podręcznikach do wychowania seksualnego*, Kraków 2005, s. 14.

W średniowieczu wielokrotnie można było spotkać się z sytuacją zamiany ról kobiety i mężczyzny. To ojciec opiekował się rodziną, wychowywał dzieci⁹. Sobór w Trydencie prowadzony przez papieża Pawła III odbywający się w latach 1545–1563 miał za zadanie odmienić aspekt kościoła, jak również dotychczasowe normy i przyjęte wzorce. Funkcjonowanie rodziny i powinności jej członków określała zawartość doktryny o małżeństwie. W treści jej wyrażano rolę rodziny jako jedności, która bez udziału ojca nie spełnia należytych wymagań. Rola kobiety powinna objawiać się w wychowywaniu rodziny, prowadzeniu ogniska domowego. W XVII wieku ojciec rodziny oddał sprawowanie opieki nad domem jego żonie, matce potomstwa¹⁰. Z biegiem czasu kobieta uzyskała coraz większy dostęp do edukacji. Ewolucja roli kobiety sprawiła, że matka stała się pierwszym nauczycielem określającym nakazy i zakazy obowiązujące w życiu¹¹.

Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 1807 r. wprowadzała odmienną regulację dotyczącą sytuacji prawnej i pozycji kobiety w rodzinie. W treści jej V tytułu pierwszej księgi, wychowanie małoletnich dzieci odtąd spoczywało na obojgu małżonkach (art. 203). XIX wieku uprawnił kobiety do zajmowania się sprawami finansowymi domowników¹². Stał się początkiem wzmożonych ruchów feministycznych. W swojej działalności kobiety walczyły przede wszystkim o równość, wolność, godne poszanowanie i sprawiedliwość. Zdarzało się, iż walczyły o równość w relacjach męża z żoną.

Na terytorium Galicji dominował pogląd tradycyjnego miejsca kobiety w społeczeństwie. Dopiero pod koniec XIX wieku uległ on zmianie. Wpływ na jego przełom wywołał wybuch I wojny światowej. Poprzez wzrastającą rolę emancypacji kobiet, która przejawiała się w ich działalności poza domem, wykształceniu i rozwoju intelektualnym, stopniowo kształtował się obraz kobiety będącej społeczną aktywistką. Kresy Galicji Zachodniej nieustannie ukazywały jej wizerunek w roli matki i żony. Zmianie uległa jednak metoda przygotowywania ich do wykonywania powierzonych zadań. Kobiety zaczęły wywierać wpływ na przestrzeń

⁹ E. van Houts, *Medieval memories: men, women and the past, 700–1300*, Essex 2001, s. 3.

¹⁰ J. Delumeau, D. Roche, *Historia ojców i ojcostwa*, Warszawa 1995, s. 224.

¹¹ M. Bogucka, *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa 1994, s. 67.

¹² W. Korzeniowska, *Edukacja i wychowanie różnych warstw społecznych na ziemiach polskich – od drugiej połowy wieku XIX do roku 1918*, Kraków 2004, s. 66.

publiczną. Stopniowo przyczyniały się one do wspierania materialnego w budżecie rodzinnym. Przeważnie w niższych warstwach społecznych kobiety podejmowały pracę zarobkowe – dążyły one do samorealizacji i niezależności od płci przeciwnej. Kobiety pochodzące z wyższych warstw społecznych miały wiele możliwości rozwoju poprzez uczestnictwo m.in. w organizacjach dobroczynnych, działalnościach charytatywnych. Utrudnienia, z którymi borykały się galicyjskie kobiety, to głównie konfrontacje rzeczywistości z ówczesnymi pragnieniami. Pomimo niezliczonych prób wyzwolenia od tradycyjnych ram ich funkcjonowania, doznawały różnego rodzaju ograniczeń. Jednakże, dzięki zdobytemu wykształceniu, umiejętnościom, trudnej pracy udało im się wywrzeć wpływ w przestrzeni publicznej. Do takich kobiet należy zaliczyć m.in. Klare Czop Umlauf, która na wieki wpisała się w historię krakowskiej kultury muzycznej jako wyśmienita pianistka, akompaniаторka, a także jako pedagog oraz założycielka Instytutu Muzycznego¹³.

Czas I wojny światowej przyczynił się do zmniejszenia roli mężczyzny w rodzinie. Ustała dotychczasowa ciągłość tradycji i obyczajów. Na skutek toczącego się na froncie konfliktu kobiety stawały w obliczu wyzwania. Funkcja opieki nad dziećmi, a także całym gospodarstwem domowym przeradzała się w początek ich samodzielności i niezależności. Narodził się nowy wzór kobiety. W 1918 r. kobiety podczas nasilonego ruchu emancypacyjnego uzyskały równouprawnienie w kwestiach politycznych. Możemy uznać to wydarzenie jako początek ekspansji we wszystkich dziedzinach życia. W pierwszej połowie XIX wieku we wszystkich trzech zaborach kobiety posiadały znacznie mniejsze prawa polityczne i cywilne niż płeć przeciwna. Kodeks cywilny Napoleona narzucał całkowite podporządkowanie żon własnym mężom. W przyjętym przez Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie od 1809 r. kodeksie, zróżnicowanie praw mężczyzn i kobiet zostało szczególnie zaznaczone. Kobiety zamężne nie miały prawa do nabywania, sprzedawania własności, prawa do edukacji¹⁴. Prawo obowiązujące w zaborze pruskim normowało panowanie mężczyzny w ognisku domowym, aż do wprowadzenia kodeksu cywilnego niemieckiego w 1896 r. Na terytorium zaboru austriackiego, od czasu obowiązywania kodeksu cywilnego z 1811 r., rola

¹³ J. Hoff, *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 24, s. 333-338.

¹⁴ A. Miłoszewska-Kielbiewska, *Obraz kobiety XIX i XX wieku w wybranych polskich czasopiśmiech i poradnikach dobrego wychowania*, Warszawa 2015, s. 7-8.

kobiety została osłabiona. Przykładem jest brak pozwolenia na bycie świadkiem podczas sporządzania testamentu. W chwili zawarcia małżeństwa, dobra materialne, które przyszła żona wносиła jako posąg, zapisywano na męża lub całkowicie pozostawiano do jego użytkowania¹⁵. W każdym zaborze kobieta nie posiadała pełnych praw. Za dorosłą była uważana dopiero w wieku 24 lat. Po zawarciu małżeństwa kobieta nie miała głosu decydującego w domu. Należał on przeważnie do męża. Przyjmowała nazwisko wybranka (wybór przyszłego męża należał do rodziców), nie zważając na późniejsze skutki. Kobiecie nie przysługiwała podmiotowość prawna – nie mogła zostać stroną umowy. Sam dokument zawarcia małżeństwa był transakcją, w której kobieta zyskiwała męską kuratelę, mąż natomiast jej dobra materialne i samą kobietę. Powstawały pierwsze kobiece czasopisma. Z początku XIX wieku tworzone kompozycje o tematyce literackiej, tj. wiersze, poematy. Większość z nich o charakterze romansowym, patriotycznym. Początkowo adresowane były do kobiet „z wyższych sfer”. W prasie akcentowano rolę kobiety jako matki, żony, wychowawczyni potomstwa. Pod koniec XIX wieku kobieta stanu szlacheckiego, arystokracji, a nawet ziemiaństwa, przekształcała się w prawdziwą gospodynię, posiadającą funkcje reprezentacyjne wobec swojego majątku ziemskiego. Kobieta „wyższej sfery” z biegiem czasu stawała się wizerunkiem swojego męża. Dopuszczalna stała się jej nauka w pomieszczeniach domowych, do których przyjeżdżali najlepiej wykształceni nauczyciele. Owo wykształcenie miało na celu wypracować u kobiety prawidłowe zachowanie, ogładę¹⁶.

Po zakończeniu powstania styczniowego wraz ze znacznym zmniejszeniem liczby mężczyzn, poprzez ich śmierć na polu walki, emigrację, niewolę, równocześnie wzrosła liczba kobiet¹⁷. Sytuacja zmusiła kobiety do zajęcia miejsca mężczyzny w rodzinie – objęcia nowej roli, której dotychczas nie sprawowały. Upadek powstania zapoczątkował przyrost ruchu kobiecego, prasy kobiecej. W latach 70. zaczęły powstawać szkoły z wydziałami żeńskimi. W ten sposób kobiety mogły zdobyć choć minimalną część wykształcenia. Do egzaminu dojrzałości mogły one przystąpić dopiero na przełomie wieku. Początkowo, rodzajem pra-

¹⁵ B. Czajeczka, *Z domu w szeroki świat. Droga kobiet do niezależności w zaborze austriackim w latach 1890–1914*, Kraków 1990, s. 28–39.

¹⁶ A. Miłoszewska-Kielbiewska, op. cit., s. 9–18.

¹⁷ K. Dormus, *Obraz świata w galicyjskich czasopismach kobiecych w latach 1826–1914*, [w:] E. Zierkiewicz (red.), *Świat (z) kolorowych czasopism*, Wrocław 2010, s. 19–41.

cy, który mogła wykonywać kobieta z wyższej klasy społecznej, był zawód nauczycielki bądź guwernantki. Oczywiście rolą XIX-wiecznej kobiety było zostanie matką. W latach 80. zaczęła wzrastać ilość organizacji społeczno-oświatowych. W 1883 r. powstał pierwszy tajny uniwersytet dla kobiet nazywany „latającym”. Następnie zaczęto tworzyć katolickie organizacje dla kobiet. Sugestie praw politycznych dotyczące kobiet zostały sprecyzowane dopiero w 1905 r. Powstało wówczas Stowarzyszenie Równouprawnienia Kobiet Polskich oraz Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich¹⁸.

W 1918 r. kobiety uzyskały prawa wyborcze. Ich rola społeczna przybrała nieco inne znaczenie. Do ich obowiązków nie należało już tylko zajęcie się domem, wychowanie potomstwa, lecz i zawodowe powinności. Wraz z początkiem XX wieku zwiększyła się rola kobiety w prasie. Stała się autorką czasopism z zakresu mody, gospodarstwa domowego, literatury, a także aktualności¹⁹. Pomimo rozkwitu jej udziału, nadal nie posiadała podmiotowości prawnej. Okres XX wieku przyniósł kobietom samodzielność polityczną, honorową. Uzyskały większe swobody finansowe²⁰. Okres dwudziestolecia międzywojennego to czas dążeń kobiet do wyrównania ich praw z mężczyznami²¹.

Pozycja kobiet we współczesnych czasach

Pozycja i status prawny kobiet w dzisiejszych czasach radykalnie odbiega od wzorców utworzonych w przeszłości. Przemiana jej uwarunkowań związana jest z wymaganiami, jakie stawia jej w dzisiejszym świecie społeczeństwo. Oczekiwania populacji zmieniają swoje wartości z czasem zmian pokoleniowych. Kobieta współczesnego świata to istota zdolna samodzielnie decydować o swoim postępowaniu, konsekwencjach własnego działania. Z powszechnie przeprowadzanych badań wynika, iż współczesna kobieta cechuje się niezależnością, odwagą, ambicją, dobrym wykształceniem, pragnieniem zawodowej realizacji, a także

¹⁸ A. Miłoszewska-Kielbiewska, op. cit., s. 20-24.

¹⁹ K. Dormus, op. cit., s. 29.

²⁰ A. Miłoszewska-Kielbiewska, op. cit., s. 26.

²¹ R. Kamprowski, *Miejsce i rola kobiety w rodzinie na przestrzeni wieków. Od Antyku po I wojnę światową. Zarys problematyki*, „Refleksje” 2011, nr 4, s. 40.

chęcią osiągania sukcesów. Jej osobowość charakteryzuje się otwartością na poznawanie świata, nowe doświadczenia²².

Globalizacja, jak również postęp technologiczny, wywołały widoczny wpływ na zatrudnienie, rozwój zawodowy kobiet. Pozycja kobiety na rynku pracy wzrasta z dnia na dzień. Mimo postępu widoczna jest jednak przewaga mężczyzn zatrudnionych na stanowiskach menadżerskich. Kobiety coraz częściej łączą pracę zarobkową z obowiązkami domowymi. Aktywność zawodowa kobiet na europejskim rynku przybrała największy wzrost w ciągu ostatnich dziesięciu lat. Stopa zatrudnienia płci damskiej w wieku produkcyjnym wzrosła w ostatniej dekadzie do 6,6 punktów procentowych. W 2009 r. osiągnęła poziom 58,6%²³. Przeciętny współczynnik zatrudnienia w Unii Europejskiej w 2017 r. jest wyższy dla mężczyzn (73%) niż dla kobiet (62%). Zróżnicowanie wskaźnika wzrasta wraz z liczbą dzieci w rodzinie. Dana prawidłowość utrzymywała się w większości krajów europejskich. Statystycznie prawie jedna trzecia kobiet pracuje na część etatu. Jest to związane z obowiązkami jakie ciążą na kobietach ze względu na macierzyństwo i małżeństwo²⁴. Na politycznym rynku pracy, mimo rozwoju, kobiety nie zajmują jeszcze doniosłej pozycji. Zwiększenie aktywności zawodowej danej płci można uznać za prymat działalności Unii Europejskiej na najbliższe lata. Instytucje prawne zawarte m.in. w Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej przyczyniły się do rozwoju pozycji kobiet na europejskim rynku zawodowym. Widoczne ograniczenie kobiet w zajmowanych stanowiskach stanowi zagadnienie budzące dziś znaczną niepewność.

Międzynarodowa ochrona praw kobiet

Współczesne kobiety posiadają pełną ochronę własnych praw. Najczęściej poruszonymi zagadnieniami są uprawnienia dotyczące: integralności i autonomii cielesnej, czynnego i biernego prawa wyborczego, sprawowania funkcji publicznych, prawa pracy, równości zarobkowej, dostępu do edukacji, prawa zawierania umów. Istnieje szereg międzynarodowych aktów normatywnych, których celem jest ochrona praw przysługujących kobietom. Materia zabezpieczająca działania podejmowane

²² *Kobieta współczesna czyli jaka?*, <http://wspolczesnarodzina.pl/kobieta-wspolczesna-czyli/> [14.04.2020].

²³ M. Rewizorski, *Sytuacja kobiet na europejskim rynku pracy*, Koszalin 2011, s. 150-154.

²⁴ *Kobiety i mężczyźni w Europie*, <https://stat.gov.pl/kobiety-i-mezczyzni-w-europie/bloc-2b.html?lang=pl> [17.04.2020].

przez kobiety obejmuje zasięg o charakterze międzykontynentalnym. Oto kilka spośród najważniejszych dokumentów chroniących ich uprawnienia oraz postępowanie.

Podstawowym dokumentem o charakterze umowy międzynarodowej, odnoszącym się do równouprawnienia kobiet i mężczyzn, jest Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r.²⁵ Zawarta została przez państwa członkowskie Rady Europy. Polska ratyfikowała ją w 1993 r. Konwencja stoi na straży praw każdego człowieka. Określa jego społeczne uprawnienia, tj. prawo do edukacji, do nauki. Jej zakres obejmuje kwestie prowadzenia postępowania oraz egzekwowania naruszonych uprawnień. Katalog praw i wolności przysługujący każdej żywej istocie został sformułowany w rozdziale I. Korzystanie z praw i wolności wymienionych w Konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji, która może wynikać ze względu na płeć, rasę, kolor skóry, język, religię, przekonania polityczne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie. Równość, w odniesieniu do poszczególnych uprawnień przysługujących kobietom, może zostać oparta o przepisy umów międzynarodowych, z których wynika prawo do ich równorzędnego i godnego traktowania.

Zbiór nadrzędnych praw przysługujących człowiekowi został zawarty w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej²⁶. Moc wiążąca dokumentu wynika z podpisania 13 grudnia 2007 r. Traktatu Lizbońskiego. Na jego treść składają się zagadnienia dotyczące godności człowieka, wolności, równości, solidarności, praw obywatelskich, wymiaru sprawiedliwości oraz postanowień ogólnych. Równość kobiet i mężczyzn precyzyjnie wyraża art. 23. Według niego należy zapewnić równość kobietom i mężczyznom we wszystkich dziedzinach, w szczególności dostępie do zatrudnienia, pracy i wynagrodzenia.

Konwencja w sprawie dyskryminacji w zatrudnieniu i wykonywaniu zawodu²⁷ to kolejny akt prawny, w którym organy władz państwowych są obowiązane do prowadzenia odpowiednich działań, aby elimi-

²⁵ *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.*, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19930610284> [24.04.2020].

²⁶ *Karta praw podstawowych z dnia 7 grudnia 2000 r.*, Dz.U.UE.C.2007.303.1.

²⁷ *Konwencja dotycząca dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i wykonywania zawodu z dnia 25 czerwca 1958 r.*, Dz.U.1961.42.218.

nować wszelki rodzaj dyskryminacji w dziedzinie zatrudnienia i wykonywania zawodu. Jej celem jest wprowadzenie zasad opartych na równości szans w okresie istnienia stosunku pracy. Dyskryminacja w zatrudnieniu może wynikać z różnic opartych na rasie, kolorze skóry, płci, religii, poglądach politycznych, pochodzeniu narodowym lub społecznym, które powoduje zniweczenie albo naruszenie równości szans lub traktowania w zakresie zatrudnienia, lub wykonywania zawodu (ust.1 lit. a Konwencji).

Dnia 18 grudnia 1979 r. Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych przyjęło Konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet²⁸. Zamiennie bywa określana jako Międzynarodowa Karta Praw Kobiet. Polska ratyfikowała Konwencję dnia 18 lipca 1980 r. To pierwszy dokument, w którym zdefiniowano pojęcie „dyskryminacji kobiet”. Zgodnie z jej art. 1 dyskryminacją kobiet nazywamy wszelkie „różnicowanie, wyłączenie lub ograniczenie ze względu na płeć, które powoduje lub ma na celu uszczuplenie albo uniemożliwienie kobietom, niezależnie od ich stanu cywilnego, przyznania, realizacji bądź korzystania na równi z mężczyznami z praw człowieka oraz podstawowych wolności w dziedzinach życia politycznego, gospodarczego, społecznego, kulturalnego, obywatelskiego i innych”. Strony Konwencji, którymi są państwa podpisujące dokument, mają za zadanie podjąć wszelkie stosowne kroki, by zmienić społeczne i kulturowe wzorce zachowania kobiet i mężczyzn. Celem jest osiągnięcie eliminacji przesądów i zwyczajów lub innych praktyk, opierających się na przekonaniu o niższości lub wyższości jednej z płci albo na ich stereotypach. Do najbardziej powszechnych przekonań o kobietach możemy zaliczyć: kobieta słaba i pokorna, kobieta jako żona i matka, kobieta zbyt wrażliwa i niezdolna do podejmowania decyzji, kobieta będąca na utrzymaniu męża²⁹. Aby badać postęp stosowania Konwencji ustanowiono Komitet do Spraw Likwidacji Dyskryminacji Kobiet. Komitet składa się z dwudziestu trzech ekspertów, którymi są obywatele (zarówno mężczyźni, jak i kobiety) wybierani w tajnym głosowaniu przez państwa – strony dokumentu.

²⁸ *Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z dnia 18 grudnia 1979 r.*, Dz.U.1982.10.71.

²⁹ N. Buchowska, *Stereotypy oparte na płci a dyskryminacja kobiet – aspekty prawno-międzynarodowe*, [w:] Z. Niedbała (red.), *Prawo wobec dyskryminacji w życiu społecznym, gospodarczym i politycznym*, Warszawa 2011, s. 14.

Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty została sporządzona w Paryżu 15 grudnia 1960 r.³⁰. Dzięki wymienionemu dokumentowi kobietom przysługuje prawna ochrona dostępu do edukacji. Każdorazowe pozbawienie równości dla możliwości rozwoju edukacyjnego kobiet, skutkuje sankcjami prawnymi. Konwencja została przyjęta przez Konferencję Ogólną UNESCO. Art. 1 Konwencji formułuje zakres dyskryminacji w aspekcie dziedziny oświaty. Państwa będące stronami dokumentu postanawiają, iż celem edukacji jest pełny rozwój osobowości ludzkiej i umocnienie poszanowania praw człowieka i jego podstawowych wolności.

Konwencja o prawach politycznych kobiet to dokument przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne ONZ 20 grudnia 1952 r.³¹ Został ratyfikowany przez Polskę 11 sierpnia 1954 r. Dzięki Konwencji kobiety uzyskały bierne i czynne prawo wyborcze. Na zasadach równości otrzymały możliwość piastowania funkcji publicznych. Według jej art. 1 kobiety zostały uprawnione do głosowania we wszelkich wyborach, na równych warunkach z mężczyznami, bez żadnej dyskryminacji. Jest to zobowiązanie państw członkowskich ONZ do przyznania kobietom prawa głosu. Wszelkie wątpliwości państw, które podpisywały Konwencję dotyczyły jej art. 3 gwarantującego kobietom uczestnictwo w życiu publicznym³².

Materia dotycząca ochrony kobiet przed przemocą w rodzinie znalazła się w uchwalonej przez Radę Europy Konwencji w sprawie zapobiegania i zwalczania przemocy wobec kobiet i przemocy domowej sporządzonej w Stambule dnia 11 maja 2011 r.³³. Dokument dotyczy sfery postępowania w zakresie dostępu do edukacji, ochrony kobiet przed przemocą, roli kobiet i mężczyzn w zapobieganiu i rozwiązywaniu konfliktów. Jest to jeden z pierwszych dokumentów będący umową międzynarodową wyznaczającą prawne aspekty zapobiegania przemocy stosowanej wobec kobiet. Pierwszorzędnym zamysłem jej utworzenia jest ochrona i zapobieganie agresji wyrażanej wobec nich. Celem wynikającym z art. 1 Konwencji jest również ściganie i wyeliminowanie przemocy. Przeznaczenie wynikające z art. 3 aktu normatywnego, to zwalczanie

³⁰ *Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty z dnia 15 grudnia 1960 r.*, Dz.U.1964.40.268.

³¹ *Konwencja o prawach politycznych kobiet z dnia 20 grudnia 1952 r.*, Dz.U.1955.16.86.

³² A. Grzybek, *Prawa kobiet dokumentach ONZ*, Warszawa 1996, s. 106.

³³ *Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z dnia 11 maja 2011 r.*, Dz.U.2015.961.

form dyskryminacji wyrażanych wobec kobiet. Ma urzeczywistniać równouprawnienie odmiennych płci. Zgodnie z dokumentem, państwa będące stronami umowy mają za zadanie prowadzić postępowanie w zakresie ochrony praw wszystkich ludzi, zwłaszcza kobiet.

Dzisiejsza ochrona prawna kobiet odnosi się zarówno do jej statusu w społeczeństwie, postrzegania w życiu publicznym, a także godziwego szacunku na wielu innych płaszczyznach. Istnieją przepisy regulujące jej prawną ochronę m.in. podczas trwania stosunku pracy, urlopu macierzyńskiego, zabezpieczenie jej zdrowia.

Podsumowanie

Historia dowodzi, iż status społeczny kobiety odbiega od wzorców przyjętych w średniowieczu. W związku z ruchem feministycznym uzyskała ona wiele swobód mających wpływ na jej miejsce w przestrzeni publicznej. Na odmienny wizerunek oraz stan prawny kobiety wpływa m.in. epoka, kultura, system polityczny. Choć rola kobiety na przestrzeni lat ulega ciągłej przemianie, nadal posiada jej pierwotne wzorce. Dzisiejsza kobieta nie tylko posiada równouprawnienie w prawach wyborczych, również powszechny dostęp do edukacji, rozwoju intelektualnego. Pomimo obowiązków domowych kobieta stara się dbać również o rozwój zawodowy, samorealizację. Dzisiejszy świat oczekuje, by stała na straży życia, moralności, pokoju. Kobiety od lat nie mając prawa do edukacji, pozostawiały rozwój intelektualny mężczyznom. W ostatnim czasie, różnice ulegają znacznemu zmniejszeniu. Czynnikiem, który w decydujący sposób wpływa na dysproporcję w zatrudnianiu mężczyzn na stanowiskach kierowniczych jest opieka nad małoletnimi. Współczesna kobieta mimo zagrożeń dla kobiecości, stara się zachować harmonię i równowagę wobec zadań, które stawia jej społeczeństwo. Pomimo zwiększenia jej aktywności zawodowej, pierwotne powołanie do miłości, macierzyństwa, małżeństwa wynikające z natury człowieka, nadal pozostaje priorytetem. Dokumenty tworzące międzynarodową ochronę praw kobiet są ogólnoludzkimi staraniami społeczności międzypaństwowej na płaszczyźnie ochrony praw każdego człowieka. Pomimo iż nie wszystkie dziedziny ochrony życia kobiety zostały uregulowane, stanowią bogate opracowanie jej materii. Dzięki normatywnemu charakterowi gwarantują materialne i formalne środki ochrony przysługujących jej praw.

Bibliografia

- Bogucka M., *Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku*, Warszawa 1994.
- Czajeczka B., *Z domu w szeroki świat. Droga kobiet do niezależności w zaborze austriackim w latach 1890–1914*, Kraków 1990.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009.
- Delumeau J., Roche D., *Historia ojców i ojcostwa*, Warszawa 1995.
- Grzybek A., *Prawa kobiet dokumentach ONZ*, Warszawa 1996.
- Hoff J., *Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 24, s. 333-338.
- Kamprowski R., *Miejsce i rola kobiety w rodzinie na przestrzeni wieków. Od Antyku po I wojnę światową. Zarys problematyki*, „Refleksje” 2011, nr 4.
- Kobiety i mężczyźni w Europie*, <https://stat.gov.pl/kobiety-i-mezczyzni-w-europie/bloc-2b.html?lang=pl/>.
- Kobieta współczesna czyli jaka?*, <http://wspolczesnarodzina.pl/kobieta-wspolczesna/>.
- Korzeniowska W., *Edukacja i wychowanie różnych warstw społecznych na ziemiach polskich – od drugiej połowy wieku XIX do roku 1918*, Kraków 2004.
- Krajewski R., *Prawa i obowiązki seksualne małżonków*, Warszawa 2009.
- Kuchowicz Z., *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wiek*, Łódź 1975.
- Litak S., *Historia wychowania: do wielkiej Rewolucji Francuskiej*, t. 1, Kraków 2005.
- Miłoszewska-Kiełbiewska A., *Obraz kobiety XIX i XX wieku w wybranych polskich czasopismach i poradnikach dobrego wychowania*, Warszawa 2015.
- Niedbała Z. (red.), *Prawo wobec dyskryminacji w życiu społecznym, gospodarczym i politycznym*, Warszawa 2011.
- Pauluk D., *Modele ról kobiety w podręcznikach do wychowania seksualnego*, Kraków 2005.
- Rewizorski M., *Sytuacja kobiet na europejskim rynku pracy*, Koszalin 2011.
- Stabryła S., *Zarys kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2007.
- Stuard S. (red.), *Women in medieval society*, Pennsylvania 1976.
- Van Houts E., *Medieval memories: men, women and the past, 700–1300*, Essex 2001.
- Zierkiewicz E. (red.), *Świat (z) kolorowych czasopism*, Wrocław 2010.

Pojęcie błędu medycznego i zdarzenia medycznego na gruncie prawa polskiego

Pojęcie błędu medycznego nie posiada powszechnie akceptowanej definicji zarówno na gruncie prawa polskiego, jak też w zagranicznych systemach prawnych. Jednocześnie pojęcie błędu medycznego używane jest często zamiennie z innymi, pozornie podobnymi pojęciami, takimi jak błąd lekarski, błąd w sztuce lekarskiej, czy też zdarzenie medyczne. Brak jednolitej nomenklatury prowadzi do powstania licznych problemów zarówno w sferze teoretycznej, jak również w razie podjęcia próby pociągnięcia do odpowiedzialności osoby, która popełniła błąd medyczny na szkodę pacjenta. W przeciwieństwie do błędu medycznego, pojęcie „zdarzenia medycznego” zostało zdefiniowane przez polskiego ustawodawcę. Należy jednak mieć na uwadze, że pojęcia błędu medycznego i zdarzenia medycznego nie są tożsame. Celem niniejszego artykułu jest, po pierwsze, przedstawienie pojęcia błędu medycznego na gruncie polskiego piśmiennictwa oraz orzecznictwa sądów powszechnych i Sądu Najwyższego. Ponadto, opisane zostaną najczęściej wyodrębniane rodzaje błędów medycznych. Po drugie, w niniejszym artykule omówiono pojęcie „zdarzenia medycznego” oraz zaprezentowano najważniejsze założenia postępowania przed wojewódzkimi komisjami ds. orzekania o zdarzeniach medycznych.

Pojęcie błędu medycznego

Niezależnie od faktu, że pojęcie błędu medycznego jest od dawna stosowane w piśmiennictwie i orzecznictwie sądów powszechnych oraz Sądu Najwyższego, to jego interpretacja wciąż nastrocza licznych wątpliwości, co w konsekwencji potęguje brak istnienia powszechnie uznanej definicji tego pojęcia. Co więcej, dotychczas nie stworzono legalnej definicji ww. pojęcia. W rozumieniu potocznym większość przypadków, gdy lekarz w związku z niepowodzeniem w leczeniu powinien ponieść

* mgr Justyna Węglińska, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, e-mail: jweglinska93@gmail.com

odpowiedzialność, zwykle się określać jako zaistnienie błędu medycznego¹. W piśmiennictwie jednak możemy spotykać wiele określeń błędu medycznego, np. „błąd w sztuce medycznej”, „błąd lekarski”, „błąd w sztuce lekarskiej”, czy też „błąd wiedzy lekarskiej”. Pomimo różnic w nomenklaturze pojęcia te odnoszą się do błędów w leczeniu popełnionych zarówno przez lekarzy, jak i personel medyczny. Wobec braku spójności terminologicznej słuszne wydaje się posługiwanie określeniem „błąd medyczny”, bowiem nie dookreśla on podmiotu, który za dany błąd odpowiada.

W orzecznictwie sądów powszechnych i Sądu Najwyższego także nie stosuje się jednolitej, zgodnej terminologii. Tytułem przykładu należy przytoczyć fragment uzasadnienia wyroku Sądu Najwyższego z dnia 24 października 2013 r.², gdzie przyjęto, iż pojęcie "błądu w sztuce lekarskiej" odnosi się nie tylko do błędu terapeutycznego (błądu w leczeniu, w tym błędu operacyjnego), ale również do błędu diagnostycznego (błąd rozpoznania). W wypadku konieczności poprzedzenia zabiegu operacyjnego specjalistycznymi badaniami błąd diagnostyczny może się odnosić do etapu tych badań, a jego konsekwencją może być błędna diagnoza schorzenia prowadząca do błędnej decyzji o zabiegu operacyjnym, lub o zakresie takiego zabiegu. Ponadto, w orzecznictwie Sądu Najwyższego wskazywano, że zawiniony błąd medyczny jest pojęciem o charakterze obiektywnym. Tak należy zakwalifikować działania i zaniechania lekarzy lub innego personelu medycznego będące wynikiem niezachowania należytej staranności, naruszające reguły wynikające z zasad wiedzy medycznej oraz deontologii określającej ich powinności zawodowe³. W wyroku z dnia 24 maja 2017 r.⁴ Sąd Apelacyjny w Poznaniu wskazał, że za błąd lekarski uznać należy zachowanie sprzeczne z wiedzą i praktyką medyczną. Z samego faktu nastąpienia skutku nie można wyprowadzać wniosku, że lekarz (gwarant) działał nieracjonalnie. Ocena w tym zakresie musi być bowiem zrelatywizowana do stanu z chwili konkretyzacji niebezpieczeństwa, nie zaś *ex post*. Warto także przytoczyć fragment uzasadnienia wyroku Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia

¹ R. Kędziora, *Odpowiedzialność karna lekarza w związku z wykonywaniem czynności medycznych*, Warszawa 2009, s. 199.

² Sygn. akt IV CSK 64/13.

³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 czerwca 2017 r., sygn. akt II CSK 69/17.

⁴ Sygn. akt II AKa 59/17.

22 grudnia 2014 r.⁵ gdzie wskazano, że błąd w sztuce medycznej jest obiektywnym elementem winy lekarza wykonującego czynności medyczne, stanowi bowiem czynność lub zaniechanie lekarza, niezgodną z nauką medycyny w zakresie dla lekarza dostępnym. Pojęcie „błędu w sztuce lekarskiej” odnosi się zatem nie tylko do błędu terapeutycznego (błędu w leczeniu), ale również do błędu diagnostycznego (błąd rozpoznania). Próbę opisanie pojęcia błędu lekarskiego podjął także Sąd Apelacyjny w Szczecinie w wyroku z dnia 11 maja 2017 r.⁶, wskazując, że błąd lekarski stanowi naruszenie obowiązujących lekarza reguł postępowania, wypracowanych na podstawie nauki i praktyki medycznej, lecz jednocześnie podkreślenia wymaga fakt, iż błąd lekarski sam przez się nigdy nie pociąga za sobą odpowiedzialności, a jego stwierdzenie nie decyduje jeszcze automatycznie o powstaniu odpowiedzialności cywilnej. W razie uznania, że postępowanie lekarza było niezgodne ze sztuką lekarską, należy dokonać oceny, czy błąd w sztuce lekarskiej był zawiniony, tzn. czy stanowi on następstwo niedołożenia należytej staranności. Zasadą jest, że tylko błąd zawiniony subiektywnie przez lekarza pociąga za sobą odpowiedzialność cywilną przy spełnieniu się pozostałych przesłanek tej odpowiedzialności. Żeby natomiast stwierdzić, czy lekarzowi można postawić zarzut, że gdyby nie dopuścił się niedbalstwa i zachował wymaganą w danych warunkach staranność, wykorzystując wszelkie dostępne mu metody i środki, mógł błędnie uniknąć i tym samym nie dopuścić do wyrządzenia szkody, koniecznym jest porównanie jego postępowania z przyjętym dla niego standardem powinnego działania. Jeśli porównanie to doprowadzi do wniosku, że wzorcowy dobry lekarz w identycznych okolicznościach uniknąłby popełnienia błędu w sztuce lekarskiej i wyrządzenia pacjentowi szkody, oznacza to, że błąd był zawiniony. Ocena postępowania lekarza z punktu widzenia możliwości postawienia mu zarzutu winy wymaga uwzględnienia stanu wiedzy medycznej istniejącego w chwili, w której konkretny lekarz podjął decyzję co do sposobu postępowania. W myśl art. 355 k.c. należyta staranność należy rozumieć jako taką, która w danych warunkach jest niezbędna dla uniknięcia szkody.

Wśród rodzajów błędów medycznych najczęściej w piśmiennictwie wymienia się błąd diagnostyczny, błąd terapeutyczny oraz błąd

⁵ Sygn. akt I ACa 903/14.

⁶ Sygn. akt I ACa 560/15.

organizacyjny⁷. Błąd diagnostyczny (nazywany także błędem w rozpoznaniu) polega na nieprawidłowym rozpoznaniu stanu zdrowia pacjenta⁸. Za błąd diagnostyczny uznaje się nierozpoznanie określonych objawów choroby lub schorzenia, interpretację objawów niezgodną z aktualną wiedzą medyczną, nieprawidłowe przeprowadzenie badań służących do dokonania diagnozy, czy też w ogóle nieprzeprowadzenie takich badań⁹. W orzecznictwie Sądu Najwyższego wskazuje się, że błąd diagnozy może polegać albo na braku poznania stanu chorobowego, albo na wadliwym rozpoznaniu tego stanu, albo na rozeznaniu spóźnionym¹⁰. Ponadto, Sąd Najwyższy wyraził pogląd, zgodnie z którym nie każdy błąd diagnostyczny stwierdzony *ex post* może być uznany *eo ipso* za błąd sztuki lekarskiej, który należy oceniać z pozycji *ex ante*, czyli w zależności od zakresu informacji rzeczywiście posiadanych przez lekarzy stawiających diagnozę czy dostępnych dla nich przy odpowiednim staraniu¹¹.

Błąd terapeutyczny polega na naruszeniu przez lekarza „obowiązku działania zgodnie z zasadami sztuki medycznej na etapie leczenia, czyli podczas dokonywania czynności zmierzających do przywrócenia zdrowia lub zmniejszenia cierpień pacjenta”¹². Błąd terapeutyczny stanowić będzie nieprawidłowy, czyli niezgodny z zasadami wiedzy i praktyki medycznej wybór metody leczenia lub też sposób realizacji tej metody. Jak wskazuje A. Zoll, nieprawidłowy sposób leczenia może w szczególności polegać na zastosowaniu niewłaściwych środków farmakologicznych, zapisaniu leku mimo istnienia w danym przypadku przeciwwskazań, zaniechaniu koniecznego, właściwego leczenia, jak również dokonaniu zabiegu zbędnego¹³. Jak wskazał Sąd Apelacyjny w Szczecinie w wyroku z dnia 29 grudnia 2014 r.¹⁴, rodzajem błędu w sztuce lekarskiej jest błąd terapeutyczny, który zachodzi wtedy, gdy

⁷ Por. A. Zoll, *Odpowiedzialność karna lekarza za niepowodzenie w leczeniu*, Kraków 1988, s. 51-77; G. Rejman, *Odpowiedzialność karna lekarza*, Warszawa 1991, s. 178-188; M. Nesterowicz, *Prawo medyczne*, Toruń 2005, s. 155-161; Z. Marek, *Błąd medyczny, odpowiedzialność etyczno-deontologiczna i prawna lekarza*, Kraków 2007, s. 33-37; L. Szczepaniak, *Błąd medyczny – przyczyny, skutki i odpowiedzialność*, „Bioetyczne Zeszyty Pediatryi” 2007, nr 4, s. 97-109.

⁸ R. Kędziora, *Odpowiedzialność karna lekarza w związku z wykonywaniem czynności medycznych*, Warszawa 2009, s. 208.

⁹ A. Zoll, op. cit., s. 63-64.

¹⁰ Wyrok Sądu Najwyższego z 16 stycznia 1974 r., sygn. akt III K 311/73.

¹¹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 września 1973 r. I KR 116/72.

¹² R. Kędziora, op. cit., s. 213.

¹³ A. Zoll, op. cit., s. 69.

¹⁴ Sygn. akt I ACa 200/14.

została wybrana obiektywnie niewłaściwa z punktu widzenia medycznego metoda leczenia. Może mieć on charakter wtórny (wtedy gdy jest rezultatem błędnej diagnozy) albo pierwotny, gdy diagnoza została postawiona prawidłowo, ale lekarz podjął następnie niewłaściwe decyzje terapeutyczne. W ramach błędu terapeutycznego wyróżnia się często błąd operacyjny, który stanowi szczególną kategorię ze względu na charakter tego zabiegu.

Z kolei błąd organizacyjny określany jest w piśmiennictwie jako wynik „uchylenia w prowadzeniu działalności leczniczej, przyjmujące formę np. wadliwej organizacji pomocy lekarskiej, która nie pozostaje bez wpływu na stan zdrowia pacjenta, czy też nieskutecznego nadzoru nad poszczególnymi zespołowo wykonywanymi czynnościami medycznymi”¹⁵. Ponadto, jak wskazuje I. Kunert, błąd organizacyjny występuje w sytuacji, gdy „wadliwa organizacja pomocy medycznej pozostaje nie bez wpływu na życie lub zdrowie pacjentów względnie, gdy wadliwa z punktu widzenia uznanych i przyjętych reguł organizacja przebiegu leczenia ujemnie rzutuje na ratowanie życia lub zdrowia konkretnego pacjenta. Błąd organizacyjny, leżący u podłoża nastąpienia negatywnych następstw dla życia bądź zdrowia pacjenta, stanowić może jedyne źródło wywołania niepożądanego zdarzenia medycznego”¹⁶. Wśród błędów organizacyjnych wymienia się również wszelkie rodzaje niewłaściwych decyzji osób kierujących zespołami medycznymi, np. ordynatorów, kierowników zespołów operacyjnych, szefów laboratoriów i pracowni diagnostycznych, wadliwe decyzje osób kierujących szpitalami czy nawet osób odpowiadających za organizację opieki zdrowotnej na szczeblu regionu i kraju¹⁷. Jak wskazuje A. Zoll, do najczęściej występujących błędów o charakterze organizacyjnym można zaliczyć m.in. powierzenie pełnienia dyżuru osobie nieposiadającej odpowiednich kwalifikacji i doświadczenia, np. stażyście, dentyście na dyżurze chirurgicznym, niewłaściwe przechowywanie – np. w jednej szafce silnie toksyczne środki razem z lekarstwami, wadliwe oznakowanie leków, zaniedbania dotyczące prowadzenia dokumentacji, kontroli zużytych narzędzi i materiału operacyjnego¹⁸.

¹⁵ M. Sadowska, *Zapobieganie błędom medycznym w praktyce*, 2019, LEX/el.

¹⁶ I. Kunert, *Błąd organizacyjny w działaniach służby zdrowia jako przedmiot spraw o tzw. błędy medyczne z perspektywy praktyki prokuratorskiej*, „Prokuratura i Prawo” 2019, nr 7-8, s. 167.

¹⁷ Por. B. Sygit, D. Wąsik, *Leksykon prawa medycznego*, Warszawa 2017, s. 31-32.

¹⁸ Zob. A. Zoll, op. cit., s. 73-74. Por. R. Kędziora, op. cit., s. 221-222.

Pojęcie zdarzenia medycznego

W przeciwieństwie do błędu medycznego, pojęcie zdarzenia medycznego zostało zdefiniowane przez polskiego ustawodawcę. Definicja legalna omawianego pojęcia została ujęta w art. 67a ustawy z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta¹⁹ (dalej: „ustawa o prawach pacjenta”), zgodnie z którym pojęcie zdarzenia medycznego należy rozumieć jako sytuacja, w której doszło do zakażenia pacjenta biologicznym czynnikiem chorobotwórczym, uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia pacjenta albo śmierci pacjenta będącego następstwem niezgodnych z aktualną wiedzą medyczną: 1) diagnozy, jeżeli spowodowała ona niewłaściwe leczenie albo opóźniła właściwe leczenie, przyczyniając się do rozwoju choroby, 2) leczenia, w tym wykonania zabiegu operacyjnego, 3) zastosowania produktu leczniczego lub wyrobu medycznego. Jak wskazuje się w piśmiennictwie, „zdarzeniem medycznym jest czynność (zaniechanie lub działanie) osoby wykonującej zawód medyczny w zakresie diagnozy, terapii i zastosowania produktu leczniczego lub wyrobu medycznego niezgodna z nauką medyczną w zakresie dla tej osoby dostępnym. Innymi słowy, zdarzeniem medycznym jest naruszenie przez osoby wykonujące zawód medyczny obowiązujących przy wykonywaniu czynności medycznych, wypracowanych na gruncie nauki i praktyki reguł postępowania zawodowego zgodnych z aktualną wiedzą medyczną”²⁰. Należy jednak zauważyć, że wyżej przytoczona definicja legalna pojęcia „zdarzenia medycznego” budzi wątpliwości w doktrynie, gdzie przedstawiane są poglądy, że omawiana definicja została przez ustawodawcę zbyt dalece zobiektywizowana²¹.

Dokonując analizy definicji pojęcia zdarzenia medycznego należy wskazać, że zgodnie z art. 2 pkt 32 ustawy z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi²² (dalej: „Ustawa o zapobieganiu chorob zakaźnych”), „zakażenie” oznacza

¹⁹ t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1127 ze zm.

²⁰ D. Karkowska, *Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta. Komentarz, wyd. III*, 2016, LEX/el.

²¹ T. Widlak, *Wybrane problemy orzecznictwa o zdarzeniach medycznych – na przykładzie prac Wojewódzkich Komisji ds. Orzekania o Zdarzeniach Medycznych w Gdańsku w 2012 r.*, „Wiadomości ubezpieczeniowe. Nauka dla praktyki” 2013, nr 2, s. 100-101. Por. A. Moskał, K. Waszkiewicz, *Zastosowanie alternatywnych metod rozwiązywania sporów w sprawach dotyczących zdarzeń medycznych*, „ADR Arbitraż i Mediacja” 2017, nr 3, s. 46-47.

²² t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1239 ze zm.

wniknięcie do organizmu i rozwój w nim biologicznego czynnika chorobotwórczego. Zgodnie natomiast z art. 2 pkt 33 ww. ustawy „zakażenie szpitalne” to zakażenie, które wystąpiło w związku z udzieleniem świadczeń zdrowotnych, w przypadku gdy choroba nie pozostawała w momencie udzielania świadczeń zdrowotnych w okresie wylegania albo wystąpiła po udzieleniu świadczeń zdrowotnych, w okresie nie dłuższym niż najdłuższy okres jej wylegania. Z kolei biologiczny czynnik chorobotwórczy został zdefiniowany w art. 2 pkt 2 ustawy o zapobieganiu chorób zakaźnych jako posiadające zdolność wywoływania objawów chorobowych drobnoustroje komórkowe lub wytwarzane przez nie produkty, zewnętrzne i wewnętrzne pasożyty człowieka lub wytwarzane przez nie produkty, cząstki bezkomórkowe zdolne do replikacji lub przenoszenia materiału genetycznego, w tym zmodyfikowane genetycznie hodowle komórkowe lub wytwarzane przez nie produkty.

Kolejną sytuacją zakwalifikowaną przez polskiego ustawodawcę jako zdarzenie medyczne jest uszkodzenie ciała lub doprowadzenie do rozstroju zdrowia pacjenta. Jak wskazuje I. Kunicki, „przez uszkodzenie ciała należy rozumieć naruszenie integralności cielesnej (fizycznej), pozostawiające wyraźne ślady zarówno o charakterze zewnętrznym (np. pozbawienie kończyn), jak i uszkodzenie narządów wewnętrznych. Uszkodzenie ciała jest zatem wynikiem naruszenia integralności cielesnej (naruszenie tkanek organizmu)”²³. Z kolei rozstrój zdrowia pacjenta oznacza zakłócenie funkcjonowania organizmu, które polega na spowodowaniu pewnego stanu patologicznego organizmu²⁴. Jednocześnie w piśmiennictwie pojawia się pogląd, zgodnie z którym pojęcie rozstroju zdrowia może odnosić się do zdrowia psychicznego i fizycznego oraz oznacza zaburzenia czynnościowe bez dostrzegalnych zmian anatomicznych²⁵. Jednocześnie wskazuje się, że rozstroju zdrowia nie stanowi taka reakcja obronna organizmu, która jest związana ze standardową odpowiedzią organizmu na sytuacje związane z normalnym funkcjonowaniem człowieka w społeczeństwie²⁶.

²³ I. Kunicki, *Postępowanie przed wojewódzką komisją do spraw orzekania o zdarzeniach medycznych. Komentarz do art. 67a–67o ustawy o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta*, 2016, Legalis/el.

²⁴ D. Karkowska, *Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta. Komentarz, wyd. III*, 2016, LEX/el.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ T. Sroka, *Odpowiedzialność karna za niewłaściwe leczenie. Problematyka obiektywnego przypisania skutku*, Warszawa 2013, s. 40.

Wreszcie, trzecią sytuacją, która zgodnie z przyjętą przez ustawodawcę definicją może zostać zakwalifikowana jako „zdarzenie medyczne” jest śmierć pacjenta. Na gruncie polskiego prawa funkcjonuje wyłącznie pojęcie śmierci mózgowej, które zostało wprowadzone przez ustawodawcę w art. 9 ust. 1 ustawy z dnia 1 lipca 2005 r. o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów²⁷. W myśl ww. regulacji stwierdzenie śmierci mózgu odbywa się poprzez ustalenie trwałego i nieodwracalnego ustania czynności mózgu, zaś czynnikiem kwalifikującym śmierć mózgową jest nieodwracalny brak funkcji pnia mózgu. W konsekwencji uznanie, że doszło do śmierci pacjenta jest ściśle powiązane ze stwierdzeniem nieodwracalnego ustania czynności mózgu. Jednocześnie bez znaczenia dla stwierdzenia śmierci mózgu pozostaje wymóg stwierdzenia zaprzestania funkcjonowania pozostałych narządów i układów wewnętrznych człowieka²⁸.

Ponadto, należy wskazać, że warunkiem zaliczenia danej sytuacji jako „zdarzenie medyczne” co do zasady powinno ono być następstwem niezgodnych z aktualną wiedzą medyczną diagnozy, jeżeli spowodowała ona niewłaściwe leczenie albo opóźniła właściwe leczenie, przyczyniając się do rozwoju choroby, a także leczenia, w tym wykonania zabiegu operacyjnego, czy też zastosowania produktu leczniczego lub wyrobu medycznego. W odniesieniu do pojęcia aktualnej wiedzy medycznej wskazuje się w piśmiennictwie, że zdefiniowane tego pojęcia jest trudne, ponieważ brak jest stałych i niezmiennych reguł postępowania medycznego, co bezpośrednio wynika z szybkiego rozwoju medycyny i odkrywania nowych technik leczenia²⁹. Niemniej, dokonując oceny danej sytuacji pod kątem jej zgodności ze stanem aktualnej wiedzy medycznej należy uwzględniać stan wiedzy z chwili podejmowania działań w stosunku do pacjenta, a nie dopiero z perspektywy ewentualnego dochodzenia roszczeń³⁰.

Na gruncie art. 67a ustawy o prawach pacjenta pojęcie diagnozy powinno być interpretowane jako „identyfikację choroby lub zespołu chorobowego, na który cierpi pacjent, a które jest wynikiem procesu medycznego. Podstawą diagnozy jest zespół przeprowadzonych czynności. Poprawna diagnoza musi być logicznym wnioskiem zgodnym z za-

²⁷ t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1405 ze zm.

²⁸ Zob. I. Kunicki, op. cit.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

sadami logiki formalnej, niesprzecznym z wiedzą medyczną, wysnutym w oparciu o wyniki obserwacji, wnioski wynikające z przeprowadzonego wywiadu, wyniki przeprowadzonych badań i ewentualnych konsultacji”³¹. Z kolei zgodnie z art. 2 pkt 32 ustawy z dnia 6 września 2001 r. Prawo farmaceutyczne³² produktem leczniczym jest substancja lub mieszanina substancji, przedstawiana jako posiadająca właściwości zapobiegania lub leczenia chorób występujących u ludzi lub zwierząt lub podawana w celu postawienia diagnozy lub w celu przywrócenia, poprawienia lub modyfikacji fizjologicznych funkcji organizmu poprzez działanie farmakologiczne, immunologiczne lub metaboliczne. Wreszcie należy wskazać, że definicja legalna pojęcia wyrób medyczny została uregulowana w ustawie z dnia 20 maja 2010 r. o wyrobach medycznych³³. Zgodnie bowiem z art. 2 pkt 38 ww. ustawy, wyrobem medycznym jest narzędzie, przyrząd, urządzenie, oprogramowanie, materiał lub inny artykuł, stosowany samodzielnie lub w połączeniu, w tym z oprogramowaniem przeznaczonym przez jego wytwórcę do używania specjalnie w celach diagnostycznych lub terapeutycznych i niezbędnym do jego właściwego stosowania, przeznaczony przez wytwórcę do stosowania u ludzi w celu diagnozowania, zapobiegania, monitorowania, leczenia lub łagodzenia przebiegu choroby, a także diagnozowania, monitorowania, leczenia, łagodzenia lub kompensowania skutków urazu lub upośledzenia, oraz badania, zastępowania lub modyfikowania budowy anatomicznej lub procesu fizjologicznego, czy też regulacji poczęć - który nie osiąga zasadniczego zamierzonego działania w ciele lub na ciele ludzkim środkami farmakologicznymi, immunologicznymi lub metabolicznymi, lecz którego działanie może być wspomagane takimi środkami.

Należy podkreślić, że wprowadzenie przez ustawodawcę pojęcia „zdarzenia medycznego” do ustawy o prawach pacjentach jest ściśle związane z procedurą postępowania przed wojewódzkimi komisjami do spraw orzekania o zdarzeniach medycznych. Podstawowym celem regulacji zawartej w rozdziale 13a ustawy o prawach pacjenta jest umożliwienie uzyskania od szpitala odszkodowania lub zadośćuczynienia przy wykorzystaniu pozasądowego sposobu rozstrzygnięcia sporu. Mając powyższe na uwadze należy dodać, że zaistnienie ww. przesłanek nie jest

³¹ Z. Marek, op. cit., s. 67.

³² t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 499 ze zm.

³³ t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 186.

wystarczające, aby dana sytuacja mogła kwalifikować się do postępowania w trybie opisanych w rozdziale 13a ustawy o prawach pacjenta, tj. przed wojewódzkimi komisjami ds. orzekania o zdarzeniach medycznych. Należy bowiem pamiętać, że poszkodowany pacjent lub jego spadkobiercy może wystąpić do komisji o zbadanie sprawy wyłącznie jeśli zdarzenie medyczne było następstwem udzielania świadczenia zdrowotnego w ściśle określonym miejscu – w szpitalu w rozumieniu przepisów o działalności leczniczej.

Podsumowanie

Jak wynika z powyższej analizy pomimo braku spójności i jednolitej nomenklatury, pojęcie błędu medycznego jest od dawna stosowane w piśmiennictwie i orzecznictwie sądów powszechnych oraz Sądu Najwyższego. Problemy związane z utworzeniem jednej, powszechnie akceptowanej definicji pojęcia błędu medycznego zarówno w Polsce, jak również w innych krajach, wynikają przede wszystkim ze stałego rozwoju medycyny oraz wykorzystywanych sposobów leczenia. W przeciwieństwie do błędu medycznego, pojęcie „zdarzenia medycznego” zostało zdefiniowane przez polskiego ustawodawcę przede wszystkim z uwagi na wprowadzenie do polskiego systemu prawnego możliwości dochodzenia od szpitali odszkodowania lub zadośćuczynienia z tytułu zaistnienia zdarzenia medycznego w trybie szczególnego, konsensualnego postępowania przed wojewódzką komisją ds. orzekania o zdarzeniach medycznych.

Bibliografia

- Karkowska D., *Ustawa o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta. Komentarz*, wyd. III, 2016, LEX/el.
- Kędziora R., *Odpowiedzialność karna lekarza w związku z wykonywaniem czynności medycznych*, Warszawa 2009.
- Kunert I., *Błąd organizacyjny w działaniach służby zdrowia jako przedmiot spraw o tzw. błędy medyczne z perspektywy praktyki prokuratorskiej*, „Prokuratura i Prawo” 2019, nr 7-8.
- Kunicki I., *Postępowanie przed wojewódzką komisją do spraw orzekania o zdarzeniach medycznych. Komentarz do art. 67a–67o ustawy o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta*, 2016, Legalis/el.
- Marek Z., *Błąd medyczny, odpowiedzialność etyczno-deontologiczna i prawna lekarza*, Kraków 2007.
- Marek Z., *Błąd medyczny, odpowiedzialność etyczno-deontologiczna i prawna lekarza*, Kraków 2007.

- Moskal A., Waszkiewicz K., *Zastosowanie alternatywnych metod rozwiązywania sporów w sprawach dotyczących zdarzeń medycznych*, „ADR Arbitraż i Mediacja” 2017, nr 3.
- Nesterowicz M., *Prawo medyczne*, Toruń 2005.
- Rejman G., *Odpowiedzialność karna lekarza*, Warszawa 1991.
- Sadowska M., *Zapobieganie błędom medycznym w praktyce*, 2019, LEX/el.
- Sroka T., *Odpowiedzialność karna za niewłaściwe leczenie. Problematyka obiektywnego przypisania skutku*, Warszawa 2013.
- Sygit B., Wąsik D., *Leksykon prawa medycznego*, Warszawa 2017.
- Szczepaniak L., *Błąd medyczny – przyczyny, skutki i odpowiedzialność*, „Bioetyczne Zeszyty Pediatrii” 2007, nr 4.
- Ustawa z dnia 1 lipca 2005 r. o pobieraniu, przechowywaniu i przeszczepianiu komórek, tkanek i narządów (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1405 ze zm.).
- Ustawa z dnia 20 maja 2010 r. o wyrobach medycznych (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 186).
- Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1239 ze zm.).
- Ustawa z dnia 6 listopada 2008 r. o prawach pacjenta i Rzeczniku Praw Pacjenta (t.j. Dz. U. z 2019 r., poz. 1127 ze zm.).
- Ustawa z dnia 6 września 2001 r. Prawo farmaceutyczne (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 499 ze zm.).
- Widlak T., *Wybrane problemy orzecznictwa o zdarzeniach medycznych - na przykładzie prac Wojewódzkich Komisji ds. Orzekania o Zdarzeniach Medycznych w Gdańsku w 2012 r.*, „Wiadomości ubezpieczeniowe. Nauka dla praktyki” 2013, nr 2.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 22 grudnia 2014 r., sygn. akt I ACa 903/14.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 24 maja 2017 r., sygn. akt II AKa 59/17.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie z dnia 29 grudnia 2014 r., sygn. akt I ACa 200/14.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Szczecinie, sygn. akt I ACa 560/15.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 16 stycznia 1974 r., sygn. akt III K 311/73.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 24 października 2013 r., sygn. akt IV CSK 64/13.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 czerwca 2017 r., sygn. akt II CSK 69/17.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 września 1973 r. I KR 116/72.
- Zoll A., *Odpowiedzialność karna lekarza za niepowodzenie w leczeniu*, Kraków 1988.

Paweł Banul*

Rola Ministerstwa Sprawiedliwości w aspekcie prowadzenia postępowań cywilnych z elementem obcym

Przepis § 1 art. 51a Ustawy o ustroju sądów powszechnych¹ przewiduje szczególnie sposób ustalania treści prawa obcego, w postaci wystąpienia do Ministra Sprawiedliwości o udzielenie tekstu tego prawa oraz o wyjaśnienie obcej praktyki sądowej. Powyższa możliwość zwrócenia się do Ministra Sprawiedliwości dopuszczalna jest po bezskutecznym wykorzystaniu środków będących możliwymi do wykorzystania własnymi wysiłkami organu postępowania zmierzającymi do ustalenia treści prawa obcego², oraz powinna być stosowana samodzielnie w stosunku do nich, ze względu na kolizję tych środków³. Podobnie jak omówione wcześniej środki ustalania treści prawa obcego informacje Ministra Sprawiedliwości mają pomóc organowi postępowania w dotarciu do obcych uregulowań prawnych, ale sposób ten wykracza poza własne wysiłki organu zmierzające do ustalenia treści prawa obcego, gdyż inicjatywę w znalezieniu odpowiednich informacji w pewien sposób powierza się Ministerstwu Sprawiedliwości⁴. Pomimo urzędowego charakteru tego środka to sam organ postępowania pozostaje podmiotem ustalającym na potrzeby postępowania treść relewantnego prawa obcego⁵. Minister Sprawiedliwości w procesie ustalania treści prawa obcego jest, więc jedynie organem pomocniczym organizującym w sposób fachowy wymianę informacji w sprawach z elementem międzynarodowym, a nie podmiotem doradczym w kwestii rozwiązania problemu prawnego.

* mgr Paweł Banul, doktorant, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Łódzki, e-mail: pawel@banul.pl

¹ t.j. Dz.U. 2018, poz.23.

² Por. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9.04.2015 r., II CSK 550/14, LEX nr 1677169.

³ Por. I. Kunicki, *Ustalenie treści prawa obcego przez sądowe organy egzekucyjne*, [w:] A. Marciniak (red.), *Egzekucja sądowa w świetle przepisów z zakresu międzynarodowego postępowania cywilnego*, Sopot 2016, s. 50.

⁴ Ministerstwo Sprawiedliwości może wykorzystać dostępne specyficzne metody ustalania prawa obcego niedostępne wprost organom postępowania w postępowaniu cywilnym.

⁵ Por. M. Margoński, *Metodyka ustalania treści obcego prawa spadkowego*, „Przegląd Sądowy” 2009, nr 6, s. 71.

Wydaje się, że decyzja organu o zwróceniu się z wnioskiem do Ministra Sprawiedliwości na płaszczyźnie procesualnej powinna przybrać postać postanowienia⁶. Zgodnie z § 5 pkt 4 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 28 stycznia 2002 r. w sprawie szczegółowych czynności sądów w sprawach z zakresu międzynarodowego postępowania cywilnego oraz karnego w stosunkach międzynarodowych⁷, organ postępowania wraz z wnioskiem powinien przesłać do Ministra Sprawiedliwości akta sprawy w toku, której ujawniła się kwestia konieczności ustalenia treści obcego prawa. W wystąpieniu do Ministra Sprawiedliwości o udzielenie tekstu prawa obcego i wyjaśnienie obcej praktyki sądowej określa się szczegółowo zagadnienie prawne wymagające wyjaśnienia, a ponadto wskazuje się datę, na którą stan prawny w danym państwie powinien być ustalony. W tym miejscu wydaje się, że wskazane jest, aby organ postępowania występujący z zapytaniem już we wniosku sprecyzował dokładnie problemy prawne mogące potencjalnie powstać w ramach toczącego się postępowania i tym samym rozszerzył zakres żądanej informacji do ewentualnej wykładni systemowej poszukiwanych obcych uregowań⁸.

Zgodnie z § 21 pkt 6 Regulaminu organizacyjnego Ministerstwa Sprawiedliwości⁹, do zakresu zadań Departamentu Współpracy Międzynarodowej i Praw Człowieka należy udzielanie sądom polskim tekstów prawa obcego, wyjaśnień dotyczących obcej praktyki sądowej oraz informacji, co do istnienia wzajemności w stosunkach z państwem obcym, a także udzielanie zagranicznym organom wymiaru sprawiedliwości oraz polskim i zagranicznym urzędом konsularnym informacji o treści prawa polskiego. Minister Sprawiedliwości zobowiązany jest odpowiedzieć na wystąpienie organu postępowania możliwie najbardziej precyzyjnie¹⁰.

W odpowiedzi na wniosek organu postępowania, co do zasady przesyłane jest pismo osoby upoważnionej przez Ministra, udzielające informacji o prawie obcym oraz wyjaśniające w razie potrzeby, kwestie

⁶ Por. P. Rodziewicz, *Stwierdzenie treści oraz zastosowanie prawa obcego w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2015, s. 85.

⁷ t.j. Dz.U. z 2014 r., poz. 1657 ze zm.

⁸ Por. P. Rodziewicz, op. cit., s. 85.

⁹ Załącznik do zarządzenia Nr 59/15/BOF Ministra Sprawiedliwości z dnia 30 stycznia 2015 r., Dz.Urz. Min. Sprawiedliwości 2015 r., poz. 54 ze zm.

¹⁰ Por. I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 59.

praktyki i wykładni¹¹. Zazwyczaj treść odpowiedzi Ministra Sprawiedliwości na wnioski o udzielenie treści obcego aktu normatywnego oraz wyjaśnienie obcej praktyki sprowadza się do pisma przewodniego wraz z załącznikami w postaci całych tekstów lub fragmentów tekstów obcego aktu normatywnego w ujęciu relewantnym czasowo dla rozpatrywanej sprawy, ewentualnie dołączane do odpowiedzi są również fragmenty opracowań na temat danego aktu prawnego¹². Jak już wyjaśniono pojęcie „udzielenie tekstu prawa obcego” nie można rozumieć, jako przesłanie tylko samego tekstu ustawy, gdyż pojęcie to obejmuje również wszystkie materiały służące interpretacji tej ustawy¹³. Niestety w praktyce rzadko, kiedy Minister Sprawiedliwości przesyła dołączone w załącznikach do aktu prawnego lub jego fragmentu, odpowiednie materiały traktujące o obcej praktyce sądowej w postaci kserokopii wybranych komentarzy obcego aktu normatywnego lub innych opracowań do tego tekstu, a w szczególności jedynie incydentalnie dołączane są orzeczenia państw obcych zapadłe w podobnych sprawach w tych państwach¹⁴.

Informacje udzielane przez Ministra nie są dla sądu wiążące i podlegają swobodnej ocenie organu postępowania¹⁵. Zdobyte w ten sposób wiadomości są tylko środkiem pozwalającym organowi ustalić treść obcych norm i podlegają one ocenie w toku rozważań sądu nad zebraniem materiałem procesowym¹⁶. Nie jest konieczne przeprowadzanie na rozprawie czynności dowodowych zmierzających do weryfikacji wiarygodności informacji Ministra Sprawiedliwości, gdyż sąd włączając do materiału procesowego taką odpowiedź, nie jest związany zasadami postępowania dowodowego¹⁷. Także, gdy organ postępowania dojdzie do wniosku w dalszym toku sprawy, że do danego stanu faktycznego powinny mieć zastosowanie przepisy regulujące np. umowę o dzieło, zamiast uzyskanych od Ministra Sprawiedliwości przepisów regulują-

¹¹ Por. K. Sznajder-Peroń, [w:] M. Pazdan (red.), *Prawo prywatne międzynarodowe. System Prawa Prywatnego*, t. 20, Warszawa 2014, s. 524.

¹² Por. ibidem, s. 524; P. Rodziewicz, op. cit., s. 86.

¹³ I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 59.

¹⁴ Por. P. Ryłski, *Stwierdzenie treści prawa obcego i obcej praktyki sądowej w polskim postępowaniu cywilnym* [w:] J. Gudowski, K. Weitz (red.), *Aurea praxis aurea theoria. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Tadeusza Erecińskiego*, t. 1, Warszawa 2011, s. 1327.

¹⁵ Por. K. Weitz, *Wzajemność jako przesłanka uznania i stwierdzenia wykonalności orzeczeń zagranicznych*, „Przebieg Sądowy” 2002, nr 11-12, s. 46.

¹⁶ Por. K. Sznajder-Peroń, op. cit., s. 524.

¹⁷ K. Sznajder-Peroń, op. cit., s. 524.

cych umowę zlecenia, albo przepisy innego państwa, stanu (kantonu), grupy religijnej bądź etnicznej, to może ustalać treść prawa obcego od podstaw, pomijając treść przepisów ustalonych uprzednio, gdyż odpowiedź Ministra Sprawiedliwości w ogóle nie dotyczyła tej kwestii¹⁸.

Równocześnie mimo wszystko możliwość kwestionowania prawdziwości informacji uzyskanych od Ministra Sprawiedliwości ma strona lub uczestnik postępowania, oraz wydaje się jednocześnie, że niedopuszczalne jest, aby na stronę postępowania spadał cały ciężar udowodnienia, że treść informacji ministra jest niezgodna z prawdą¹⁹. Tym samym przykładowo, jeżeli strona zakwestionuje informacje o tyle, że jej zdaniem tekst przesłany sądowi jest nieaktualny i do sprawy zastosowane powinny być nowsze normy prawa obcego, to obowiązkiem organu postępowania jest, przy pomocy innych dostępnych środków spróbować zweryfikować zakwestionowane dane, nie czekając na to, że strona formalnie udowodni podniesione zarzuty²⁰.

W literaturze sporny charakter ma kwalifikacja proceduralna odpowiedzi udzielonej przez Ministra Sprawiedliwości. Po pierwsze można spotkać pogląd, że dokument zawierający taką informację jest dokumentem urzędowym. W. Skierkowska twierdzi, iż odpowiedzi te stanowią dokument urzędowy, jako że są to informacje udzielone przez powołany do tego organ państwowy w zakresie jego działania²¹. Zdaniem części doktryny odpowiedź udzielona przez Ministra Sprawiedliwości przybiera formę dokumentu urzędowego, jest udzielana przez powołany do tego organ państwowy i to w zakresie jego działania, ale w jej przypadku wymagane jest doprecyzowanie, co z przesłanych materiałów stanowi właściwą część dokumentu²². Można też spotkać pogląd, że gdyby dokument zawierający informację Ministra Sprawiedliwości uznać za dokument urzędowy, to w konsekwencji sięgając po ten środek sąd przeprowadzałby dowód z dokumentu²³.

Zgodnie z drugim z poglądów wyrażanych w doktrynie, odpowiedź uzyskana od Ministra Sprawiedliwości nie może być traktowana

¹⁸ Por. I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 61.

¹⁹ T. Erciński, *Stosowanie prawa obcego przez sądy polskie*, „Nowe Prawo” 1980, nr 6, s. 45.

²⁰ Por. ibidem, s. 45.

²¹ W. Skierkowska, *Międzynarodowe postępowanie cywilne w sprawach alimentacyjnych*, Warszawa 1972, s. 102.

²² T. Erciński, *Stosowanie...*, s. 44.

²³ Por. P. Rylski, *Stwierdzenie...*, s. 1326.

jak dokument urzędowy²⁴. Zwolennicy tej koncepcji w tym zakresie za nieprawidłowe uważają kwalifikowanie wyjaśnień Ministra także, jako zaświadczeń urzędowych²⁵. Poddają oni w wątpliwość, czy przekazane dokumenty spełniają wymogi przewidziane dla dokumentu urzędowego²⁶. Zdaniem części doktryny (pomimo wyraźnych uregulowań na poziomie resortowym) ustrojowym zadaniem polskiego Ministra Sprawiedliwości nie jest badanie prawa obcego ani ustalanie jego treści przez wydawanie zaświadczeń urzędowych²⁷. Ich zdaniem specyfika stwierdzenia treści prawa obcego prowadzi do wniosku, że w istocie większość przepisów o przeprowadzeniu dowodu z dokumentu urzędowego nie może mieć zastosowania. Ze względu na specyfikę stwierdzenia treści prawa obcego, do informacji uzyskanej przez sąd z Ministerstwa Sprawiedliwości nie mają wg tych przedstawicieli nauki zastosowania domniemania prawne związane z dokumentem urzędowym w rozumieniu art. 244 K.p.c.²⁸. Uzupełnieniem przytoczonego wyводу ich zdaniem jest fakt, iż prawo obce nie wymaga urzędowego potwierdzenia w rozumieniu art. 217 § 2 K.p.a., gdyż jego treść ustalana jest w postępowaniu cywilnym przez sąd²⁹.

Zestawiając oba poglądy należy podzielić zapatrywania, że omawiana informacja Ministra Sprawiedliwości jest tzw. zaświadczeniem urzędowym³⁰. Można przyjąć, że odpowiedź Ministra Sprawiedliwości udzielona jest dokumentem urzędowym³¹, ale trzeba pamiętać o potrzebie odróżnienia w każdym dokumencie właściwej treści zaświadczającej od pozostałej treści dokumentu³². Z perspektywy praktyki pewne cechy dokumentu ma z reguły samo pismo przewodnie, a treść aktu prawnego jest jedynie do niego załącznikiem³³. Równocześnie, gdy Ministerstwo Sprawiedliwości wyjaśnia treść obcej praktyki sądowej to w piśmie, w którym prezentuje pewną praktykę np. z powołaniem się na orzec-

²⁴ M. Margoński, *Metodyka...*, s. 71; P. Rylski, *Stwierdzenie...*, s. 1326; P. Rodziewicz, op. cit., s.87.

²⁵ Por. M. Margoński, *Metodyka...*, s. 71.

²⁶ P. Rodziewicz, op. cit., s. 87.

²⁷ Por. M. Margoński, *Metodyka...*, s. 71.

²⁸ M. Cichomska, *Prawo obce w postępowaniu zabezpieczającym*, „Przegląd Sądowy” 2014, nr 3, s. 295; P. Rylski, *Stwierdzenie...*, s. 1326-1328.

²⁹ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 14.09.2004 r., CBOSA 1994, Nr 64, poz. 272.

³⁰ T. Ereciński, *Stosowanie...*, s. 44.

³¹ Por. I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 59.

³² T. Ereciński, *Stosowanie...*, s. 44.

³³ Por. P. Rylski, *Stwierdzenie...*, s. 1327.

nictwo i literaturę, informacja taka po wielokroć ma postać zbliżoną do opinii prawnej³⁴, więc wówczas należy dostrzec, że zaświadczone jest tylko istnienie takich przedmiotowo istotnych interpelacji obcej doktryny lub orzecznictwa, które zostały powołane w odpowiedzi.

Wyróżnienie takie jest konieczne ze względu na fakt, iż zagadnieniem kluczowym dla prezentowanej materii nie jest wątpliwość czy odpowiedź Ministra Sprawiedliwości jest dokumentem urzędowym, ale co zostało w odpowiedzi urzędowo zaświadczone i zatem czego stanowi dowód³⁵. Przedmiotem odpowiedzi jest wyłącznie stwierdzenie, że Minister Sprawiedliwości przez osoby przez niego upoważnione udzielił określonej informacji, natomiast sama treść informacji podlega ocenie sądu na zasadach ogólnych, czyli swobodnej ocenie przez organ orzekający (art. 233 K.p.c.)³⁶. Podsumowując powyższą kwestię wydaje się, że Minister Sprawiedliwości zaświadcza przykładowo wyłącznie, że przesłany tekst aktu prawnego obowiązywał w czasie i miejscu wskazanym przez organ pytający czy też orzeczenie, które zostało udostępnione zostało wydane przez określony sąd w danym państwie³⁷. W konsekwencji należy właściwie rozpoznać stosowną informację podlegającą zaświadczeniu tj. ustalić zakres zaświadczenia³⁸.

Dyskusyjne wydaje się zbyt daleko idące rozumowanie, iż jeśli dokument zawierający informację o prawie obcym jest dokumentem urzędowym to sąd sięgając po niego, przeprowadza dowód z dokumentu³⁹. W związku z tym zauważyć należy, iż organ postępowania samodzielnie ocenia walor poznawczy i kompletność odebranej informacji, nie będąc związany rygorem dowodu z art. 252 K.p.c.⁴⁰. Jeżeli organ postępowania uzna, że przedstawiona informacja nie jest mu potrzebna lub nie jest przekonująca i nie zgadza się z nią np. co do aktualności przedstawionego tekstu, to nie ma obowiązku przeprowadzenia dowodu w celu obalenia domniemania zgodności treści dokumentu z prawdą⁴¹.

³⁴ Por. *ibidem*, s. 1327.

³⁵ Por. I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 60.

³⁶ T. Erciński, *Stosowanie...*, s. 45.

³⁷ I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 60. Nieco inaczej ujmuje to zagadnienie: T. Erciński, *Stosowanie...*, s. 45.

³⁸ *Ibidem*, s. 44.

³⁹ Np. W. Skierkowska, *op. cit.*, s. 102.

⁴⁰ Por. T. Erciński, *Prawo obce...*, s. 226; W. Skierkowska, *op. cit.*, s. 102; K. Sznajder-Peroń, *op. cit.*, s. 524.

⁴¹ Por. P. Rylski, *Stwierdzenie...*, s. 1326-1327; K. Sznajder-Peroń, *op. cit.*, s. 524.

Kolejną kwestią wymagającą rozważenia, a która nie została opracowana przez naukę, jest pozycja Ministerstwa Sprawiedliwości oraz wzajemny stosunek Ministra Sprawiedliwości i sądów w procesie ustalania treści prawa obcego⁴². Można zaryzykować twierdzenie, iż zwrócenie się do Ministerstwa Sprawiedliwości o udzielenie tekstu prawa obcego oraz o wyjaśnienie obcej praktyki sądowej jest regularną praktyką wykorzystywaną, jako niestety pewnego rodzaju zwyczaj w procesie ustalenia treści prawa obcego⁴³.

Ministerstwo Sprawiedliwości zatrudnia prawników znających języki obce i posiadających doświadczenie w sprawach międzynarodowych⁴⁴, dlatego niektórzy autorzy twierdzą, że Ministerstwo Sprawiedliwości ma możliwość posłużyć, jako generalna instytucja służąca pomocą w ustalaniu treści prawa obcego⁴⁵. Istnieją postulaty, aby wystąpienia do Ministra Sprawiedliwości były przez organy postępowania formułowane bardziej ogólnie, gdyż przez takie ogólne zredagowanie zapytań Ministerstwo Sprawiedliwości mogłyby samo wybrać najlepszy sposób zbierania wymaganych informacji np. wykorzystując w niektórych przypadkach Europejską Sieć Sądową⁴⁶. W jakiejś mierze można zrozumieć powyższe poglądy motywowane zapewne usprawnieniem pracy organów postępowania, ale pamiętać należy, iż Minister Sprawiedliwości powinien dostarczyć tekst prawa obcego, natomiast nie powinien wydawać opinii na temat treści prawa obcego⁴⁷. Istnieje stanowisko, iż tego rodzaju opinie wyrażone przez Ministra Sprawiedliwości na tle konkretnego stanu faktycznego powinny, mimo wszystko zostać przez sąd rozważone, nie jako formalne sposoby pomagające w ustaleniu treści prawa obcego, ale jako inne źródła wiedzy o treści prawa ob-

⁴² Por. I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 60, przyp. 100.

⁴³ M. Wojewoda, *Proof of and information about foreign law*, [w:] B. Lewaszkiwicz-Petrykowska (red.), *Rapports polonais: XIXe Congrès international de droit comparé = XIXth International Congress of Comparative Law* (Vienne, 20-26 VII 2014), Łódź 2014, s. 104.

⁴⁴ Por. M. Margoński, *Metodyka...*, s. 71.

⁴⁵ Por. M. Wojewoda, op. cit., s. 104.

⁴⁶ Ibidem, s. 104.

⁴⁷ Por. T. Ereciński, *Prawo obce w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1981, s. 225, 227; K. Piasecki, [w:] K. Piasecki (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Przepisy z zakresu międzynarodowego postępowania cywilnego. Sąd polubowny (arbitrażowy). Regulacje prawne Unii Europejskiej w sprawach transgranicznych. Komentarz*, t. IV, Warszawa 2013, s. 231; P. Rylski, *Stwierdzenie...*, s. 1314; K. Sznajder-Peroń, op. cit., s. 525; I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 59.

czego⁴⁸. Podanym wyżej postulatом przeciwstawia się pogląd, iż Ministerstwo Sprawiedliwości nie może decydować o sobie i zawsze powinno zwracać się do sądu o wyjaśnienia, jeśli ma zostać użyty międzynarodowy instrument⁴⁹.

Zasługującym na aprobatę jest stanowisko, iż Minister Sprawiedliwości w szczególności nie jest uprawniony do oceny, który przepis prawa obcego i w jaki sposób powinien być zastosowany do rozstrzygnięcia konkretnej sprawy⁵⁰. To organ postępowania powinien określić szczegółowo zagadnienie prawne wymagające wyjaśnienia, a wspomniane wcześniej działania Ministerstwa Sprawiedliwości byłyby równoznaczne z zastąpieniem czynności organu, do którego należy stwierdzanie i stosowanie prawa⁵¹. T. Ereciński trafnie zwrócił uwagę na kontrowersyjną praktykę Ministerstwa Sprawiedliwości, która odmawia udzielenia żadanego tekstu prawa obcego, jeżeli jego zdaniem w sprawie zachodzi brak jurysdykcji krajowej⁵². Dopiero w razie ustalenia, że w danej sprawie właściwe jest prawo obce, organ przechodzi do etapu stwierdzania jego treści, więc niezrozumiała wydaje się także praktyka przesyłania przez Ministerstwo Sprawiedliwości treści innego prawa niż żądał tego sąd⁵³. Chyba zawsze dokonanie tego typu ustaleń należeć jednak powinno do wyłącznej kompetencji sądu⁵⁴. Ministerstwo Sprawiedliwości powinno udostępnić jedynie odpowiedni tekst prawa obcego lub wyjaśnienia obcej praktyki sądowej, a nie jest uprawnione choćby nawet tylko sygnalizować, jaki przepis prawa obcego powinien być zastosowany do rozstrzygnięcia konkretnej sprawy⁵⁵. Informacja ta nie może w żadnym wypadku zawierać prób subsumcji i wniosków o stosowaniu danego przepisu w sprawie, a Minister Sprawiedliwości nie powinien dokonywać własnej wykładni treści prawa obcego⁵⁶.

Zasługującą na wyróżnienie zaletą omawianego sposobu uzyskania tekstu prawa obcego dla uczestników postępowania w porównaniu do nieformalnych metod ustalenia treści obcego prawa jest fakt, że od-

⁴⁸ Por. M. Margoński, *Metodyka...*, s. 71.

⁴⁹ Por. M. Cichomska, *Metody...*, s. 308-309.

⁵⁰ Por. M. Margoński, op. cit., s. 71; P. Rylski, op. cit., s. 1327-1328; K. Sznajder-Peroń, op. cit., s. 525; I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 59.

⁵¹ Por. K. Sznajder-Peroń, op. cit., s. 525.

⁵² T. Ereciński, *Prawo...*, s. 224; przyp. 94.

⁵³ Por. ibidem, s. 227; I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 60, przyp. 100.

⁵⁴ T. Ereciński, *Stosowanie...*, s. 44.

⁵⁵ Por. idem, [w:] T. Ereciński, J. Ciszewski, op. cit., s. 280.

⁵⁶ Por. ibidem, s. 284; I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 59.

powieź ministra zawsze znajduje się w aktach sprawy, a więc strony mogą względem niej zająć odpowiednio wcześniej stanowisko⁵⁷. Jak zauważył P. Rylski, organ postępowania powinien umożliwić stronom zapoznanie się z informacją Ministra Sprawiedliwości przez wskazanie, że do akt sprawy, do których strony mają wgląd napłynęła stosowna odpowiedź, albo przez doręczenie im odpisu tej informacji w szczególnych wypadkach⁵⁸.

Minister Sprawiedliwości nie potwierdza, że dane przepisy mają zastosowanie do danego stanu faktycznego⁵⁹, lecz posiada odpowiedni aparat urzędniczy wyspecjalizowany w zakresie wykorzystania dostępnych środków mogący pomóc organowi postępowania stojącemu przed potrzebą ustalenia treści prawa obcego, który spotyka się z danym prawem obcym sporadycznie. Należy dodać, że czasami w bardziej standardowych przypadkach Ministerstwo Sprawiedliwości będzie w stanie sprawnie dostarczyć wymagane informacje z własnych archiwów bez potrzeby przeprowadzania rozszerzonych poszukiwań⁶⁰. Ministerstwo Sprawiedliwości posiada, albowiem stosowne archiwum i pomocną w sprawach międzynarodowych bibliotekę⁶¹. Należy przypomnieć, że Ministerstwo Sprawiedliwości wiadomości o treści prawa obcego i praktyce jego stosowania w znacznej mierze pozyskuje w drodze realizowania postanowień umów międzynarodowych⁶². Ministerstwo Sprawiedliwości zbiera na potrzeby polskich sądów teksty prawa obcego⁶³ i niejednokrotnie Departament Współpracy Międzynarodowej i Praw Człowieka Ministerstwa Sprawiedliwości dysponuje pozyskanymi w ramach toczących się wcześniej postępowań i udostępnionymi przez sądy korzystające z jego pomocy odpowiednimi informacjami⁶⁴. W materiałach trafiają się również informacje np. czy prawo obce nie przewiduje zakazu zawierania małżeństw z cudzoziemcem, albo czy dany przepis prawa obcego nie jest sprzeczny z podstawowymi zasadami porządku prawnego Rzeczypospolitej Polskiej⁶⁵. Wydaje się także, że tekst uzyskiwany w formie urzędowej powinien gwarantować wyższą zgodność z rzeczywi-

⁵⁷ Por. P. Rylski, *Stwierdzenie...*, s. 1327.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 1327.

⁵⁹ Por. I. Kunicki, *Ustalenie...*, s. 60.

⁶⁰ M. Wojewoda, *op. cit.*, s. 104.

⁶¹ Por. M. Margoński, *Metodyka...*, s. 71.

⁶² Por. P. Rodziewicz, *op. cit.*, s. 86.

⁶³ Por. M. Margoński, *Metodyka...*, s. 70.

⁶⁴ Por. *ibidem*, s. 70; M. Wojewoda, *op. cit.*, s. 104.

⁶⁵ T. Ereciński, *Stosowanie...*, s. 44

stym stanem prawnym⁶⁶. Niestety jest to często iluzoryczne, gdyż jak wspomniano Ministerstwo Sprawiedliwości posiada własną bazę pozyskiwanych przez lata tekstów prawa poszczególnych państw, ale powinna ona być systematycznie aktualizowana.

Jak już wskazywano, zgodnie ze stanowiskiem Sądu Najwyższego, jeżeli sąd korzystając z dostępnych mu środków we własnym zakresie nie jest w stanie ustalić treści prawa obcego powinien dopiero skorzystać z zagwarantowanej przepisem możliwości zwrócenia się do Ministra Sprawiedliwości⁶⁷. Organy postępowania znając polskie przepisy regulujące postępowanie cywilne wydają się w odpowiednim stopniu być poinformowane o możliwości wystąpienia do Ministra Sprawiedliwości, a wręcz zdają się nadużywać tego sposobu ustalenia treści prawa obcego. Może wynikać to z faktu, iż wykorzystanie wskazanego środka w postaci możliwości zwrócenia się do Ministra Sprawiedliwości o udzielenie tekstu prawa obcego i o wyjaśnienie obcej praktyki sądowej jest stosunkowo łatwe w porównaniu z innymi środkami⁶⁸.

Nie powinno się „przerzucać” obowiązku odnalezienia zawartości obcego prawa wyłącznie np. na Ministra Sprawiedliwości. Zauważalne jest duże zaangażowanie Ministerstwa Sprawiedliwości we wszystkich przypadkach, w których niezbędne są informacje o prawie obcym, a pomoc udzielona przez Ministra Sprawiedliwości jest ważnym czynnikiem wspierającym procedurę ustalenia treści prawa państwa obcego w Polsce⁶⁹. Trudno jednoznacznie ocenić, jako niedopuszczalną obecną praktykę sądów występowania w większości spraw do Ministra Sprawiedliwości, ale wydaje się, że przedstawiona analiza wskazuje na niedoskonałość dotychczasowych praktyk. Mylna jest w każdym razie praktyka sądów, które co gorsza nie zbadawszy, czy w danej sprawie sąd ma jurysdykcję, od razu zwracają się do Ministra Sprawiedliwości o udzielenie tekstu prawa obcego⁷⁰. Należy postulować większą, niż dzieje się to w praktyce, samodzielność sędziego i podjęcie własnych starań dla dotarcia do źródeł obcego prawa, ewentualnie innych materiałów umożliwiających mu zapoznanie się z brzmieniem obcego prawa i praktyką jego stosowania⁷¹.

⁶⁶ Por. P. Rylski, *Stwierdzenie...*, s. 1327.

⁶⁷ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11.01.2008 r., V CSK 372/07, LEX nr 621787.

⁶⁸ Por. P. Rodziewicz, *op. cit.*, s. 87.

⁶⁹ M. Wojewoda, *op. cit.*, s. 104.

⁷⁰ T. Ereciński, *Stosowanie...*, s. 44.

⁷¹ *Ibidem*, s. 44.

Bibliografia

- Cichomska M., *Prawo obce w postępowaniu zabezpieczającym*, „Przegląd Sądowy” 2014, nr 3.
- Erciński T., *Stosowanie prawa obcego przez sądy polskie*, „Nowe Prawo” 1980, nr 6.
- Erciński T., *Prawo obce w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1981.
- Kunicki I., *Ustalenie treści prawa obcego przez sądowe organy egzekucyjne*, [w:] A. Marciniak (red.), *Egzekucja sądowa w świetle przepisów z zakresu międzynarodowego postępowania cywilnego*, Sopot 2016.
- Margoński M., *Metodyka ustalania treści obcego prawa spadkowego*, „Przegląd Sądowy” 2009, nr 6.
- Piasecki K. (red.), *Kodeks postępowania cywilnego. Przepisy z zakresu międzynarodowego postępowania cywilnego. Sąd polubowny (arbitrażowy). Regulacje prawne Unii Europejskiej w sprawach transgranicznych. Komentarz*, t. IV, Warszawa 2013.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9.04.2015 r., II CSK 550/14, LEX nr 1677169.
- Rodziewicz P., *Stwierdzenie treści oraz zastosowanie prawa obcego w sądowym postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2015.
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 28 stycznia 2002 r. w sprawie szczegółowych czynności sądów w sprawach z zakresu międzynarodowego postępowania cywilnego oraz karnego w stosunkach międzynarodowych, t.j. Dz.U. 2018, poz. 23.
- Rylski P., *Stwierdzenie treści prawa obcego i obcej praktyki sądowej w polskim postępowaniu cywilnym*, [w:] J. Gudowski, K. Weitz (red.), *Aurea praxis aurea theoria. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Tadeusza Ercińskiego*, tom I, Warszawa 2011.
- Skierkowska W., *Międzynarodowe postępowanie cywilne w sprawach alimentacyjnych*, Warszawa 1972.
- Sznajder-Peroń K., [w:] M. Pazdan (red.), *Prawo prywatne międzynarodowe. System Prawa Prywatnego*, t. 20, Warszawa 2014.
- Ustawa o ustroju sądów powszechnych, (Dz.U. z 2014 r., poz. 1657 ze zm.).
- Weitz K., *Wzajemność jako przesłanka uznania i stwierdzenia wykonalności orzeczeń zagranicznych*, „Przegląd Sądowy” 2002, nr 11-12.
- Wojewoda M., *Proof of and information about foreign law*, [w:] B. Lewaszkiewicz-Petrykowska (red.), *Rapports polonais: XIXe Congrès international de droit comparé = XIXth International Congress of Comparative Law*, (Vienne, 20-26 VII 2014), Łódź 2014.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 14.09.2004 r., CBOSA 1994, Nr 64, poz. 272.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11.01.2008 r., V CSK 372/07, LEX nr 621787.
- Załącznik do zarządzenia Nr 59/15/BOF Ministra Sprawiedliwości z dnia 30 stycznia 2015 r., Dz.Urz. Min. Sprawiedliwości 2015, poz. 54 ze zm.

Bartosz Soloch*

Recepcja orzeczenia TSUE w sprawie C-284/16 *Achmea* przez trybunały arbitrażowe orzekające na podstawie Traktatu Karty Energetycznej

Orzeczenie Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej: TSUE) w sprawie C-284/16 *Achmea*¹ (dalej: wyrok *Achmea*) bez wątpienia ma fundamentalne znaczenie dla kwestii zgodności mechanizmu arbitrażu inwestycyjnego z prawem Unii Europejskiej (dalej: UE). W orzeczeniu tym TSUE orzekł, że „Artykuły 267 i 344 TFUE należy interpretować w ten sposób, że stoją one na przeszkodzie postanowieniu umowy międzynarodowej zawartej między państwami członkowskimi, tego rodzaju jak art. 8 umowy o wspieraniu i wzajemnej ochronie inwestycji pomiędzy Królestwem Niderlandów a Czeską i Słowacką Republiką Federacyjną, wedle którego inwestor z jednego z tych państw członkowskich może, w przypadku sporu dotyczącego inwestycji w drugim państwie członkowskim, wszcząć postępowanie przeciwko temu drugiemu państwu członkowskiemu przed sądem polubownym, którego kompetencję państwo to zobowiązało się uznać”. Passus ten wielokrotnie był interpretowany jako oznaczający stwierdzenie niezgodności z prawem UE klauzul arbitrażowych w umowach o ochronie inwestycji zawartych pomiędzy państwami UE, niekiedy uznawano również, że odnosi się to do wewnątrzunijnego stosowania klauzuli arbitrażowej zawartej w Traktacie Karty Energetycznej². Interpretacja taka odpowiada zresztą stanowisku konsekwentnie prezentowanemu w postępowaniach arbitrażowych przez Komisję Europejską, jakkolwiek TSUE nie miał dotąd okazji rozstrzygać o tej kwestii. W związku z powyższym, na chwilę obecną dla określenia zakresu faktycznych skutków wyroku *Achmea* niezwykle istotną rolę odgrywa orzecznictwo trybunałów arbitrażowych. Te, niestety wydaje się nie tylko nie dostrzegać w wystarczająco

* mgr Bartosz Soloch, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Łódzki, e-mail: bartosz.soloch@gmail.com

¹ Wyrok TSUE z 6 marca 2018 r. w sprawie C-284/16 *Achmea*, ECLI:EU:C:2018:158.

² Traktat Karty Energetycznej z 16 kwietnia 1998 r., 2080 UNTS 95.

jącym stopniu znaczenia prawa UE dla rozstrzyganych sporów, lecz także uderzać w niepotrzebnie konfrontacyjne tony, wzmagając raczej niż łagodząc napięcie pomiędzy TKE a prawem UE.

Analiza orzeczeń

Niniejsza analiza będzie się koncentrować na wydarzeniach, które miały miejsce już po wydaniu wyroku *Achmea*. Pomimo bowiem, że napięcia pomiędzy prawem ochrony inwestycji a prawem UE nie występowały już wcześniej³, to jednak ostatecznie dopiero w nim TSUE określił wzajemne relacje pomiędzy prawem UE a klauzulami arbitrażowymi zawartymi w umowach o ochronie. Co istotne, doniosłość tego orzeczenia została niemal natychmiast dostrzeżona przez zainteresowane podmioty⁴. Dlatego też analiza problematyki koncentrować się będzie na orzeczeniach jurysdykcyjnych w sprawach *Vattenfall p. Niemcom*⁵ („orzeczenie Vattenfall”) oraz *Eskosol p. Włochom*⁶ („orzeczenie Eskosol”). Obydwa orzeczenia uznać można bowiem za wiodące – dokonana została w nich dogłębna analiza problematyki relacji pomiędzy prawem UE a prawem ochrony inwestycji w następstwie wyroku *Achmea*, ponadto należy przyjąć, że wytyczyły one szlak dla późniejszego orzecznictwa. Jak zostanie wykazane w dalszej części tekstu, należy przyjąć że w niedostatecznym stopniu uwzględniły one orzecznictwo TSUE, jak również stanowiska państw członkowskich.

Szczególne znaczenie przypada tutaj orzeczeniu *Vattenfall*, które jako pierwsze zawierało obszerną analizę skutków wyroku *Achmea* dla prowadzonego postępowania⁷. Szczegółową analizę orzeczenia należy

³ Dokładniejsze omówienie problematyki zgodności klauzul jurysdykcyjnych w umowach o ochronie inwestycji z uwzględnieniem orzecznictwa trybunałów arbitrażowych z okresu przed wydaniem wyroku *Achmea* można znaleźć u A. Ghouri, *Interaction and Conflict of Treaties in Investment Arbitration*, Kluwer, Alphen aan den Rijn 2015, pp. 149-176 oraz T. Fecák, *International Investment Agreements and EU Law*, Kluwer, Alphen aan den Rijn 2016, s. 380 nn..

⁴ Omówienie bezpośrednich reakcji doktryny i praktyki prawnej na wyrok *Achmea* można znaleźć np. w B. Soloch, *CJEU Judgment in Case C-284/16 Achmea: Single Decision and Its Multi-Faceted Fallout*, „The Law and Practice of International Courts and Tribunals” 2019 nr 1, s. 4 (przyp.3).

⁵ Orzeczenie z 31 sierpnia 2018 Decision on the *Achmea* issue in the case *Vattenfall AB and others v. Federal Republic of Germany*, ICSID Case No. ARB/12/12.

⁶ Orzeczenie z 7 maja 2019 Decision on the intra EU jurisdiction objection in the case *Eskosol S.p.A. in liquidazione v. Italian Republic*, ICSID Case No. ARB/15/50.

⁷ Jako przykład późniejszego orzecznictwa, kształtowanego przez sprawy omawiane w niniejszym tekście zob. orzeczenia z 26 czerwca 2019 decision on jurisdictional objection in case *Rockhopper Italia S.p.A., Rockhopper Mediterranean Ltd and Rockhopper*

rozpocząć od podkreślenia roli dokonanego przez trybunał rozróżnienia pomiędzy prawem rządzącym sporem a prawem właściwym dla kwestii jurysdykcyjnych. To drugie, wedle opinii trybunału, powinno być poddane „Konwencji Waszyngtońskiej (ICSID) interpretowanej w świetle ogólnych zasad prawa międzynarodowego” (pkt 128). Wychodząc z tego założenia, trybunał uznał w pkt. 134 orzeczenia, że prawo UE może mieć znaczenie dla określania jego jurysdykcji wyłącznie poprzez artykuł 31 ust. 3 lit. c konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów⁸ („Konwencja Wiedeńska”). Prowadząc dalsze rozważania trybunał doszedł jednak do wniosku, że wyrok w sprawie *Achmea* nie tylko w ogóle nie odnosił się do kwestii zgodności TKE z prawem UE (pkt. 160-163), lecz także nie dotyczył on zasad ogólnych prawa międzynarodowego, które również mogłyby być brane pod uwagę przez trybunał (pkt 166).

W części uzasadnienia poświęconej normom kolizyjnym, wskazano w pierwszej kolejności na wyłącznie pomocniczy charakter wyroku *Achmea* z racji odnoszenia się przez niego wyłącznie do dwustronnych wewnątrzunijnych umów o ochronie inwestycji (pkt 212). Prowadząc dalsze rozważania trybunał stwierdził, że prawo UE nie mogło korzystać z pierwszeństwa stosowania wobec TKE jako *lex posterior*, ponieważ TKE stanowiło wobec niego *lex specialis* (pkt 217), a powołane w wyroku w sprawie *Achmea* art. 267 i 344 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (dalej: TFUE)⁹ powtarzały wcześniejsze postanowienia Traktatów, nie stanowiły one więc norm późniejszych wobec postanowień TKE. Wreszcie, na podstawie wykładni TKE, trybunał doszedł do wniosku, że jej postanowienia nie mogły zostać zmodyfikowane ani zastąpione przez postanowienia prawa UE (pkt 219 nn.). Wreszcie trybunał podkreślił obojętność kwestii ewentualnej wykonalności jego orzeczenia dla utrzymania swojej jurysdykcji (pkt. 230-231).

Powyższe, raczej asertywne stanowisko TA było w jakimś stopniu mitygowane przez niektóre twierdzenia zawarte w innych częściach uzasadnienia. Przede wszystkim okoliczność, że spór zawisły przed trybunałem, inaczej niż miało to miejsce w sprawie *Achmea* toczył się nie na podstawie dwustronnych umów o ochronie inwestycji, a TKE, zaś

Exploration Plc v. Italian Republic, ICSID Case No. ARB/17/14 lub z 31 maja 2019 award in case *gREN Holding S.a.r.l v. Kingdom of Spain*, ICSID Case No. ARB/15/15, Award, 31 May 2019.

⁸ Konwencja wiedeńska o prawie traktatów z 27 stycznia 1980, 1155UNTS, 331.

⁹ Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej Dz.U. C 202 z 7.6.2016.

samo postępowanie toczyło się w zdelokalizowanym reżimie ICSID mógł w jakiś sposób wyjaśniać niechęć do prostego przenoszenia twierdzeń z wyroku *Achmea*. Ponadto trybunał wprost traktował prawo UE jako element prawa międzynarodowego, tym samym nie wykluczał już na wstępie możliwości jego istotnego znaczenia dla sprawy (pkt 148). Również decyzje proceduralne podjęte przez trybunał wskazywałyby na pewien zakres jego otwartości wobec kwestii związanych z prawem Unii – nie tylko dopuścił on dotyczące tej kwestii pisma stron postępowania, które potencjalnie mogłyby uznać za spóźnione (pkt. 95-107), lecz także, w odróżnieniu od niektórych innych trybunałów, dopuścił również do przedstawienia stanowiska przez Komisję Europejską bez obciążania jej kosztami spowodowanymi udziałem w postępowaniu (pkt 23).

Orzeczenie *Eskosol* pomimo wychodzenia ze zbliżonych założeń¹⁰ zawiera jednocześnie pewne nowe elementy w związku z okolicznością, że trybunał w swoim orzeczeniu musiał w większym stopniu uwzględnić reakcje innych trybunałów arbitrażowych i państw członkowskich na wyrok *Achmea*. Ponadto, podobnie jak miało to miejsce w wypadku orzeczenia *Vattenfall*, pomimo przychylnego stanowiska w kwestiach proceduralnych (dopuszczenie nowych stanowisk stron i Komisji Europejskiej w toku postępowania, pkt. 7-20), trybunał w całości odrzucił argumentację Włoch bazującą na wspomnianym wyroku TSUE. Dokonując powyższego rozstrzygnięcia, analizował on te zarzuty z punktu widzenia trzech czynników: stopniowego rozwoju prawa UE; orzeczenia w sprawie *Achmea* oraz deklaracji Państw Członkowskich z 15 stycznia 2019 r. w przedmiocie prawnych konsekwencji wyroku w sprawie *Achmea* i ochrony inwestycji¹¹ („Deklaracja”). W tym miejscu rozsądne jest przybliżenie jedynie argumentacji trybunału dotyczącej trzeciej kwestii.

Omawiając sposób potraktowania przez trybunał Deklaracji należy rozpocząć od podkreślenia, że zdecydował się on na odniesienie się do niej jej niejako w oderwaniu od ogólnych rozważań na temat wzajemnych relacji pomiędzy prawem UE a TKE, jak również dotyczących bezpośrednio sprawy *Achmea*. Rzeczoną analizę otwiera krytyka państw które podpisały Deklarację za z jednej strony nie dość jasne wyluszcze-

¹⁰ W istocie, trybunał powołał orzeczenie *Vattenfall* aż 21 razy, nierzadko przytaczając jego obszernie fragmenty.

¹¹ Dostęp pod adresem: https://ec.europa.eu/info/publications/190117-bilateral-investment-treaties_en [6.08.2019].

nie kierujących nimi motywów (pkt 207), z drugiej za błędną interpretację wyroku w sprawie *Achmea* (pkt. 213 i 216)¹². Następnie trybunał przedstawia, jaką rolę w wykładni TKE mogłaby odgrywać taka deklaracja i jakie warunki musiałyby zostać w tym celu spełnione. Trybunał podkreślił m in., że późniejsze porozumienie co do wykładni traktatu w rozumieniu art. 31 ust. 3 lit. a) Konwencji Wiedeńskiej powinien zostać podpisany przez wszystkie strony danego porozumienia (para 221), zaś jego treść powinna wprost wskazywać, że jego celem jest ustalenie „interpretacji” danego porozumienia międzynarodowego. Dalej, bez powoływania się na doktrynę lub orzecznictwo, trybunał podkreślił, że tego rodzaju porozumienie nie może służyć ustaleniu nowej interpretacji starego języka traktatowego (pkt. 223) choćby z racji pomocniczego charakteru porozumienia w procesie wykładni (pkt. 224). Tym samym nawet gdyby Deklaracja zawierała jasne stwierdzenia co do interpretacji TKE, i tak byłaby ona bezskuteczna wobec postępowań wszczętych przed jej wydaniem, m. in. w związku z koniecznością ochrony szeroko rozumianych praw nabytych (pkt. 226). Ubolewać można, że stwierdzeniom tym nie towarzyszyło ani szersze omówienie niejasnej w kontekście arbitrażu inwestycyjnego koncepcji „praw nabytych” (trybunał nie przywołał nawet literatury i orzecznictwa), ani odniesienie się do okoliczności, że pozwane państwo od samego początku kwestionowało ważność zawartej z inwestorem umowy arbitrażowej. Podsumowując swój wywód trybunał stwierdził, że niezależnie od powyższych rozważań Deklaracja i tak w istocie miała wyłącznie informacyjny charakter. Wreszcie, odnosząc się do kwestii ewentualnej nieważności orzeczenia, trybunał podkreślił, że orzeczenie arbitrażowe wydane w reżimie ICSID ze swojej natury nie może stać się niewykonalnym, co czyni zarzuty pozwanego pozbawionymi podstaw (pkt. 228).

Ocena

Analizując powyższe orzeczenia, należy mieć na uwadze co najmniej kilka czynników. Po pierwsze należy rozważyć, czy w istocie można w ogóle mówić o (potencjalnym) konflikcie pomiędzy TKE a prawem

¹² Uwagi wymaga, że formułując te twierdzenia trybunał nie tylko nie odwołuje się ani razu do znacznie dalej idącej interpretacji skutków wyroku *Achmea* zawartej w Komunikacie Komisji do Parlamentu Europejskiego i Rady z 19 lipca 2018 Ochrona inwestycji wewnątrzunijnych COM/2018/547 final („Komunikat”) który jak dotąd nie spotkał się ze sprzeciwem państw członkowskich, ani do istniejącej literatury odnoszącej się do tematu.

UE. Po drugie należy zastanowić się, jakich sposobów na rozwiązanie tego rodzaju konfliktów dostarczała Konwencja Wiedeńska. Wreszcie pod uwagę powinny zostać wzięte także inne czynniki, takie jak to, jakie kwestie były przedmiotem poszczególnych postępowań arbitrażowych.

Odnosząc się do zagadnienia potencjału dla hipotetycznych konfliktów podkreślić należy, że na wstępie konieczna jest analiza tego, czy może dojść do pokrywania się zakresu stosowania prawa UE i TKE. Praktyka wewnątrzunijnego stosowania TKE wskazuje, że może dochodzić do takiego przecinania się. W szczególności dowodzi tego analiza postępowań przeciwko Włochom, Hiszpanii i Czechom, które wszczęto przeciwko środkom podjętym przez te państwa w kontekście subsydiów dla „zielonej energii”, wchodzących w zakres unijnych przepisów dotyczących pomocy publicznej¹³ i dyrektyw rynku energetycznego¹⁴. Tym samym, przynajmniej *prima facie* tego rodzaju konflikty mogą mieć miejsce¹⁵. Pomimo to jednak trybunały arbitrażowe jak dotąd konsekwentnie negowały ich istnienie¹⁶. Nawet jednak gdyby wykluczyć istnienie ogólnej podstawy dla konfliktów, to nadal wiele sprzeczności może wynikać z okoliczności konkretnych postępowań, o czym najdobitniej świadczą decyzje pomocowe Komisji Europejskiej *de facto* zakazujące Czechom¹⁷ i Hiszpanii¹⁸ wypłaty odszkodowań zasądzonych przez

¹³ Artykuły 107 oraz 108 TFUE.

¹⁴ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/28/WE z dnia 23 kwietnia 2009 r. w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych zmieniająca i w następstwie uchylająca dyrektywy 2001/77/WE oraz 2003/30/WE z 23 kwietnia 2009 Dz.U. 140, 5.6.2009, s. 16-62. W tym kontekście warto przywołać również starsze orzecznictwo. Zob.: orzeczenie z 30 listopada 2012 Decision on Jurisdiction and Liability in case *Electrabel S.A. v. Republic of Hungary*, ICSID Case No. ARB/07/19 oraz orzeczenie z 23 października 2010 award in case *AES Summit Generation Limited and AES-Tisza Erőmű Kft v. The Republic of Hungary*, ICSID Case No. ARB/07/22 które również odnosiły się do (realnych i hipotetycznych) konfliktów pomiędzy prawem UE a TKE w kontekście akcesji.

¹⁵ Zob. *Deklaracja* oraz *Komunikat*.

¹⁶ Jako przykłady orzeczeń arbitrażowych pochodzących z okresu po wyroku *Achmea* zob. orzeczenie z 23 grudnia 2018 award in case *Greentech Energy Systems A/S, et al v. Italian Republic*, SCC Case No. V 2015/095, pkt 346; Orzeczenie z 31 maja 2019 award in case *NextEra Energy Global Holdings B.V. and NextEra Energy Spain Holdings B.V. v. Kingdom of Spain*, ICSID Case No. ARB/14/11, pkt 352. Jako przykład orzeczenia z okresu po wyroku *Achmea* dotyczących wewnątrzunijnych BIT-ów zobacz przykładowo orzeczenie z 26 lipca 2018 Award in case *Marfin Investment Group v. The Republic of Cyprus*, ICSID Case No. ARB/13/27, pkt 595.

¹⁷ Decyzja Komisji Europejskiej z 28 listopada 2016 w sprawie SA.40171 (2015/NN) *Czech Republic Promotion of electricity production from renewable energy sources*.

¹⁸ Decyzja Komisji Europejskiej z 10 listopada 2017 C(2017) 7384 ost. wydana przeciwko Królestwu Hiszpanii, pkt. 159-166, zvl. pkt. 165.

trybunały arbitrażowe orzekające na podstawie TKE, czy też złamanie przez Niemcy unijnych przepisów o ochronie środowiska naturalnego w celu uniknięcia powództwa na podstawie TKE ze strony inwestora szwedzkiego w sprawie *Vatenfall I*¹⁹. Z powyższego wynika więc jasno, że zarówno prawo UE, jak i TKE zawierają postanowienia odnoszące się do tych samych sfer aktywności państwa. To zaś stanowi silny argument za realnością nakładania się na siebie jurysdykcji trybunałów arbitrażowych i sądów unijnych, jak również wskazuje na możliwość sprzeczności materialnoprawnych regulacji zawartych w TKE i prawie UE.

Powyższe czyni zasadnym pytanie o to, czy stanowisko zajęte przez trybunały arbitrażowe było jedynym możliwym i, jeśli nie, czy było ono optymalne. Odpowiedź na nie może być wyłącznie negatywna.

Przed wszystkim wydaje się, że trybunały arbitrażowe w swoich decyzjach nie uwzględniły przynajmniej niektórych istotnych zasad rozwiązywania konfliktów normatywnych wskazanych w Konwencji Wiedeńskiej, podkreślającej m.in. znaczenie woli państw dla rozwiązywania sprzeczności pomiędzy traktatami²⁰; konieczność pozostawienia miejsca na znalezienie politycznego rozwiązania dla konfliktu²¹ m.in. w związku z fragmentarycznym tylko uregulowaniem tych zagadnień w Konwencji Wiedeńskiej²².

W świetle powyższych rozważań jeszcze wyraźniej widać, że oba trybunały w żaden sposób nie były zmuszane do przyjęcia wąskiej definicji konfliktu traktatów i idącej za tym całkowitej marginalizacji wartości mających swoje źródło w prawie unijnym. Wręcz przeciwnie, ich stanowisko dalece odbiegało od wypracowanego w łonie komisji prawa międzynarodowego, za Kelsenem²³ przyjmującej szerokie rozumienie pojęcia konfliktu jako sytuacji w której realizacja jednej normy unie-

¹⁹ L. Ankersmitt, *Case C 142/16 Commission v Germany: The Habitats Directive Meets ISDS?* <http://europeanlawblog.eu/2017/09/06/case-c-14216-commission-v-germany-the-habitats-directive-meets-isd/> [12.05.2020].

²⁰ For the elevation of states' consent as the focal point of any conflict of norms debate see J. Pauwelyn, *Conflict of Norms in Public International Law*, Cambridge 2003, s. 330-331; J.R. Crawford, *Subsequent Agreements and Practice from a Consensualist Perspective*, [w:] G. Nolte (red.), *Treaties and subsequent practice*, Oxford 2012, s. 31.

²¹ See: S. Ranganathan, *Strategically Created Treaty Conflicts and the Politics of International Law*, Cambridge 2014, s. 50-5, 58-59, 289.

²² See f.e.: Ch. Borgen, *Resolving Treaty Conflicts*, "George Washington International Law Review" 2005, s. 573-648; A.A. Ghouri, *Determining Hierarchy Between Conflicting Treaties: Are There Vertical Rules in the Horizontal System?*, "Asian Journal of International Law" 2012, nr 2, s. 235-266.

²³ H. Kelsen, *General Theory of Norms*, Oxford 1991, s. 123-127.

możliwia lub utrudnia realizację innej²⁴. Przyjmując wąską definicję trybunały zignorowały fakt, że tego typu ogólne reguły rozstrzygania konfliktów służą właśnie rozstrzygnięciu sytuacji, w których strony nie określiły jasno relacji pomiędzy różnymi instrumentami międzynarodowymi. Podobnie nonszalancko trybunały podeszły do kwestii roli zgody państw dla sposobów rozstrzygania konfliktów. Dotyczy to w szczególności lekceważącego stosunku trybunału orzekającego w sprawie *Eskosol* do przedłożonej Deklaracji. Jeżeli wziąć pod uwagę dużo słabszą niż w wypadku uznanych sądów międzynarodowych takich jak ETPC²⁵ czy TSUE²⁶ legitymację trybunałów arbitrażowych do wyłącznej interpretacji traktatów²⁷, ich postępowanie należy ocenić zdecydowanie negatywnie.

Postawa trybunałów, w szczególności w sprawie *Eskosol*, jest tym bardziej niesatysfakcjonująca, że wybierając rozwiązanie co najmniej nieoczywiste z punktu widzenia prawa międzynarodowego i dodatkowo potęgujące konflikty pomiędzy prawem UE a TKE, zamiast wprost odnieść się do kontrowersyjnych kwestii chowały się one za zasłoną formalizmu, przykładowo podnosząc niedopełnienie określonych czynności o charakterze formalnym związanych z wypowiedzeniem lub zmianą traktatu²⁸.

Podsumowanie

Widać zatem wyraźnie, że w orzeczeniach *Vattenfall* i *Eskosol* trybunały mogły dokonać innych, znacznie mniej konfrontacyjnych rozstrzygnięć. Przede wszystkim mogły one dostrzec fakt istnienia przynajmniej potencjalnych konfliktów pomiędzy TKE a prawem UE.

²⁴ ILC *Fragmentation of international law: difficulties arising from the diversification and expansion of international law* A/CN.4/L.682 adopted on 13 April 2006, pkt. 21-26, zwł. pkt 25.

²⁵ Artykuł 32 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r.

²⁶ Artykuł 19 Traktatu o Unii Europejskiej Dz.U. C 202 z 7.6.2016 w związku z artykułami 267 i 344 TFUE. Zob np.: Opinia TSUE z 18 grudnia 2014 w sprawie 2/13, ECLI:EU:C:2014:2454, pkt. 246.

²⁷ Ogólne uwagi na temat istotnej roli państw w procesie interpretacji umów o ochronie inwestycji znaleźć można w A. Roberts, *Power and Persuasion in Investment Treaty Interpretation: The Dual Role of States*, "American Journal of International Law" 2010, s. 179 n. Bardziej szczegółowo znaczenie późniejszych porozumień dla interpretacji traktatów omawia: T. Ishikawa, *Keeping Interpretation in Investment Treaty Arbitration 'on Track': The Role of State Parties*, "Transnational Dispute Management" 2014, nr 1, s. 24.

²⁸ Orzeczenie *Eskosol*, pkt. 150, 194 n.

Dodatkowo, w świetle prawa międzynarodowego mogły, czy też nawet powinny one w większym stopniu uwzględnić stanowisko państw członkowskich wynikające przede wszystkim z Deklaracji, ale także ich akceptacji dla wyroku *Achmea* i działań Komisji Europejskiej. Wreszcie, nawet zazdrośnie strzegąc własnej jurysdykcji i dokonując rozstrzygnięć wbrew woli państw członkowskich, trybunały arbitrażowe powinny były należycie uargumentować swoje rozstrzygnięcia, wskazując, że nawet jeśli w procesie rozstrzygania w przedmiocie konfliktu pomiędzy zobowiązaniami wynikającymi z TKE i prawa UE przyznały tylko drugorzędne znaczenie woli państw członkowskich, to jednak było to wynikiem starannie przemyślanej decyzji, w należyty sposób biorącej pod uwagę wszystkie sprzeczne interesy. Pozostaje mieć nadzieję, że podejście to ulegnie korekcie w późniejszym orzecznictwie.

Bibliografia

- Ankersmitt L., *Case C 142/16 Commission v Germany: The Habitats Directive Meets ISDS?*, <http://europeanlawblog.eu/2017/09/06/case-c-14216-commission-v-germany-the-habitats-directive-meets-isds/>.
- Borgen Ch., *Resolving Treaty Conflicts*, "George Washington International Law Review" 2005.
- Crawford J.R., *Subsequent Agreements and Practice from a Consensualist Perspective*, [w:] G. Nolte (red.), *Treaties and subsequent practice*, Oxford University Press, Oxford 2012.
- Fecák T., *International Investment Agreements and EU Law*, Kluwer, Alphen aan den Rijn 2016.
- Ghouri A., *Interaction and Conflict of Treaties in Investment Arbitration*, Kluwer, Alphen aan den Rijn 2015.
- Ghouri A., *Determining Hierarchy Between Conflicting Treaties: Are There Vertical Rules in the Horizontal System?*, "Asian Journal of International Law" 2012, nr 2.
- Ishikawa T., *Keeping Interpretation in Investment Treaty Arbitration 'on Track': The Role of State Parties*, "Transnational Dispute Management" 2014, nr 1.
- Kelsen H., *General Theory of Norms*, Oxford University Press, Oxford 1991.
- Pauwelyn J., *Conflict of Norms in Public International Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Ranganathan S., *Strategically Created Treaty Conflicts and the Politics of International Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Roberts A., *Power and Persuasion in Investment Treaty Interpretation: The Dual Role of States*, "American Journal of International Law" 2010.
- Soloch B., *CJEU Judgment in Case C-284/16 Achmea: Single Decision and Its Multi-Faceted Fallout*, "The Law and Practice of International Courts and Tribunals" 2019, nr 1.

Jolanta Kowalik*

Struktura sądownictwa w gubernii litewskiej za panowania Pawła I

Paweł I był jednym z carów Imperium Rosyjskiego, który przejął tron w państwie w 1796 r., po śmierci jednego z najwybitniejszych i charyzmatycznych władców panujących w Rosji, a mianowicie carycy Katarzyny II. Był jej synem, lecz nie odziedziczył po matce geniuszu politycznego. Zmarł wcześniej, gdyż już w 1801 r., a zatem panował tylko 5 lat. Paweł I nie był lubianym władcą, do czego przyczyniły się jego często brutalna polityka wobec podwładnych, a także chwiejność emocjonalna¹. Mikołaj Shilder, rosyjski historyk, powołując się na wspomnienia innych osób, tak opisywał ogólny stan psychiczny tego władcy: „(...) panowanie Pawła I nie było zbyt długie, ale i w tym krótkim czasie szczególne cechy władcy zdążyły rozwinąć się ukazując wręcz objawy choroby (...). Wrażliwość i skłonności Pawła I tak się rozwinęły, że jego samopoczucie prawie nigdy nie było spokojne, monarcha ciągle popadał w skrajności, dochodząc od bezgranicznej wspaniałomyślności do niepohamowanej gwałtowności, a na koniec (szczególnie w ostatnim okresie życia) do ślepej wręcz wściekłości”².

Jego cechy charakteru niewątpliwie rzutowały na postrzeganie Pawła I jako polityka. Jednak, jak podkreśla inny rosyjski historyk B.A. Tomsynow, cara cechowały również pracowitość oraz dążenie do zreformowania państwa w wielu dziedzinach, m.in. w administracji i armii, co nie zostało dobrze przyjęte przez jemu współczesnych, wydających krytyczne opinie o władcy³.

Gdy Paweł I przejmował tron po matce, losy Rzeczypospolitej zostały już przesądzone. Łącznie w 3 rozbiorach dokonanych w II połowie XVIII wieku, do Imperium Rosyjskiego zostało przyłączonych ponad

* mgr Jolanta Kowalik, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, e-mail: jolanta.kowalik@uwm.edu.pl

¹ L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2006, s. 181.

² Н.К. Шильдер, *Император Павел I*, Санкт-Петербург 1901, s. 461.

³ В.А. Томсинов, *Император Павел I (1754–1801): государственный деятель и законодатель. Законодательство императора Павла*, Москва 2008, s. 46-48.

460 tys. km² wschodnich terenów Rzeczypospolitej⁴. Po przeprowadzonej aneksji tych ziem było wiadomo, że muszą stać się integralną częścią Imperium. Jednak czy ta unifikacja przebiegała intensywnie i jakie płaszczyzny obejmowała? Jedną z ważniejszych kwestii zespolenia państwa była lokalna administracja, w tym struktury sądownictwa i prawo. Rządy Pawła I to tylko jeden z etapów polityki carów wobec ziem zabranych. Podczas swego panowania dokonał na ich obszarze pewnych zmian⁵. Celem niniejszego artykułu jest podsumowanie dotychczasowych informacji i scharakteryzowanie ogólnej struktury sądownictwa w guberni litewskiej, w tym prześledzenie zmian, które miały miejsce w sądownictwie na podstawie wydawanych ustaw z nakazu Pawła I, znajdujących się obecnie w Pełnym Zbiorze Praw Cesarstwa Rosyjskiego, obejmujących zbiór ustaw wydawanych przez kolejnych carów od 1649 do 1913 r.

Na wstępie warto zaznaczyć, jakie istotne reformy zaszły w strukturze administracyjnej bezpośrednio po dokonanych rozbiorach Rzeczypospolitej. Otóż za rządów Katarzyny II władzę namiestniczą nad północno-zachodnimi ziemiami Rosji przejął książę Mikołaj Wasiliewicz Repnin, przyjmując ostatecznie tytuł generał-gubernatora inflanckiego, estońskiego i litewskiego⁶. Ukazem Katarzyny II, wydanym w 1794 r., pieczę nad administracją miał objąć utworzony w Grodnie Litewski Wyższy Zarząd, podzielony na następujące departamenty: skarbowy, kryminalny, cywilny i ekonomiczny⁷. Wymiar sprawiedliwości, orzekający w imieniu carcy, został częściowo przywrócony z czasów przed rozbiorami Rzeczypospolitej, gdyż wznowiono działalność sądów ziemskich, grodzkich i miejskich. Apelacje od wyroków tych sądów miały być rozpatrywane w wyższych sądach ziemskich, a odwołania od nich miały trafiać do Litewskiego Wyższego Zarządu, a stamtąd bezpośrednio do trzeciego departamentu Senatu. Jedną z najważniejszych kwestii w strukturze działania sądownictwa było prawo, na podstawie którego orzekano. Otóż Katarzyna II w tym samym ukazie postanowiła utrzymać jako obowiązujące na tych terenach prawo sądowe zapisane w III

⁴ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasopismo prawno-historyczne” 2003, t. LV, z. 1, s. 61.

⁵ П.Н. Жукович, *Западная Россия в царствование Павла I*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1916, nr 63, s. 191.

⁶ A. Korobowicz, W. Witkowski, op. cit., s. 73.

⁷ L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie*, Wilno 1938, s. 82.

Statucie Litewskim, zaś językiem, który miał być stosowany w sądach, był nadal polski⁸.

Mimo że panowanie następcy Katarzyny II nie trwało zbyt długo, jednak odznaczało się ono niezwykłą intensywnością kodyfikacyjną prawa, wydawanych rozporządzeń oraz ustaw dla całego Imperium Rosyjskiego⁹. Odnosi się to również do działań cara wobec przyłączonych ziem polskich. Jednym z ważniejszych postanowień Imperatora w stosunku do guberni północno-zachodnich było wydanie ustawy z dnia 6 lutego 1797 r.¹⁰ Na mocy tego rozporządzenia, w miejsce istniejącej guberni wileńskiej i słonimskiej, została utworzona jedna gubernia litewska¹¹, która została podzielona na 19 powiatów z centralnym rządem, na którego czele stanął gubernator w Wilnie. Ukazem tym Paweł I postanowił również pozostawić strukturę funkcjonowania sądów, zatwierdzoną wcześniej przez Katarzynę II, a więc potwierdził działalność sądów ziemskich¹², grodzkich¹³ i podkomorskich¹⁴ oraz w miastach gubernialnych sądy główne¹⁵. Nad pracą ich miał czuwać były Litewski Trybunał pod zmienioną nazwą na Litewski Główny Sąd, który miał sądzić, zgodnie z wydaną ustawą, pół roku w Wilnie i pół roku w Grodnie. Car w tym zarządzeniu pozwolił społeczeństwu, czyli lokalnej szlachcie, nadal wybierać urzędników, w tym asesorów do Głównego Sądu, lecz dla zatwierdzenia przez Imperatora miał być wybór na stanowisko marszałka (przewodniczącego) tegoż sądu. Na podstawie tego aktu został również powołany Niższy Ziemski Sąd, do którego wybory na poszczególne stanowiska miały być podzielone, tj. ispraw-

⁸ Ibidem, s. 105-106.

⁹ Е.А. Волкова, *Российское законодательство в период правления Павла I и его влияния на состояние правопорядка в стране*, „Известия Тульского Государственного Университета” 2010, nr 1-2, s. 387-388.

¹⁰ *Полное собрание законов Российской Империи, первое собрание: 1649-1825*, t. 24, Санкт-Петербург 1830, s. 318-319. Daty są podane według obowiązującego wówczas w Imperium Rosyjskim kalendarza juliańskiego. Dalej w pracy stosowany będzie skrót ПСЗРИ – odsyłający do danej pozycji.

¹¹ Ibidem. Przed tym ukazem północno-zachodnie ziemie przyłączone do imperium zostały podzielone na mocy prawa wydanego w 1794 r. przez carycę na 3 gubernie wileńską, kowieńską oraz grodzieńską, a następnie połączono je w 2: wileńską oraz słonimską. Zob. L. Żytkowicz, op. cit., s. 83; A. Korobowicz, W. Witkowski, op. cit., s. 63.

¹² Sądy te wydawały wyroki w pierwszej instancji w sprawach cywilnych. W skład tego sądu wchodził: sędzia, dwóch podsędków i pisarz. Zob. A. Korobowicz, W. Witkowski, op. cit., s. 73.

¹³ Sądy utworzone dla rozstrzygania w sprawach karnych. Zob. Ibidem.

¹⁴ Sądy złożone z podkomorzego, komornika i woźnego. Zob. Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

ników (inaczej też komisarzy ziemskich) miano powoływać z nominacji rządowej, a asesorów wybierała szlachta¹⁶. Z kolei ukazem z dnia 12 marca 1799 r. w poszczególnych guberniach Imperium Rosyjskiego, w tym litewskiej, została zwiększona liczba asesorów do Niższych Sądów Ziemskich. Gubernia ta miała posiadać ich łącznie 22¹⁷.

Pewną zmianą w dotychczasowej strukturze sądownictwa dokonaną przez cara, było powołanie dla guberni litewskiej, na wzór funkcjonującego w Imperium Rosyjskim, Sądu Nadwornego, którego siedziba mieściła się w Wilnie. Jego zadaniem było „rozpatrywanie spraw o prawa władania starostwami, majątkami skarbowymi i miejskimi”¹⁸. Jeszcze w tym samym roku na wniosek zarządcy Guberni Litewskiej, czyli Mikołaja Repina, sprawy sądowe nad przestępstwami popełnionymi przez urzędników toczyły się nie w Litewskim Głównym Sądzie, a w utworzonym Nadwornym Sądzie. Jak argumentowała takie postępowanie rosyjska władza, w sądzie głównym zasiadają w większości urzędnicy, pochodzący z lokalnej szlachty, a od sędziów „oczekuje się bezstronności”, jaką miał zapewnić Sąd Nadworny, którego urzędnicy w połowie byli wybierani ze szlachty, a w połowie pochodzili z nominacji rządowej¹⁹. Imperator wyraził na to zgodę, a tym samym Sądom Nadwornym doszła kolejna kompetencja²⁰. Sądy też długo nie funkcjonowały w guberniach przyłączonych do Rosji, gdyż zlikwidowano je ukazem cara Aleksandra I pod koniec 1801 r.²¹

Paweł I zastrzegł w wymienionej ustawie również możliwość dokonywania awansów urzędników na poszczególne klasy, według obowiązującej w państwie rosyjskim 12 stopniowej tabeli rang. I tak, według omawianego rozporządzenia, marszałków powiatowych miano

¹⁶ ПСЗРИ, t. 24, s. 812. Wzorując się na funkcjonującym w litewskiej guberni prawie, na podstawie którego isprawników do Ziemskich Niższych Sądów wybierał Naczelnik Guberni, ławników zaś wybierała szlachta, wprowadzono takie zasady w kolejnych guberniach: Mińskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Kijewskiej i Białoruskiej.

¹⁷ ПСЗРИ, t. 25, s. 595. Zwiększenie liczby asesorów związane było z likwidacją przez Pawła I sądów (tzw. *rasprawy*), które zajmowały się m.in. sprawami ludności wiejskiej. Po ich zlikwidowaniu czynnościami sądowymi miał się zająć Niższy Sąd Ziemski. W związku ze wzrostem napływających spraw do sądu, powiększenie liczby asesorów stało się niezbędne dla usprawnienia działania wymiarowi sprawiedliwości. zob. A. Korobowicz, W. Witkowski, op. cit., s. 74.

¹⁸ A. Korobowicz, W. Witkowski, op. cit., s. 74.

¹⁹ П.Н. Жукович, op. cit., s. 217.

²⁰ ПСЗРИ, t. 24, s. 791-792. 27 września 1797 r. powstał również Nadworny Sąd dla kolejnych guberni: Podolskiej, Mińskiej i Wołyńskiej. Zob. П.Н. Жукович, op. cit., s. 216.

²¹ П.Н. Жукович, op. cit., s. 207.

mianować do 5 rangi, podkomorzonych oraz chorążych powiatowych do 7 klasy, marszałków w Sądzie Głównym do 4 klasy, a asesorów do 6 klasy. Zgodnie z ukazem cara urzędnicy „wyższych czynów [rang – J.K.] nie mogą mieć”²².

W kwestii rosyjskiego sądownictwa Imperator dążył do jego centralizacji poprzez ograniczenie rozbudowy wewnętrznej struktury. Paweł I zlikwidował sądy stanowe drugiej instancji oraz sądy skierowane dla ludności wiejskiej²³. Jego polityka trochę różniła się wobec przyłączonych guberni. Paweł I, według rosyjskiego historyka Platona Żukowicza dążył przede wszystkim na ziemiach przyłączonych od Polski do utrzymania „porządku i spokoju”, o czym świadczą działania podjęte m.in. w administracji sądowej²⁴. Potwierdza to powyższa ustawa, pozostawiająca dotychczasową strukturę sądownictwa.

Pod tą samą datą w zbiorze praw Imperium Rosyjskiego został wydany inny przepis regulujący funkcjonowanie samorządu szlacheckiego, a mianowicie dotyczący wyboru marszałków powiatowych, chorążych w guberniach przyłączonych od Rzeczypospolitej. Jak nakazywała ustawa, należało w powiecie dokonać wyboru marszałka i po jednym chorążym powiatowym, którzy mieli zostać nominowani z „ludzi dostojnych”, według obowiązującego prawa miejscowego, a następnie wybór miał zostać potwierdzony przez samego Imperatora²⁵.

Kolejne rozporządzenie wydane w imieniu Imperatora dotyczyło porządku rozpraw w sądach oraz języka używanego podczas procesów i w pracy administracyjnej. Była to reakcja na wystosowaną przez Aleksandra Bekleszowa notę, zarządzającego wówczas Mińską, Podolską i Wołyńską gubernią, w której prosił o szczegółowe zalecenia dotyczące pracy sądów m.in. w kwestii stosowania prawa i języka. Wydawałoby się, że po przyłączeniu język rosyjski będzie stosunkowo szybko przenikał w życie społeczne mieszkańców, lecz, zgodnie z postanowieniem z

²² ПСЗРИ, t. 24, s. 742. Przyznanie stopnia rang do 8 klasa dla urzędników z Polski w guberniach przyłączonych od Rzeczypospolitej potwierdzał Senat, zaś nadawanie rang wyżej odbywały się za zgodą samego Imperatora.

²³ В.А. Воропанов, *Провинциальная судебная система России в условиях имперской государственности (последняя четверть XVIII – первая половина XIX вв.): принципы институциональной организации*, „Вестник Омского Университета” 2011, nr 2, s. 205.

²⁴ П.Н. Жукович, op. cit., s. 204.

²⁵ ПСЗРИ, t. 24, s. 319. Dotychczas podczas wyborów brali udział szlachcice posesjonaci, Paweł I ukazem z 19 marca 1800 r. zezwolił na udział w wyborach również szlachcie, która nie posiadała majątku. Zob. П.Н. Жукович, op. cit., s. 217.

dnia 11 września 1797 r., w sądach ziemskich, powiatowych, podkomorskich i magistratach sprawy sądowe miały nadal być prowadzone w języku polskim z jednym wyjątkiem. Otóż w sądzie głównym miał być, obok języka polskiego, używany język rosyjski, tj. wszelkie rezolucje i wyroki miały wychodzić w dwóch językach. Dodatkowo oba departamenty głównego sądu, sądy ziemski i podkomorski, zostały zobowiązane do tego, aby wszelkie sprawozdania i prowadzone w nich rejestry, które przekazywano do Senatu musiały być napisane w języku rosyjskim. Ustawa dotyczyła również kolejności rozpatrywania spraw w sądach działających na byłych ziemiach Rzeczypospolitej. Miały one pozostać w takim stanie, w jakim funkcjonowały przed przyłączeniem ich do Rosji²⁶. Ustawa ta odnosiła się przede wszystkim do guberni Mińskiej, Podolskiej i Wołyńskiej, jednakże w przypadku języka i prawa, Gubernia Litewska funkcjonowała na takich samych zasadach jak wspomniane obszary, czyli językiem obowiązującym był polski, a prawem Statut Litewski²⁷. Było ważną kwestią dla szlachty w kontekście utrzymania odrębności prawnej ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁸.

Podobnie miała się rzecz z apelacjami od wyroków w poszczególnych sądach. Zgodnie z postanowieniem cara z 1800 r. w sądach ziemskich, powiatowych, podkomorskich oraz w miejskich pozostawiono czas na złożenie apelacji do Głównego Sądu przez strony procesowe na takich samych zasadach jakie obowiązywały przed rozbiorami. Z kolei, kiedy pozew został złożony do Sądu Głównego i zostaną przedstawione dokumenty obciążające, to sąd ten, zgodnie z rosyjskim obyczajem, miał przystąpić do stworzenia tzw. streszczenia, wówczas następowało po wykonaniu wszystkich przewidzianych prawem czynności procesowych. Następnie sąd ogłaszał wyrok, a jeżeli wartość tego przewinienia nie przekraczała 500 rubli, dopuszczano, w przypadku niezadowolenia z wyroku któreś strony procesowej, złożenie apelacji do Senatu, zgodnie z obowiązującym w państwie prawem apelacyjnym. W przypadku niepojawienia się strony przeciwnej w sądzie w związku ze złożonym pozwem sąd miał postępować zgodnie z prawem polskim w przypadku

²⁶ ПСЗРІ, t. 24, s. 727.

²⁷ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1996, s. 372. A. Korobowicz, W. Witkowski, op. cit., s. 66-74.

²⁸ S. Godek, *III Statut Litewski w dobie porozbiorowej – stan badań nad dziedzictwem prawa litewskiego*, [w:] W. Walczak, K. Łopatecki (red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, Białystok 2010, s. 485.

osób niestawiających się w sądzie. Odnosnie wyroków zapadających w Sądach Powiatowych stwierdzono, że w sprawach takiego rodzaju, które według Statutu oraz konstytucji nie podlegały apelacjom w Sądzie Głównym, podtrzymano zakaz składania apelacji również do Senatu. Stronom procesowym przedstawiono możliwość złożenia skargi na Sądy Powiatowe do Głównych Sądów lub na Sądy Główne do Senatu²⁹.

W jednym z kolejnych rozporządzeń datowanych na dzień 25 stycznia 1799 r. car wprowadzał dla guberni Podolskiej, Mińskiej, Wołyńskiej, Kijewskiej oraz Litewskiej stanowisko *fiskala*, czyli osoby pełniącej rolę informatora. Jego głównym zadaniem był „nadzór, ażeby nikomu i nigdzie w wymienionych miejscach [tj. guberniach – J.K.] w prowadzonych sprawach nie było opóźnień”. Stąd też *fiskal* był zobowiązany dwa razy do roku, bez zapowiedzi, obserwować pracę sądów, kontrolując postępowanie w poszczególnych sprawach. W przypadku nadużyć lub uchybień ze strony administracji *fiskal* miał to niezwłocznie zgłaszać Gubernatorowi lub Generalnemu Prokuratorowi³⁰.

Paweł I dokonywał pewnych zmian w sądownictwie, czego dowodzi wprowadzenie rozporządzenia o obecności adwokatów podczas toczących się procesów sądowych. Jak zaznaczono w ustawie adwokacji: „to grupa ludzi, którzy znani są pod nazwą adwokaci (...). Sądownictwo, pozostawione w Litewskiej Guberni na takich samych prawach, potrzebuje przy każdym polskim sądzie ludzi, znających prawa (...), żeby strony procesowe mogli im powierzać sprawy, dokumenty, oryginalne zapisy i inne ważne dokumenty bez obaw (...)”³¹. Takim urzędnikiem sądowym nie mógł zostać każdy, gdyż stawiano im pewne wymagania. Musiał być to szlachcic, posiadający majątek w danym powiecie lub na terenie Guberni Litewskiej, którego nie oskarżono o żadne przestępstwo, a ponadto posiadający świadectwo ukończenia szkoły. Kolejnym wymogiem było posiadanie doświadczenia w zakresie znajomości prawa sądowego. Przyszły adwokat mógł je zdobyć, odbywając nauki prawne w sądownictwie lub w kancelarii pod okiem regenta. Przyczynami, które dyskredytowały osobę na stanowisko adwokata było posądzenie go m.in. o dokonanie przestępstwa czy łapówkarstwo. Wybierani byli oni w tajnych wyborach. Adwokaci opłacani byli przez strony, które chciały żeby

²⁹ ПСЗРИ, t. 26, s. 235-237.

³⁰ ПСЗРИ, t. 25, s. 541.

³¹ ПСЗРИ, t. 24, s. 817-818.

świadczono im usługi, natomiast w kwestii regulacji zapłaty ograniczono się do następującego stwierdzenia „zapłata za ich usługi żeby nie była za droga”. W przypadku sierot, ubogich i nie posiadających majątku sąd wyznaczał adwokata z urzędu. W rozporządzeniu tym określono liczbę adwokatów dla poszczególnych organów. I tak w Głównym Litewskim Sądzie miejsc było zapewnionych 18, w ziemskich i grodzkich po 10, przy sądach konsystorskich miało ich być 6, przy sądach miejskich ich liczba zależała od liczby mieszkańców, np. w Wilnie miało być ich 10, w Grodnie 8, w Kownie 6, a w innych powiatach po 5, a dla całej guberni łącznie 263. W kolejnych aktach prawnych regulowano kwestię funkcjonowania adwokatów. W jednym z nich ogłoszono, że stanowiska mieli piastować przez 3 lata³², a przy Litewskim Nadwornym sądzie miano zostać zatrudnionych 10 adwokatów³³.

Mimo że oficjalnym i zatwierdzonym przez Pawła I oraz obowiązującym jako stosowane prawo cywilne i karne był III Statut Litewski³⁴, pewne kwestie podlegały jednak regulacjom dokonanych przez cara. Na przykład ukazem z 1799 r. wprowadził car rosyjskie 10-letnie prawo zasiedzenia w polskich guberniach przyłączonych do Imperium Rosyjskiego, gdyż jak uzasadniano w rozporządzeniu, polskie prawo w tym wypadku było niejasne i krzywdzące głównie dla chłopów³⁵. Wprowadzono także zakaz wykonywania kary śmierci w tych guberniach, gdzie ta sankcja prawna funkcjonowała na podstawie starodawnych praw. Jednak nie była to nowość, gdyż już wcześniej taki zakaz wprowadziła Katarzyna II³⁶. W kolejnym ukazie upominano urzędników, aby na terytorium guberni litewskiej unikali stosowania prawa rosyjskiego (używano go w przypadku spraw, pominiętych w Statucie Litewskim), które nie zostało jeszcze zatwierdzone, gdyż jak wspomniano w ukazie: „żadne prawa, niezgodne z obecnym zarządem [guberni] i niepotwierdzone przeze mnie, pod żadnym pozorem nie może być stosowane”³⁷.

Unormowaniu przez Imperatora podlegały także kwestie sposobu i porządku wybierania urzędników na poszczególne stanowiska. Zgodnie z zarządzeniem z 1800 r. przewodniczący Sądu Głównego mieli być

³²ПСЗРИ, t. 25, s. 133.

³³ ПСЗРИ, t. 25, s. 345.

³⁴ A. Korobowicz, W. Witkowski, op. cit., s. 71.

³⁵ ПСЗРИ, t. 25, s. 541-542.

³⁶ Ibidem, s. 622-623.

³⁷ Ibidem, s. 543.

powoływani co trzy lata przez szlachtę podczas zebrań sejmików powiatowych, zaś asesory co roku. Kandydatury wybranych przewodniczących, miano przedstawić zarządzającemu gubernią, który z kolei po ich wyborze przekazywał nazwiska na poszczególne stanowiska do ostatecznego zatwierdzenia przez senat. Wybór asesorów miano łączyć z wyborami przewodniczących, tj. co trzy lata organizowano szlacheckie wybory. Podano do tego szczegółową instrukcję. W pierwszym roku miała zostać asesorem ta osoba, która zebrała najwięcej głosów, w drugim roku następna osoba, która zajęła drugie miejsce, a w trzecim kolejna. Powiatowych marszałków i chorążych miano wybierać co trzy lata, a podkomorznych, sędziów sądów powiatowych, podsędków i sędziów sądów ziemskich miano według ustawy pozostawić na takich samych prawach, na jakich funkcjonowali w momencie przyłączenia ziem polskich do Imperium Rosyjskiego³⁸. W przypadku jakiegoś szczególnego wydarzenia np. śmierci urzędnika w trakcie pełnienia określonego stanowiska, gdy pozostawał nieobsadzony urząd, na każde miejsce miano dokonać wyboru czterech kandydatów, spośród których ostatecznie o wyborze decydował senat. W guberniach Litewskiej, Mińskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Kijewskiej, Małoruskiej i Białoruskiej mieli zostać wybrani Marszałkowie Gubernialni. O przeprowadzonych wyborach miał decydować sejm, który wyznaczał ich termin, a ostatecznie decyzję akceptował i zatwierdzał Imperator³⁹. Jedno z ostatnich rozporządzeń wobec ziem zabranych świadczy o zaostrzeniu kursu politycznego wobec tych terenów. Ustawa głosiła, że w przypadku braku polskich urzędników na kancelarskie stanowiska w Guberni Litewskiej mają być one uzupełniane kandydatami spośród rosyjskich urzędników, co mogło zostać nieprzychylnie przyjęte przez miejscową szlachtę⁴⁰.

Paweł I nie dokonał radykalnych zmian w strukturze sądownictwa na ziemiach polskich przyłączonych do Rosji, korzystał raczej z rozwiązań wprowadzonych przez jego poprzedniczkę, Katarzynę II. Chociaż jego rządy, jak już zostało podkreślone, nie trwały długo, jednak charakteryzowały się intensywnością prawodawczą. Car systematycznie dokonywał zmian, próbując wprowadzać tylko elementy prawa rosyjskiego. Jednak nie podjął się radykalnych zmian, które mogłyby burzyć

³⁸ Na podstawie statutu Litewskiego, rozdział IV 1 i 2 artykuł strona 114

³⁹ ПСЗРИ, t. 25, s. 367-368.

⁴⁰ Ibidem, t. 26, s. 438-439.

porządek w lokalnej społeczności zachodnich guberni Rosji. Według wspomnianego już historyka, Platona Żukowicza, Paweł I wręcz dążył do utrzymania starodawnego sądownictwa polsko-litewskiego, co udowadniają jego poczynania prawne. Polityka kolejnych Imperatorów w stosunku do byłych ziem Polski różniła się w zależności od politycznych celów carów oraz bieżącej sytuacji politycznej. Takim wydarzeniem, które kazało zaostrzyć politykę rosyjską wobec Polaków było m.in. powstanie listopadowe. Stopniowo likwidowano język polski w administracji oraz zmieniano prawo polskie na rosyjskie, co miało przyspieszyć ujednoczenie byłych ziem Rzeczypospolitej z innymi ziemiami Imperium Rosyjskiego i, jak wiadomo, ostatecznie nie powiodło się to rządowi caratu.

Bibliografia

- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Wydawnictwa Prawnicze PWN, Warszawa 1996.
- Bazyłow L., Wieczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2006.
- Godek S., *III Statut Litewski w dobie porozbiorowej – stan badań nad dziedzictwem prawa litewskiego*, [w:] W. Walczak, K. Łopatecki (red.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2010.
- Korobowicz A., Witkowski W., *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasopismo prawno-historyczne” 2003, t. LV, z. 1.
- Шильдер Н.К., *Император Павел I*, Издание А.С. Суворина, Санкт-Петербург 1901.
- Полное собрание законов Российской Империи*, первое собрание: 1649–1825, t. 24–26, Санкт-Петербург 1830.
- Томсинов В.А., *Император Павел I (1754–1801): государственный деятель и законодатель*, [w:] *Законодательство императора Павла*, Зерцало, Москва 2008.
- Волкова Е.А., *Российское законодательство в период правления Павла I и его влияния на состояние правопорядка в стране*, „Известия Тульского Государственного Университета” 2010, nr 1–2.
- Воропанов В.А., *Провинциальная судебная система России в условиях имперской государственности (последняя четверть XVIII – первая половина XIX в.): принципы институциональной организации*, „Вестник Омского Университета” 2011, nr 2.
- Жукович П.Н., *Западная Россия в царствование Павла I*, „Журнал Министерства народного просвещения” 1916, nr 63.
- Żytkowicz L., *Rządy Repnina na Litwie*, Nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Wilno 1938.

CZEŚĆ III.

SPOŁECZNOŚĆ MĘDZYNARODOWA W OBLICZU KONFLIKTÓW I SPORÓW

Współczesne oblicze konfliktów zbrojnych

Wiele wydarzeń w historii ludzkości przytaczanych w literaturze naukowej (jak na przykład zimna wojna) utożsamiane jest z nastaniem okresu względnego pokoju i bezpieczeństwa, określając jednocześnie ten przełom mianem końca historii¹. Rzeczywistość zweryfikowała jednak to założenie, a współczesny świat zrodził wiele innych, nowych zagrożeń, jak np. terroryzm lub konflikty regionalne (na tle etnicznym, religijnym lub kulturowym)². Następujące zmiany tych zagrożeń przyczyniły się do powstania i zwiększenia roli organizacji międzynarodowych (ONZ) i regionalnych (NATO, UE), których zadaniem jest dążenie do utrzymania bezpieczeństwa i pokoju na świecie³.

W literaturze naukowej trafnie wskazuje się na problem występowania wojen jako nieusuwalnego elementu pomiędzy środowiskami wewnętrznymi, przez innych jako możliwe do eliminacji zło na drodze rozwoju społeczeństw⁴. Zwykle jedną ze stron walczących są rebelianci stosujący formy nieregularnej walki zbrojnej⁵. Cechy wyróżniające tę grupę to przede wszystkim: wykorzystywanie do swojej działalności dostępnych materiałów i narzędzi, są silnie zmotywowani, najczęściej wyróżniają się brakiem profesjonalnego przeszkolenia wojskowego i zaawansowanego technologicznie sprzętu, determinacja, a ich celem jest nierówna walka wymierzona w osoby cywilne niezaangażowane w żadną formę walki narodów lub społeczeństw⁶.

* Karolina Lasota, Wydział Prawa, Uniwersytet w Białymstoku, e-mail: karolina955@icloud.com

¹ M. Kubiak, R. Wróblewski (red.), *Oblicza współczesnych wojen*, Warszawa–Siedlce 2018, s. 339-353.

² Ibidem.

³ Por. A. Gałganek, *Historia teorii stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2009; R. Łoś, *Wojna w teorii stosunków międzynarodowych*, [w:] idem, J. Regina-Zacharski (red.), *Współczesne konflikty zbrojne*, Warszawa 2010.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ B. Balcerowicz B., *O pokoju, o wojnie. Między esejem a traktatem*, Warszawa 2013.

Konflikty zbrojne z XX wieku do tej pory stanowiły formułę klasycznego starcia między państwami przy jednoczesnym formułowaniu też o nowej jakości konfliktów zbrojnych⁷. Warto jednak zauważyć, że są one w swej podstawowej istocie niezmiennione. Zmienił się jednak ich zasięg, wykorzystywane narzędzia, metody i środki, oraz – to, co jest bezpośrednio tego następstwem – zmieniła się ich jakość⁸. Problematyka wojen współczesnego świata stanowi kwestię niezwykle złożoną. Celem badawczym niniejszej pracy jest próba zdefiniowania i klasyfikacji zjawisk konfliktów zbrojnych, a także zwrócenie uwagi na przemoc w konflikcie społecznym i jego elementy.

Klasyczne konflikty zbrojne

Rozważania dotyczące klasycznych konfliktów zbrojnych prowadzą nas do jednej tezy głoszącej, iż konflikt jest zjawiskiem na stałe wpisanym w świat relacji międzyludzkich (zarówno na mniejszą skalę – między osobami, jak też w perspektywie szerszej – między zbiorowościami)⁹. Niektórzy myśliciele określają konflikt jako proces życiowy polegający na „formułowaniu i realizacji zamierzeń, w sposób niemal oczywisty zawiera sytuacje, w których cele różnych aktorów znajdują się ze sobą w sprzeczności, która w określonych warunkach z fazy sporu przechodzi w fazę konfliktu”¹⁰.

Konflikt zbrojny definiowany jest jako „szersze pojęcie niż wojna. Konflikt to wszystkie przejawy walki zbrojnej, także niewypowiedziane, której stronami nie są podmioty prawa międzynarodowego. Konflikt zawsze jest poprzedzony antagonizmem i narastającym konfliktem interesów”¹¹. Wojny te, występujące pomiędzy dwoma podmiotami wyróżniają się złożonością oraz prowadzone są w zróżnicowanych środowiskach kształtowanych przez różne podłoża¹². Mogą one przebiegać na wielu płaszczyznach np.: narodowej, państwowej, międzynarodowej, lokalnej, regionalnej i globalnej oraz angażują różnych uczestników jak rządy państw, instytucje międzynarodowe i innych.

⁷ Ibidem.

⁸ B. Balcerowicz, *Sily zbrojne w państwie i stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2006, s. 110.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ R. Artymiak, *Wojny i konflikty w XX wieku*, <http://winntbg.bg.agh.edu.pl/skrypty/0073/roz03.pdf>.

¹² Ibidem.

Mimo złożoności konfliktów zbrojnych nadal możemy wskazać kilka ich cech wspólnych: występowanie stron konfliktu łatwych do zdefiniowania, możliwość określenia momentu ich rozpoczęcia i zakończenia, składają się z kilku faz (eskalacja, deeskalacja, ustabilizowanie sytuacji), mają jasno sprecyzowane cele do osiągnięcia¹³.

Klasyycznym konfliktem zbrojnym możemy nadać miano zorganizowanych działań państw (lub innych podmiotów), podczas których wykorzystują one cały swój dostępny potencjał (ekonomiczny, polityczny i gospodarczy)¹⁴. Clausewitz określał istotę wojny jako pokonanie przeciwnika i skłonienie go do realizacji naszej woli¹⁵. Środkiem wojny jest walka – aby pokonać wroga należy rozbić jego armię i zająć terytorium¹⁶. Na geniusz wojenny miały składać się cechy, takie jak: odwaga, wytrwałość i męstwo, przenikliwy rozum oraz trafność spojrzenia, przytomność i zdecydowanie umysłu¹⁷. Podsumowując – wojnę należy definiować jako konflikt, w którym uczestniczą co najmniej dwa podmioty prowadzące działania w celu osiągnięcia własnych interesów przy użyciu sił zbrojnych i metod walki¹⁸.

Należy także zwrócić uwagę na istotną kwestię jaką jest fakt wykorzystywania społeczeństwa jako swoistego środka ciężkości dla sprawności podejmowania własnych zmagania¹⁹. Konsekwencją tych czynów może być demoralizacja społeczeństwa, a nawet doprowadzenie do jego wyniszczenia. Środowiska naukowe trafnie zauważają, że nierzadko podmioty uczestniczące w konflikcie wydłużają konflikt, uniemożliwiają wręcz zawarcie pokoju czego następstwem są walki trwające aż do wyczerpania sił i motywacji walczących, co prowadzi do wyniszczenia społeczeństwa²⁰.

¹³ Army Field Manual, Vol. 1, *Combined Arms Operations*, Part 10, *Counter Insurgency Operations. (Strategic and Operational Guidelines)*, Revised and Updated Version, Issue 2.0, March 2007, Army Code 71749, http://wikileaks.org/wiki/UK_Counter_Insurgency_Operations_Doctrine_2007.

¹⁴ Zob. B. Balcerowicz, *O pokoju, o wojnie. Między esejem a traktatem*, Warszawa 2013, s. 83.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Zob. M. Marszałek, *Wybrane aspekty użycia sił zbrojnych w konfliktach nieregularnych. Podstawy teoretyczne – studium przypadku – wnioski*, Warszawa 2016, s. 20.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ R. Artymiak, *Wojny i konflikty w XX wieku*, s. 50, <http://winntbg.bg.agh.edu.pl/skrypty2/0073/roz03.pdf>, [9.05.2016].

²⁰ P. Paźdzorek, *Konflikt w teorii sztuki wojennej*, s. 17, <http://w-zid.aon.edu.pl/wzid/index.php/publikacje?download=124:pazdziorekkonflikt> [10.05.2016].

Główną cechą wojny jest udział dwóch dobrze uzbrojonych i wyposażonych podmiotów (np. armii, sił zbrojnych), które deklarują się jasno i publicznie, że celem ich istnienia jest udział w walce zbrojnej²¹. Ponadto, osoby wliczające się w personel wojskowy można odróżnić dzięki noszonym mundurów, a sprzęt przez nich wykorzystywany jest w odpowiedni i charakterystyczny sposób oznakowany²².

Podsumowując rozważania odnoszące się do klasycznych konfliktów zbrojnych (wojen), słuszne wydaje się stwierdzenie, że wojna to czyn polityczny, dalszy ciąg stosunków politycznych wyrażający się w akcie przemocy i wykorzystujący wszelkie dostępne środki (polityczne, ekonomiczne, militarne lub dyplomatyczne) celem zmuszenia przeciwnika, czyli doprowadzenia jego sił zbrojnych do stanu, w którym nie będą zdolne do dalszej walki²³.

Kategorie przemocy w relacjach polityczno-społecznych

W modelu Bloomfielda-Leiss zostało opisane następstwo konfliktu, jakim jest zjawisko przemocy. Istotą tego modelu staje się przemoc zinstytucjonalizowana. Pojęcie przemocy w literaturze definiowane jest głównie jako „koercyjne (wymuszające) oddziaływanie fizyczne lub psychiczne na podmiot w celu osiągnięcia nieakceptowanego przezeń efektu”²⁴. Na podstawie tej definicji możemy wyróżnić: przemoc fizyczną i przemoc psychiczną²⁵.

Dobrym rozwiązaniem byłoby usystematyzowanie trzech rozdzielnych kategorii wpływu jakimi są: przemoc, perswazja i autorytet²⁶. W takim ujęciu wyłącznie kategoria „przemocy” jest silnie związana ze stosowaniem fizycznych środków przymusu²⁷. Dwie następne, tj. „perswazja” i „autorytet” składają się bardziej na mowę i sztukę przekonywania. H. Arendt uwzględnia jeszcze dodatkowy element jakim jest

²¹ Ibidem.

²² D. Galula, *Counterinsurgency Warfare, Theory and Practice*, PSI Classics of the Counterinsurgency Era, CT–London 2006.

²³ Ibidem.

²⁴ J. Demmers, *Theories of Violent Conflict: An Introduction*, New York 2012, s. 56-58.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ H. Arendt, *Między czasem minionym a przyszłym. Osem ćwiczeń z myśli politycznej*, Warszawa 1994, s. 136-137.

„przemoc strachu”²⁸, która charakteryzuje się wymuszeniem pod groźbą użycia siły. Zwykle nie mamy problemów z rozpoznaniem siły fizycznej – jej stosowanie wywołuje silny ból i pozostawia niezbite dowody na jej użycie w postaci ran na ciele, złamań i siniaków²⁹. Warto zatem podkreślić, że stosowanie odpowiednio skonstruowanej groźby i przymusu zalicza się także do szczególnego użycia przemocy – w tym wypadku przemocy psychicznej³⁰.

Wśród tych trzech wyodrębnionych kategorii przemocy istotne wydaje się rozróżnienie przemocy bezpośredniej – rozumianej jako atak, w którym sprawca posługuje się określonymi narzędziami lub sprecyzowaną siłą zadając tym samym ból i cierpienie³¹ (ma ona charakter incydentalny) od przemocy strukturalnej, która posiada naturę długofalową i odnosi się ona do łamania praw człowieka³².

Jak trafnie zauważa N. Kalyvas: „Wydarzenia, takie jak ludobójstwo, czystki etniczne, walki itd., posiadają w zestawieniu z pozostałymi przejawami przemocy z zakresu strukturalnego i kulturowego nieporównywalnie większą intensywność i gwałtowność, jednak w odniesieniu do perspektywy czasowej są raczej krótkotrwałe”³³. Największy potencjał zmiany wykazują strukturalne przejawy przemocy, które jednocześnie są naznaczone dość dużą stabilnością³⁴. Zmiany o charakterze ewolucyjnym prowadziłyby do przewartościowań systemowych, których realizacja odbywałaby się w długich okresach czasu, a z kolei zmiany rewolucyjne mogłyby doprowadzić do całkowitego zburzenia systemu i potrzeby budowania nowego³⁵. Najniżej pod względem potencjału zmiany można ocenić przemoc kulturową, która zapuściła swe korzenie głęboko w tradycji, zwyczajach i modelach życia³⁶.

²⁸ H. Arendt, *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, Warszawa 1998, s. 67-72.

²⁹ Ibidem.

³⁰ F.G. Hoffman, *Hybrid vs. compound war*, „Armed Forces Journal”, [https://web.archive.org/web/20100917155357/](https://web.archive.org/web/20100917155357/http://armedforcesjournal.com/2009/10/4198658/); <http://armedforcesjournal.com/2009/10/4198658/>.

³¹ Ibidem.

³² J. Roszak, *Przemoc w białych rękawiczkach*, „Niebieska Linia” 2010, nr 1(66), s. 26.

³³ St.N. Kalyvas, M.A. Kocher, *Ethnic cleavages and irregular war: Iraq and Vietnam*, „Politics & Society”, June 2007, vol. 35, no. 2, s. 206-208.

³⁴ S. Opatow, *Aggression and violence*, [w:] M. Deutsch, P.T. Coleman, E.C. Marcus (red.), *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*, San Francisco 2006, s. 510-511.

³⁵ Ibidem.

³⁶ E. Staub, *Overcoming Evil: Genocide, Violent Conflict, and Terrorism*, Oxford 2011, s. 16-18.

Wartym zauważenia jest stwierdzenie, iż przemoc nie jest zjawiskiem stałym³⁷. Jej dynamika jest zmienna i w wielu przypadkach narastanie przemocy odbywa się poprzez przechodzenie – zaczynając od przemocy kulturowej, przez przemoc strukturalną, a skończywszy na przemocy bezpośredniej³⁸. Oczywiście, należy podkreślić, iż nie jest to model uniwersalny, a jedynie hipotetyczny i nie trudno wskazać występujące w przeszłości konflikty, w których jeden z powyższych elementów nie występował³⁹. Nie ulega jednak wątpliwości kluczowa rola elementów kulturowych, na podstawie których możemy określić prawdopodobieństwo wystąpienia pozostałych rodzajów przemocy⁴⁰. Niemniej nie można traktować w sposób jednakowy przemocy wynikającej z czystych pobudek agresywnych od przemocy będącej wynikiem samoobrony, co znalazło nawet swoje odbicie w Karcie Narodów Zjednoczonych⁴¹. Działanie będące wynikiem samoobrony można podzielić na dwa stany: pierwszy łączy się z faktem bezpośredniej napaści fizycznej⁴², a drugi jest bardziej efektem zapobiegnięcia stania się obiektem przemocy fizycznej, które wynika z przekonania o nieuchronności bądź wysokiego prawdopodobieństwa wystąpienia takiego następstwa⁴³. Działania koncentrujące się wokół „prawdopodobieństwa” i zapobiegania wydarzeń, które mogą się zdarzyć – mogą pociągać za sobą działa wyprzedzające (*preemptive*) lub prewencyjne (*preventive*)⁴⁴. Przemoc będąca wyłącznie wynikiem natury agresywnej, charakteryzuje się znacznie bardziej świadomą decyzyjnością⁴⁵. Jak trafnie zauważają uczeni: „Przejęcie do przemocy manifestowanej/widocznej jest w tym wypadku efektem decyzji, motywowanej pojawieniem się sytuacji kryzysowej, która może wynikać np. z próby przełamania przemocy strukturalnej”⁴⁶.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Rozróżnienie to w odniesieniu do działań militarnych omawia:ł P. Żurawski vel Grajewski, *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Wymiar militarny*, Warszawa 2012, s. 37.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ R. Jakubczak, K. Gąsiorek, H.M. Królikowski, J. Marczak, *Działania nieregularne. Elementy strategii bezpieczeństwa narodowego Polski*, Warszawa 2011.

⁴² Ibidem.

⁴³ Por. J. Barnett, *Peace and development: Towards a new synthesis*, „Journal of Peace Research” 2008, nr 45(1), s. 78-79.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ B.H. Liddell Hart, *Strategy. The Indirect Approach*, London 1967.

⁴⁶ Ibidem.

Stuart Kaufman podkreśla jak szczególnie istotne jest zwrócenie uwagi na uwarunkowania świadomościowe i pojawienie się spirali przemocy pod wpływem mitów budujących wrogość i budowania podstaw wrogości⁴⁷. Autor w wielu swoich pracach wyróżnia trio składające się z: mitologizacji budującej wrogość⁴⁸, lęków i obaw oraz formułowania „okien możliwości”⁴⁹. W mojej ocenie należałoby dołączyć do tego element wstydu (upokorzenia)⁵⁰. „Wstyd” jako uczucie zdecydowanie zalicza się do kategorii subiektywnej, z drugiej strony – posiada pewne cechy obiektywności, wynikające z kształtu rzeczywistości – biorąc pod uwagę fakt, iż jest efektem oddziaływania struktury i jednym z podstawowych elementów jej konstrukcji⁵¹. Można by to porównać do relacji wertykalnej, uwzględniając jednocześnie, że takie uczucia jak lęk, obawy, mitologizacja wrogości oraz upokorzenie zwykle działają w obie strony⁵². Ten ostatni element może wydawać się kontrowersyjny, jednak w historii i literaturze zapisało się wiele przykładów na „zawstydzanie” osób silnych i władczych przez ludzi słabszych i podporządkowanych⁵³.

Kontynuacja a nowa jakość konfliktów zbrojnych

Działalność partyzancką można obecnie scharakteryzować jako jedną z najbardziej złożonych, zaskakujących i trudnych do przewyższenia form walki nieregularnej⁵⁴. We współczesnych konfliktach zbrojnych stała się także powszechnie stosowaną formą prowadzenia działań⁵⁵. Długoterminowe oddziaływanie rebeliantów w wielu dziedzinach i na różnych płaszczyznach funkcjonowania państw upadłych lub upadających związane jest z ich głównym i podstawowym atutem zaskocze-

⁴⁷ St.J. Kaufman, *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*, New York 2001, s. 37-38.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ M. Marszałek, *Operacje utrzymania i wymuszania pokoju w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego. Geneza, stan obecny, perspektywy*, Warszawa 2014.

⁵⁰ M. Marszałek, *Wybrane aspekty użycia sił zbrojnych w konfliktach nieregularnych. Podstawy teoretyczne – studium przypadku – wnioski*, Warszawa 2016.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² D. Kahneman, A. Tversky, *Prospect theory: An analysis of decision under risk*, „Econometrica” 1979, nr 47(2), s. 263-291.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Ch. Paul, C.P. Clarke, B. Grill, *Victory Has a Thousand Fathers. Detailed Counterinsurgency Case Studies*, Santa Monica 2010.

⁵⁵ *Ibidem*.

nia⁵⁶. Galula już w 1964r. zauważył, że ten rodzaj działalności opiera się na upolitycznieniu celu własnej walki⁵⁷, oraz „zakłada wykorzystanie ludności cywilnej jako środka ciężkości, który trzeba zdobyć i utrzymać, aby osiągnąć zwycięstwo w walce”⁵⁸. Te elementy, które są wyróżniane, stanowią bezsprzeczne utożsamienie z działalnością partyzantów i tym samym stanowią wsparcie prowadzonej walki nieregularnej, określanej jako klasyczne i fundamentalne⁵⁹.

Należy zauważyć, że różnicami pomiędzy rebeliantami, a zorganizowanymi siłami zbrojnymi państw uczestniczących wojnie są przede wszystkim niekonwencjonalne formy stosowania przemocy⁶⁰, mimo iż ugrupowania te szukają coraz nowocześniejszych środków, metod i narzędzi, co może skutkować zmianą w postrzeganiu ich działalności⁶¹. Zasób wypracowanych przez lata sposobów oddziaływania w środowisku, doprowadził do nieustannie dokonujących się ich zmian i przeobrażeń – głównie pod względem jakościowym⁶². Te przewartościowania dotyczą przede wszystkim stosowania przez stronę partyzancką nowych rozwiązań, które koncentrują się na rozwoju technologicznym i stosowaniu technik informacyjnych, a także większej śmiałości działania (jak np.: technika propagandy i umiejętność sterowania społecznością)⁶³. Kluczowym wydaje się więc zwrócenie uwagi na problem utożsamiania działań nieregularnych występujących we współczesnych konfliktach zbrojnych z ich historycznymi i klasycznymi formami⁶⁴. Zamiast tego, należy się w nich dopatrywać cech i elementów świadczących o nowej jakości, która wyrażana jest w aspekcie oddziaływania wielopłaszczyznowego, nierzadko w sposób niemilitarny⁶⁵.

⁵⁶ P. Paźdzorek, *Konflikt w teorii sztuki wojennej*, <http://w-zid.aon.edu.pl/wzid/index.php/publikacje?download=124:pazdziorekkonflikt/>.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ M. Marszałek, *Operacje utrzymania i wymuszania pokoju w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego. Geneza, stan obecny, perspektywy*, Warszawa 2014, s. 163-164.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ch. Paul, C.P. Clarke, B. Grill, *Victory Has a Thousand Fathers. Source of Success in Counterinsurgency*, Santa Monica 2010.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ł. Skoneczny, *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, Wydanie specjalne.

⁶⁴ J. Baylis, J. Wirtz, C.S. Gray, E. Cohen (red.), *Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do studiów strategicznych*, Kraków 2009.

⁶⁵ Ibidem.

Wydarzenia związane z okresem po 2001 r. można uznać za istotne z punktu historycznego, gdyż właśnie wtedy działalność rebeliancka i generowane przez nią problemy, choć znane z przeszłości, ponownie została uwidoczniła ze szczególną intensywnością⁶⁶. Był to rodzaj walki słabszego z silniejszym. Zdobyte nowe doświadczenia – głównie koncentrujące się na frontach działań koalicyjnych i sojuszniczych państw NATO w Iraku i Afganistanie – są dowodem na określenie wysokiego zjawiska częstości i intensywności ich stosowania w konfliktach zbrojnych⁶⁷. Jak słusznie wskazują autorzy wielu publikacji: „Ignorowanie przez ponad pół wieku nieregularnych form walki przez dowódców i polityków państw zachodnich sprawiło, że działania na Bliskim Wschodzie, w których znaczącą stroną okazał się przeciwnik nieregularny, prowadzone były niemalże intuicyjnie”⁶⁸. Mimo, iż „operacja pokojowa o charakterze wymuszania” w Afganistanie została oficjalnie sformułowana na mocy Rezolucji Rady Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych, to jednak właściwą formą działań okazała się strategia walki przeciw partyzanckiej⁶⁹. Maciej Marszałek w swojej literaturze przypomina, że dopiero po siedmiu latach operowania w trudnym środowisku zdominowanym przez środowiska nieregularne wdrożono założenia działań przeciw partyzanckich⁷⁰. Wielu decydentów, a także wojskowych zaczęło dostrzegać problem związany z potęgowaniem terroryzmu przez działania partyzantów, a także znaczący zaczął być fakt, iż państwa upadły i upadające stanowią dogodny warunki dla jego rozwoju⁷¹. Choć teoria klasycznych działań nieregularnych została zebrana, ugruntowana doświadczeniami i uporządkowana tworząc logiczny zbiór wiedzy w tej materii, to nie została w żaden sposób spożytkowana, czego przykładem może być zaangażowanie wojsk w Afganistanie, gdzie armia i żołnierze zdobywali nową wiedzę i doświadczenie, lecz niestety kosztami popełnianych błędów, które mogły zostać wyeliminowane⁷².

Warto podkreślić, że nie należy traktować w taki sam sposób każdego konfliktu zbrojnego, nawet jeśli charakteryzuje się wysokim stop-

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ R. Trinquier, *Modern Warfare. A French View of Counterinsurgency*, CT–London 2006.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ D.H. Ucko, *The New Counterinsurgency Era. Transforming the U.S. Military for Modern Wars*, Washington 2009.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

niem nieregularności⁷³. Mimo, iż każdy z nich posiada odrębne, indywidualne cechy, to wciąż możemy zauważać ich wspólne, kluczowe elementy lub prawidłowości nimi rządzące⁷⁴. Tego typu analizy są istotne z punktu zdobywania i poszerzania wiedzy o konflikcie, co może być pomocne podczas dokonywania wstępnego planowania doboru środków zapobiegania i przeciwdziałania działalności partyzantów⁷⁵.

Tezę będącą podsumowaniem może zatem być stwierdzenie, że obecne konflikty zbrojne są nie tylko kształtowane przez klasyczne działania nieregularne, ale duży wpływ mają także współczesne ich formy⁷⁶. Źródłem ich korzystania okazują się być metody i narzędzia stosowane w przeszłości podczas nieregularnych działań partyzanckich, ale także te, które stosują rebelianci obecnie⁷⁷.

Bibliografia

- Allied Joint Publication-3.4.4. *Allied Joint Doctrine for Counterinsurgency (COIN)*, NATO Standardization Agency, February 2011.
- Arendt H., *Między czasem minionym a przyszłym. Osiem ćwiczeń z myśli politycznej*, Warszawa 1994.
- Arendt H., *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, Warszawa 1998.
- Army Field Manual, *Combined Arms Operations*, Part 10, *Counter Insurgency Operations. (Strategic and Operational Guidelines)*, Revised and Updated Version, Vol. 1, Issue 2, March 2007, Army Code 71749.
- Artymiak R., *Wojny i konflikty w XX wieku*, <http://winntbg.bg.agh.edu.pl/skrypty2/0073/roz03.pdf>.
- Balcerowicz B., *O pokoju, o wojnie. Między esejem a traktatem*, Wydawnictwo Rambler, Warszawa 2013.
- Balcerowicz B., *Siły zbrojne w państwie i stosunkach międzynarodowych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006.
- Demmers J., *Theories of Violent Conflict: An Introduction*, New York 2012.
- Galula D., *Counterinsurgency Warfare. Theory and Practice*, *PSI Classics of the Counterinsurgency Era*, Praeger Security International, Westport, CT–London 2006.
- Hoffman F.G., *Hybrid vs. compound war*, „Armed Forces Journal”, <https://web.archive.org/>.

⁷³ Allied Joint Publication-3.4.4. *Allied Joint Doctrine for Counterinsurgency (COIN)*, NATO Standardization Agency, February 2011.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ R. Artymiak, *Wojny i konflikty w XX wieku*, <http://winntbg.bg.agh.edu.pl/skrypty2/0073/roz03.pdf>.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem.

- Jakubczak R., Gąsiorek K., Królikowski H.M., Marczak J., *Działania nieregularne. Elementy strategii bezpieczeństwa narodowego Polski*, Bellona, Warszawa 2011.
- Marszałek M., Denysiuk I., *Koncepcja użycia sił zbrojnych w wojnach nieregularnych*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2011.
- Marszałek M., *Operacje utrzymania i wymuszania pokoju w systemie bezpieczeństwa międzynarodowego. Genez, stan obecny, perspektywy*, Difin, Warszawa 2014.
- Marszałek M., *Wybrane aspekty użycia sił zbrojnych w konfliktach nieregularnych. Podstawy teoretyczne – studium przypadku – wnioski*, Difin, Warszawa 2016.
- Paul Ch., Clarke C.P., Grill B., *Victory Has a Thousand Fathers. Detailed Counterinsurgency Case Studies*, RAND Corporation, Santa Monica 2010.
- Paul Ch., Clarke C.P., Grill B., *Victory Has a Thousand Fathers. Source of Success in Counterinsurgency*, RAND Corporation, Santa Monica 2010.
- Paźdzorek P., *Konflikt w teorii sztuki wojennej*, <http://w-zid.aon.edu.pl/>.
- Skoneczny Ł., *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, wydanie specjalne.
- Baylis J., Wirtz J., Gray C.S., Cohen E. (red.), *Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do studiów strategicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Trinquier R., *Modern Warfare. A French View of Counterinsurgency*, Praeger Security International, Westport, CT–London 2006.
- Ucko D.H., *The New Counterinsurgency Era. Transforming the U.S. Military for Modern Wars*, Georgetown University Press, Washington 2009.

Agnieszka Maleszak*

Międzynarodowe konflikty na tle wolności religijnej

Jedną z głównych przyczyn współczesnych konfliktów jest religia. Swoboda przynależności do wybranej, choć nie zawsze respektowanej, wspólnoty to podstawowe uprawnienie przysługujące każdemu człowiekowi. Już od dawna władze istniejących państw, tworząc obowiązujący system prawny, opierały go na możliwości swobodnego wyboru własnego światopoglądu. Choć w wielu krajach wolność religijna spotyka się z tolerancją i szacunkiem, jej wyznawcy nieustannie pozostają w obawie o prześladowania i działania dyskryminacyjne.

Religia jest jednym z pierwszych zjawisk, na których człowiek opiera swoje rozumowanie o otaczającym go świecie. Dzięki niej możemy wierzyć w zjawiska niemające racjonalnego wytłumaczenia. To wiara w istnienie pozaziemskie. Pomimo że religia odnosi się do samego Boga, to Stwórca ustosunkowuje ją głównie do całego społeczeństwa. We współczesnym świecie nietrudno dostrzec zmianę form religii, jak również zmianę formy duchowości. Zanika granica między tym, co święte i świeckie, a tym co religijne i niereligijne. Powstają twierdzenia, w których negowane zostają poglądy zatwierdzające funkcje spełniane we wcześniejszych okresach historycznych¹. Wybór religii jest prawem wywodzącym się z istnienia swobody sumienia. Sumienie jako odczucie pozwalające każdorazowej jednostce, posiadającej zbiór wartości, którymi kieruje się we własnym zachowaniu, odróżnić dobro od zła. Charakteryzuje się poprawnością postępowania zarówno nas samych, jak i innych ludzi. Wolność sumienia to nie tylko norma moralna. To uprawnienie przysługujące każdej żywej istocie.

* Agnieszka Maleszak, Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: agnieszkamaleszak@gmail.com

¹ J. Mariański, *Religia i religijność w zsekularyzowanych społeczeństwach*, „Zeszyty naukowe KUL” 2016, nr 4, s. 3-4.

Konflikt religijny to spór na tle kulturowym. Pierwszorzędną rolę ogra w nim religia². Definiując dane słowo możemy stwierdzić, iż jest to „zespół wierzeń dotyczących istnienia Boga lub bogów, pochodzenia i celu życia człowieka, powstania świata oraz w związane z nimi obrzędy, zasady moralne i formy organizacyjne”³. Strona konfliktu może występować w nim jako osoba broniąca własne poglądy, odpierająca atak przeciwnika, którego działanie ma na celu unicestwienie danej religii bądź jako wyznawca, który dąży do propagowania danej religii bez zgody potencjalnych wiernych. W rzeczywistości linia oddzielająca formy konfliktu nie jest wyraźna.

Opierając się na kryterium wyznaniowym konflikty religijne możemy podzielić na trzy rodzaje. Pierwszym z nich jest konflikt międzynarodowy. Powstaje, gdy strony sporu przynależą do różnych religii bądź gdy są wyznawcami tej samej religii, natomiast odróżniają się odmianą wyznania. Kolejnym są konflikty powstające pomiędzy wyznawcami tej samej religii i tego samego wyznania, lecz różniący się czynnikami ugrupowania. Do tych czynników możemy zaliczyć odmienności miejsca i roli religii czy stosunek do odnowy religijnej. Ostatnim rodzajem konfliktu są nieporozumienia pomiędzy wyznawcami danej religii a osobami bezwyznaniowymi bądź przynależnymi do innych wyznań⁴.

Wolność religii – zagadnienia ogólne

Wolność religijna objawia się swobodą wyznawania wybranej religii bądź brakiem współuczestnictwa w jakiegokolwiek wspólnocie religijnej. Dobrowolność wyboru składa się w swej istocie z trzech części: wolności myśli, wolności sumienia oraz wolności wyznania.

Prawo do wolności religijnej w Deklaracji Praw Człowieka⁵ objawia się autonomią, brakiem przymusu ze strony jednostki, wspólnot społecznych i władz rządzących. Sobór Watykański pokłada początki wolności w zakorzenionej godności każdego człowieka. Jest to uprawnienie charakteryzujące się cechami przyrodzoności i niezbywalności.

² R. Zenderowski, *Konflikt etniczny, konflikt religijny, konflikt etnoreligijny jako konflikty polityczne*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2013, s. 49.

³ *Religia*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/religia;2514825.html>, [24.03.2020].

⁴ R. Zendorowski, op. cit., s. 49-50.

⁵ Sobór Watykański II, *Deklaracja o wolności religijnej Dignitatis humanae „Acta Apostolicae Sedis”*, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1986, s. 414-426.

Człowiek z natury wyposażony w rozum i wolną wolę pozostaje zobligowany do poszukiwania moralnej prawdy, zwłaszcza w dziedzinie religii. Zatem owa wolność wywodzi swój fundamentalny początek z samej właściwości wrodzonej, jaką tworzy natura człowieka. Możemy zgłębiać ją poprzez objawione słowo Boże, sam rozum.

Jedną z pierwszorzędnych zasad demokratycznego państwa prawnego jest wolność sumienia i religii. Aby zasada ta mogła być przestrzegana musi być unormowana w wiążących aktach prawnych – ustawach, umowach międzynarodowych, traktatach etc. Pierwszorzędne miejsce zajmuje m.in. w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, także w wielu innych dokumentach, których myślą przewodnią podczas tworzenia była jej ochrona. W 2000 r. Unia Europejska przyjęła ją w Karcie Praw Podstawowych, a następnie w Traktacie z Lizbony⁶. Nie zabrakło dla niej miejsca również w najwyższym i najważniejszym akcie obowiązującego prawa w Polsce, jakim jest Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r⁷. Zasada wolności sumienia i religii została unormowana w art. 53 ww. dokumentu. Istnieją inne przepisy, tj. art. 25 dotyczący równouprawnienia kościołów i innych związków wyznaniowych czy art. 48 wyrażający prawa rodziców, ich ograniczenie lub pozbawienie praw rodzicielskich. W gruncie rzeczy ustawodawca nie tylko zasadniczo nadał każdemu wolność wyznania. Konstytucyjna zasada jest niezaprzeczalnie prawem podmiotowym przysługującym każdemu, kto przebywa na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Jest to jedno z praw należnych bez względu na przynależność państwową⁸. Powiązane jest również z innymi zasadniczymi wartościami chronionymi przez prawodawstwo. Wprowadzona do obowiązującego systemu jest uprawnieniem skutecznym *erga omnes* – oznacza, iż jego przestrzeganie jest obowiązkiem. Nikt nie może ingerować w sferę jednostki objętej danym prawem. Wolność sumienia i wyznania ma charakter uprawnienia podmiotowego – przysługuje każdemu człowiekowi bez względu na jego obywatelstwo,

⁶ P. Stanisław, A.M. Abramowicz i inni, *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, Lublin 2015, s. 5.

⁷ Dz.U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 ze zm.

⁸ A. Rogowska, *Wolność sumienia i wyznania*, [w:] M. Jabłoński (red.), *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, Wrocław 2014, s. 241.

wyznanie, miejsce zamieszkania, rasę, płeć, wiek czy wykształcenie⁹. Choć jest prawem o najwyższej wartości, nie należy do praw nieograniczonych. Przejaw manifestowania, demonstrowania czy uzewnętrzniania może być ograniczony wyłącznie aktem o randze ustawowej i tylko wtedy, gdy jest to konieczne dla ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności oraz wolności i praw innych osób.

Pierwotnym i zakorzenionym źródłem wolności jest godność człowieka unormowana w najważniejszych aktach prawnych. Istnieje szereg innych dokumentów obowiązujących na terytorium Polski, w których wolność religijna jest ściśle chroniona, m.in.: ustawa o stosunku państwa do poszczególnych kościołów i innych związków wyznaniowych z 1989 r., ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 1989 r. Nawiązując do największej wspólnoty wyznaniowej w Polsce, jaką jest kościół katolicki, jest nią również umowa bilateralna pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską – Konkordat podpisany w 1993 r., ustawa o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej z 1989 r., a także Kodeks Prawa Kanonicznego z 1983 r.

Wolność religii zawiera dwa aspekty: wewnętrzny i zewnętrzny. Pierwszym z nich jest właśnie wolność sumienia. Jej ujęcie w sferze negatywnej odnosi się do wolności „od” – koniecznego uzewnętrzniania, demonstracji własnych poglądów. Nikogo nie możemy zmusić do ujawniania poglądów, przynależności wyznaniowej, a także postępowania wbrew wyznawanej religii¹⁰. Aspekt pozytywny jako wolność „do” - objawia się autonomicznym wyborem wyznania, szeregu wartości, na których opieramy swoje działanie, jak również wyrażanie ich w sferze publicznej.

W prawie międzynarodowym istnieje kilka teorii dotyczące wolności religijnej. Dinstein opiera ją na trzech podstawach:

- wolność jako współdziałal w wybranej wspólnocie religijnej,
- wolność kwestionowania funkcjonujących wierzeń i wyznawanie odmiennych przekonań,
- wolność jako brak uczestnictwa i wyznawania jakiegokolwiek religii.

⁹ J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawa człowieka*, Lublin 2012, str. 27.

¹⁰ F.J. Mazurek, *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lublin 1999, s. 107.

W art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności¹¹ można zauważyć kolejny przejaw wolności, jakim jest możliwość zmiany wyznania¹². Prawo to obejmuje dobrowolną przemianę wyznania lub przekonań. Przejawia się również wolnością uzewnętrzniania, indywidualnie lub we wspólnocie wraz z innymi wierzniymi, swych poglądów, uprawiania kultu, praktykowania, nauczania.

Nie ulega wątpliwości, iż skoro wolność przejawia się w prawie do udziału w wybranej instytucji religijnej, to znajduje zastosowanie również jako uprawnienie do wystąpienia ze wspólnoty religijnej. Gdy nie istnieją przesłanki do odejścia z organizacji religijnej, do organów władz państwowych należy obowiązek umożliwienia jej członkom skorzystania z danej legitymacji¹³.

Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych

Nad przestrzeganiem wolności religijnej czuwają powszechne akty prawa międzynarodowego i europejskiego. Do realizacji jej ochrony powołano zarówno instytucje systemu ONZ – Radę Gospodarczo-Społeczną, Komisję Praw Człowieka, jak również organy prawa europejskiego – Radę Europy czy Unię Europejską.

Czynności ONZ w głównej mierze opierają się na formułowaniu aktów o charakterze międzynarodowym. Działalność organów ONZ polega przede wszystkim na stosowaniu trzech rodzajów dokumentów. Są nimi deklaracje, konwencje i rezolucje. Pierwsze z nich nie mają mocy obowiązującego prawa. Tworzone są dla względów moralnych i politycznych. Najczęściej posiadają charakter deklaracyjny. Aby istnieć pod postacią prawną bezwzględnie wymagają dołączenia ich treści do konwencji międzynarodowych lub innych dokumentów państw członkowskich o znamionach prawa wewnętrznego (konstytucji, ustaw). Konwencje natomiast to akty prawne tworzące obowiązujące prawo. Są to umowy międzynarodowe wywołujące określone skutki prawne. Stanowią wiążącą część prawa międzynarodowego¹⁴.

¹¹ Dz.U.1993.61.284.

¹² Y. Dinstein, *Freedom of religion and the protection of religions minorities*, Boston–London 1992, s. 157-158.

¹³ M. Rozner, *Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2005, t. 5, s. 115.

¹⁴ J. Krukowski, *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, „Roczniki nauk prawnych” 1993, t. 3, s. 44-45.

Aktem powszechnie obowiązującym, który reguluje prawo do wolności religijnej jest Powszechna Deklaracja Praw Człowieka uchwalona 10 grudnia 1948 r. w Paryżu przez Zgromadzenie Ogólne ONZ¹⁵ Uwagę przyciąga fakt, iż Deklaracja została przyjęta przez państwa zróżnicowane ze względu na kulturę, narodowość, religię. Zamysłem twórców dokumentu było zachowanie neutralności i bezstronności w odniesieniu do istniejących religii i różnorodności światopoglądowych. Deklaracja uznaje pierwszorzędność równości i wolności jednostki w prawach, powołując się na istnienie praw nabytych z chwilą urodzenia. Gwarancją wyrażoną w międzynarodowym akcie, która reprezentuje wolność religijną jest treść art. 2 i art. 18. Każdy, komu na podstawie Deklaracji zostały przyznane prawa i wolności, posiada je bez względu na zróżnicowanie rasy, płci, wyznania etc. (art. 2). Kolejny przepis precyzuje ochronę wolności wyznania jako całkowitą swobodę wyboru, zmiany, głoszenia w sposób indywidualny bądź zbiorowy, publicznie i prywatnie za pośrednictwem praktykowania, nauczania, uprawiania kultu (art. 18).

Innymi aktami generalnie normującymi ochronę wolności wyznania są Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych uchwalone 16 grudnia 1966 r. przez Zgromadzenie Ogólne¹⁶. W obu dokumentach unormowany został zakaz dyskryminacji (art. 2 ust. 1 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, art. 2 ust. 2 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych) m.in. ze względu na religię, poglądy. Ścisłej ochronie wolności religijnej został poświęcony art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, który stwierdza, iż każdemu przysługuje prawo do wolności wyznania – jego wyboru, uzewnętrzniania w sposób indywidualny bądź zbiorowy, publicznie lub prywatnie, a także uczestnictwo w obrzędach, praktykowanie i nauczanie (ust. 1). Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowi atak na jego wolność wyznania (ust. 2). Co ważniejsze, art. 20 dokumentu zabrania wszelkiej propagandy wyznaniowej. Podkreśla, iż popieranie nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej powinno być ustawowo zakazane.

¹⁵ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> [07.04.2020].

¹⁶ Dz.U., 1977, nr 38, poz. 167-169.

Gwarancja wolności religijnej o zasięgu miejscowym została unormowana w art. 9 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.¹⁷. Podpisały ją państwa członkowskie Rady Europejskiej. Wolność jest uprawnieniem przysługującym każdemu. Przejawia się w pełnej swobodzie wyznawania (zarówno wyboru wyznania, jak i jego zmiany), uzewnętrzniania, praktykowania, nauczania (ust. 1). Aktem o charakterze prowincjonalnym jest również Amerykańska Konwencja Praw Człowieka podpisana w San Jose dnia 22 listopada 1969 r.¹⁸

Istnieje szereg innych umów międzynarodowych zajmujących się problematyką poszanowania wolności religijnej w odwołaniu do poszczególnych praw człowieka. W tym aspekcie możemy mówić m.in. o:

– Konwencji Międzynarodowej Organizacji Pracy (ILO), dotyczącej dyskryminacji w zakresie zatrudniania i wykonywania zawodu, uchwalonej w Genewie dnia 25 czerwca 1958 r.¹⁹, zakazującej dyskryminacji podczas zatrudniania pracowników;

– Konwencji o Prawach Dziecka, uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne NZ dnia 20 listopada 1959 r.²⁰, w której prawo do wolności przyznano dzieciom jako podmiotom praw człowieka;

– Konwencji w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty sporządzonej w Paryżu dnia 15 grudnia 1960 r.²¹;

– Deklaracji w sprawie eliminowania wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartej na religii lub przekonaniach uchwalonej dnia 25 listopada 1981 r.²².

Konflikt religijny

Niewątpliwym elementem życia w społeczeństwie są spory. Wraz ze zmianą cywilizacji oraz okresu historycznego spory tworzą nieuchronną część ludzkiego istnienia²³. Definicje konfliktu bywają odmienne. W szerszym znaczeniu jest to proces, w którym dochodzi do zderzenia zbiorowości wyróżniających się sprzecznością światopoglądową,

¹⁷ Z. Kędzia, *Prawa i obowiązki obywatelskie*, Wrocław 1978, s. 422.

¹⁸ Z. Kędzia, op. cit., s. 425.

¹⁹ Dz.U., 1961, nr 42, poz. 218.

²⁰ Dz.U., 1991, nr 120, poz. 526.

²¹ Dz.U., 1964, nr 40, poz. 268.

²² Deklaracja w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartych na religii lub przekonaniach, <http://libr.sejm.gov.pl/tekoi/onz/1981.html> [02.04.2020].

²³ R. Aron, *Pokój i wojna między narodami (teoria)*, Warszawa 1984, s. 197.

mający na celu eliminację lub podporządkowanie jednostki. Każdy konflikt jest zjawiskiem składającym się z wielu faz i etapów. Charakteryzuje się dynamicznym rozwojem. By móc analizować powstanie konfliktu należy uwzględnić etap poprzedzający powstanie walk, jak i okres po jego zakończeniu²⁴. Do powstania konfliktu wymagane jest istnienie co najmniej dwóch przeciwstawnych stron oraz celu jakim jest zniszczenie bądź uzależnienie drugiej strony. Konflikt przybiera różne formy – ataków, sporów, rozruchów, rewolucji, wojen. Z narastającą sprzecznością poglądów wzrasta ryzyko użycia sił zbrojnych. Etap kontrowersyjnych działań w szybkim czasie może przybrać formę konfliktu zbrojnego. Określenie konflikt zbrojny i wojna używane są równoznacznie przy określeniu walki zbrojnej. Wojną określa się spór co najmniej dwóch podmiotów walczących między sobą przy użyciu sił zbrojnych, stosujących metody walki zbrojnej²⁵.

Bezpośrednią przyczyną konfliktu religijnego jest odmiennosc wyznaniowa. Źródło konfliktu zazwyczaj jest następstwem napięć na kilku płaszczyznach. Współcześnie możemy zaobserwować dwa podłoża konfliktów religijnych: spory pomiędzy dominującymi religiami o charakterze światowym (chrześcijaństwo, buddyzm, hinduizm, islam, judaizm) oraz konflikty w ramach odłamu religii (katolicy-protestanci, katolicy-prawosławni, sunnici-szyici). Ich podłoże często opiera się na rozwoju historycznym.

Współczesne konflikty na tle wyznania

Jednym z konfliktów religijnych przybierający formę sporu sądowego jest sprawa z dnia 18 marca 2011 r.²⁶, dotycząca obecności krucyfiksu w sali szkoły podstawowej. Dwójka dzieci mieszkających we Włoszech uczęszczała do szkoły, w której we wszystkich klasach, na ścianach wisiały krzyże. Ich matka – Soile Lautsi uważała, iż jest to sprzeczne z zasadami, według których wychowywała swoje dzieci. Poinformowała o tym fakcie władze placówki opierając swoje racje na wyroku Sądu Kasacyjnego z 2000 r., który to uznał zamieszczanie krucyfiksów w lokalach wyborczych za sprzeczne z zasadą świeckości. Władze postanowiły

²⁴ J. Zacharski, *Wojna w świecie współczesnym*, Łódź 2014, s. 23.

²⁵ B. Barnaszewski, *Współczesny konflikt zbrojny – Państwo ubezwłasnowolnione*, „Zeszyty Naukowe WSOWL” 2008, nr 3, s. 72.

²⁶ Wyrok ETPCz z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06.

o pozostawieniu krzyży w dotychczasowej formie. Wraz z decyzją organów szkoły Ministerstwo Edukacji nakazało zachować się w identyczny sposób innym placówkom dydaktycznym. Po wniesieniu apelacji przez Lautsi sprawa została skierowana do Trybunału Konstytucyjnego. Organ jednak okazał się niewłaściwym do rozstrzygnięcia sporu. Należy zaznaczyć, że Ministerstwo Edukacji wydając zalecenia związane z pozostawieniem krucyfiksów, powoływało się na dekrety królewskie z 1920 r. Sąd Administracyjny oddalił odwołanie Pani Lautsi wywodząc podstawy umieszczenia krzyży z włoskiej historii i kultury. Twierdził, że krzyże są symbolem tożsamości włoskiej oraz podstawowych zasad ustrojowych państwa, tj. wolności, równości, tolerancji, a nawet i świeckości. Po zakończeniu procesu sądowo-administracyjnego skarżąca wniosła sprawę do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. W pierwszym wyroku wydanym w 2009 r. Trybunał uznał obecność krzyży w klasach szkolnych jako symbol agitacji religijnej – znak religijny umieszczany w pomieszczeniach szkoły mógł mieć podstawy do zakłócania spokoju uczniów. Ponadto stwierdził, że obowiązkowe wywieszanie symboli religijnych podlega kontroli władz państwowych. Orzekł umieszczenie krucyfiksu w salach szkolnych jako niezgodne z art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Rząd włoski zaskarżył jednak orzeczenie do Wielkiej Izby Trybunału. Po rozpoznaniu sprawy w składzie 17 sędziów Trybunał zmienił wcześniejszy wyrok odwołując się do stanowiska doktryny – „marginesu uznania”. Uznał, że prawo do decydowania o kultywowaniu bądź nie podejmowania kultu mieści się w granicach marginesu swobodnej oceny państwa. Trybunał stwierdził, że w działaniach władz rządu włoskiego nie doszło do naruszenia art. 9 Konwencji.

Innym przykładem konfliktu na tle religijnym jest sprawa, której wnioskodawcą był Nikos Kokkinakis. Od 1936 r. jako świadek Jehowy został ponad sześćdziesiąt razy skazany za prozelityzm. Należy zaznaczyć, iż w Konstytucji Grecji wprowadzono zakaz nawracania innych na swoją wiarę (prozelityzm – art. 13), a religia ortodoksyjna uznawana jest za religię dominującą. Dnia 2 marca 1986 r. Nikos razem ze swoją żoną zapukał do drzwi sąsiadki – Georgii Kyriakaki, która była żoną śpiewaka chóru lokalnego kościoła prawosławnego i podczas rozmowy poruszył temat wyznania. Mąż właścicielki mieszkania niezwłocznie wezwał policję, która zabrała Kokkinakisa wraz z małżonką na komisariat. Następnego dnia zostali oni zwolnieni do domu. Nikos i jego małżonka zostali

oskarżeni o prozelityzm. Sąd Karny w Laishi wymierzył im karę 4 miesięcy pozbawienia wolności oraz grzywnę w wysokości 10 000 drachm. Podczas odwołania Sąd Apelacyjny wydając wyrok uchylił karę pozbawienia wolności wymierzoną wobec żony Nikosa (Elissavety Kokkinakis). Uznał, że była ona tylko towarzyszką męża. Jemu zaś zmniejszył karę pozbawienia wolności do 3 miesięcy. Wnioskodawca odwołał się do Sądu Kasacyjnego (w Grecji jest to Sąd Najwyższy) twierdząc, że § 4 ustawy 1363/1938 jest sprzeczny z Konstytucją, która wyraża gwarancję wolności przekonań religijnych. Ten jednak oddalił wniosek. Sprawa trafiła do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Kokkinakis bronił się założeniem, iż zakaz prozelityzmu jest niezgodny z Europejską Konwencją Praw Człowieka, która zgodnie z grecką Konstytucją ma pierwszeństwo przed sprzecznymi z nią postanowieniami ustaw. Podnosił trudność rozgraniczenia stanu pomiędzy zmianą religii a prozelityzmem. Dnia 25 maja 1993 r.²⁷ Komisja w postępowaniu uznała, że została naruszona wolność sumienia i wyznania wnioskodawcy (art. 9 Konwencji). Trybunał stwierdził, że nie można sugerować się ww. przepisem w prześladowaniu Świadków Jehowy. Nie tylko oczyszczono go z zarzutów, ale także przyznano mu odszkodowanie w wysokości 14 400 dolarów.

Skargę do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka²⁸ w sprawie naruszenia art. 3 (zakaz poniżającego traktowania) art. 8 (ochrona życia prywatnego), art. 9 (wolność religijna), art. 10 (swoboda wyrażania poglądów) Konwencji praw człowieka oraz art. 14 (zakaz dyskryminacji) francuskiej ustawy nr 2010-1192 z dn. 11 października 2010 r. złożyła obywatelka Francji, praktykująca muzułmanka. Zarzuciła, że nie mogła mieć w miejscach ogólnodostępnych całkowicie zasłoniętej twarzy w związku z obowiązującą ustawą o zakazie noszenia burek w miejscach publicznych. Skarżąca twierdziła, że do codziennego ubioru stosuje burkę ze względu na wyznanie muzułmańskie. Postanowieniem sądu sprawa została skierowana do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka bezpośrednio do rozpatrzenia przez Wielką Izbę (Izba w składzie 7 sędziów rzekła się orzekania na rzecz Wielkiej Izby Trybunału w składzie 17 sędziów). Trybunał uznał, piętnastoma głosami do dwóch, że nie do-

²⁷ Wyrok ETPCz dnia 25 maja 1993 r. w sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji, skarga nr 14307/88.

²⁸ Wyrok ETPCz z dnia 1 lipca 2014 r. w sprawie S.A.S. przeciwko Francji, skarga nr 43835/11.

szło do naruszenia art. 14 Ustawy w związku z art. 8 i art. 9 Konwencji. Podkreślił, że wprowadzony w ustawodawstwie zakaz ma swoje podłoże ze względu na bezpieczeństwo publiczne. Ograniczenie wolności sumienia i wyznania jest konieczne w państwie o ustroju demokratycznym, by chronić prawa i wolności innych. Dodatkowo, uznał realną możliwość noszenia innych elementów ubioru niezakrywających twarzy.

Jeden z najbardziej krwawych i przewlekłych konfliktów XX wieku powstał w Sudanie. Źródło jego powstania wywodzi się z różnic etnicznych, religijnych, historycznych przemian kolonialnych, a także nierównomiernego rozkładu surowców i żyzności gleby pomiędzy Sudanem Północnym a Sudanem Południowym. Północną część Sudanu zamieszkiwali głównie wyznawcy islamu, natomiast kresy południowe chrześcijanie i animiści. Wyznawcy islamu w swoich działaniach dążyli do zmiany wierzeń etnicznych południowej prowincji. Wprowadzając przymusową islamizację wzbudzili niejako początek nieprzyjaznych stosunków pomiędzy terenami Sudanu. Po zamachu stanu, któremu przewodniczył Ibrahim Abbud w 1958 r., a w konsekwencji po przejęciu przez niego władzy, nastąpiło wprowadzenie dyskryminacyjnej polityki względem niemuzułmańskiego południa. Po długotrwałej walce, która doprowadziła do śmierci ponad 1,5 mln osób w 2005 r. doszło do pokojowego porozumienia między Północnym a Południowym Sudanem. Nie doprowadziło ono jednak do zakończenia konfliktu zbrojnego. Wciąż wiele kwestii pozostało nierozstrzygniętych (np. demarkacja granic, podział zysków z wydobycia ropy naftowej, zbrodnie wojenne). Porozumienie stało się jedynie tymczasowym zawieszeniem broni. Społeczność międzynarodowa w bezpośredni sposób zaangażowała się w rozstrzygnięcie konfliktu. Od 2005 r. w sprawy Sudanu włączyła się Unia Afrykańska, Organizacja Narodów Zjednoczonych i Liga Państw Arabskich. Następstwem działań Bezpieczeństwa ONZ było uchwalenie rezolucji nr 2046, w której m.in. popierano pokojowe metody rozwiązywania sporów, a także wezwano strony do podjęcia kroków utworzenia strefy zneutralizowanej, bez walk i sił zbrojnych²⁹.

²⁹ M. Toboła, *Konflikt między Sudanem a Sudanem Południowym*, <http://fae.pl/biuletyn-opiniefaekonfliktmiedzysudanemasudanempoludniowymgenezaiaperspektywy.pdf> [2.04.2020].

Podsumowanie

Konflikt nie zawsze ma postać dwóch równych ugrupowań walczących o swoje przekonania. Często jest to spór indywidualnego podmiotu przeciwko państwu którego celem jest udowodnienie swoich racji swojego stanowiska. Choć nie każdy spór wiąże się z przemocą, złym traktowaniem, a nawet śmiercią wyznawców, jego doniosłość i globalny charakter wywierają konsekwencje na obszarze międzynarodowym.

Niewykonalnym zjawiskiem współczesnego wszechświata jest całkowite wyeliminowanie sporów na tle religijnym. Co więcej, żadna z religii nie może czuć się w pełni wolna od prześladowania. Jeśli chodzi o niektórych wyznawców, poszukują wielu powodów, aby wzniecić konflikt. W prześladowanych krajach sięgają po najbardziej niebezpieczne metody pozyskania nowych wiernych. Ich działania podejmowane są w imię wyznawanej religii. Spory wyznaniowe dotyczą każdego kraju, bez względu na panujący w nim ustrój. Pomimo trudności związanych z przestrzeganiem wolności religijnej, nie możemy zapominać, aby nieustannie stać na straży jej obrony. Każdy z nas ma wpływ na przyszłość. O tym, czy kraj będzie mógł w znacznym stopniu wyeliminować niezgodę, decydujemy wspólnie.

Bibliografia

- Aron R., *Pokój i wojna między narodami (teoria)*, Warszawa 1984.
- Barnaszewski B., *Współczesny konflikt zbrojny – Państwo ubezwłasnowolnione*, „Zeszyty Naukowe WSOWL” 2008, nr 3, s. 72.
- Dinstein Y., *Freedom of religion and the protection of religions minorities*, Boston-London 1992.
- Kędzia Z., *Prawa i obowiązki obywatelskie*, Wrocław 1978.
- Krukowski J., *Ochrona wolności religijnej w umowach międzynarodowych*, „Roczniki nauk prawnych” 1993, t. 3, s. 44-45.
- Mariański J., *Religia i religijność w zsekularyzowanych społeczeństwach*, „Zeszyty naukowe KUL” 2016, nr 4.
- Mazurek F.J., *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lublin 1999.
- Religia*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/religia;25-14825.html>.
- Jabłoński M. (red.), *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, Wrocław 2014.
- Rozner M., *Prawo do wolności religijnej w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z 1950 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2005, t. 5.
- Stanisz P., Abramowicz A.M. i in., *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, Lublin 2015.

Sobczak J., Golda-Sobczak M., *Wolność sumienia i wyznania jako prawa człowieka*, Lublin 2012.

Sobór Watykański II, *Deklaracja o wolności religijnej Dignitatis humanae „Acta Apostolicae Sedis”*, [w:] *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski*, Poznań 1986.

Toboła M., Konflikt między Sudanem a Sudanem Południowym, <http://fae.pl/biuletynopiniefakonfliktmiedzysudanemasudanempoludniowymgenezai-perspektywy.pdf/>.

Zacharski J., *Wojna w świecie współczesnym*, Łódź 2014.

Zenderowski R., *Konflikt etniczny, konflikt religijny, konflikt etnoreligijny jako konflikty polityczne*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2013.

Akty prawne:

Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 ze zm.

Konwencji Międzynarodowej Organizacji Pracy z dnia 25 czerwca 1958 r., Dz.U., 1961, nr 42, poz. 218.

Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U.1993.61.284.

Konwencji o Prawach Dziecka z dnia 20 listopada 1959 r., Dz.U., 1991, nr 120, poz. 526.

Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty z dnia 15 grudnia 1960 r., Dz.U., 1964, nr 40, poz. 268.

Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r., Dz.U., 1977, nr 38, poz. 167.

Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych w dniu 16 grudnia 1966 r., Dz.U., 1977, nr 38, poz. 167–169.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html/>.

Deklaracja w sprawie eliminowania wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartej na religii lub przekonaniach uchwalona z dnia 25 listopada 1981 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1981.html/>.

Orzecznictwo:

Wyrok ETPCz z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie Lautsi i inni przeciwko Włochom, skarga nr 30814/06.

Wyrok ETPCz z dnia 25 maja 1993 r. w sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji, skarga nr 14307/88.

Wyrok ETPCz z dnia 1 lipca 2014 r. w sprawie S.A.S. przeciwko Francji, skarga nr 43835/11.

Krzysztof Kasiński*

Współczesny amerykański ruch sedewakantystyczny jako forma religii oporu

Celem niniejszego artykułu jest dokonanie analizy współczesnych ruchów tradycjonalistycznych w Kościele rzymskokatolickim ze szczególnym naciskiem na przyczyny i skutki działalności takich ruchów w kraju wielokulturowym i wielowyznaniowym, jakim są Stany Zjednoczone Ameryki. W państwie ściśle przestrzegającym rozdziału od kościołów, panuje rozkwit różnorodnych grup religijnych. Swobody są gwarantowane przez republikę amerykańską. Według amerykańskich źródeł leksykalnych i prawnych w Stanach Zjednoczonych istnieje ponad trzy tysiące zarejestrowanych grup wyznaniowych, instytucji i zrzeszeń religijnych o charakterze Kościołów¹. Kościoły amerykańskie, często tzw. *mega kościoły* (*ang. mega churches*) posługują się symbolami chrześcijańskimi. Jest to religia łatwa, odarta z metafizyki. Jest to religia również bardzo społeczna, bowiem obiecuje pewne gloryfikacje i poczucie wspólnoty. Wydaje się być to skuteczniejsze niż tradycyjne przekazywanie wiary zwłaszcza w obliczu kryzysu. Fundamentalizm religijny, obiecuje, iż każdy grzesznik może się powtórnie narodzić. Nie potrzebna jest znajomość doktrynalna ani studiowanie teologii. Jednak podsycać może podziały i dzieli świat na swych i obcych. Nie bez winy są tu zwolennicy radykalnego wyparcia religii, pełnego sekularyzmu. Rośnie w nim poczucie, iż to oni, a nie elity przechowują depozyt wiary. Zwłaszcza gdy dokonują rzeczy niezrozumiałych, jak wyświęcanie gejów. Do organizacji i instytucji religijnych w USA zaliczają się także frakcje i grupy dysydenckie, zachowujące lub zrywające więzi z kościołami macierzystymi.

Pluralizm kulturowy według Greeleya w najwcześniejszej formie obecny był w amerykańskim systemie wyznaniowym². Według Tadeusza Palecznego amerykański system wyznaniowy posiada: ewolucyjny cha-

* dr Krzysztof Kasiński, Instytut Literaturoznawstwa i Językoznawstwa, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, e-mail: kkasinski@ujk.edu.pl

¹ T. Paleczny, *Współczesne Społeczeństwo Amerykańskie w Perspektywie Socjologicznej*, Kraków 2002, s. 123.

² A. Greeley, *Ethnicity in the United States: A Preliminary Reconnaissance*, New York 1974, s. 28.

rakter wielowyznaniowości – daleko posuniętą pluralizację, zróżnicowanie grup religijnych, pojawianie się trendów unifikacyjnych i ekumenicznych. W amerykańskim systemie wyznaniowym istnieje względna, dynamiczna równowaga między konserwatywnymi a liberalnymi doktrynami i grupami wyznaniowymi. Skrajne skrzydła konserwatystów dążą do fundamentalizmu, radykalni liberałowie zmierzają do sekularyzacji³. Specyficzny, amerykański model religio-twórczy, oddolny model administrowania podstawowymi strukturami instytucji kościelnych, pewna swoista samorządność w tym zakresie, a nade wszystko swoboda wyznania gwarantowana pierwszą poprawką do *Konstytucji Stanów Zjednoczonych* sprzyja powstawaniu grup wywodzących się i znajdujących się na pograniczu, bądź poza głównymi nurtami w kościołach. Ciekawą sprawą wydaje się więc istnienie niewielkich pod względem liczby członków grup usurpujących sobie prawo do postrzegania siebie jako prawdziwych kościołów katolickich odrzucających wedle nich modernistyczne herezje głoszone przez Sobór Watykański II i współczesnych papieży. Katolicy, ukształtowani w powyższej ideologii nie byli gotowi na *aggiornamento* (pol. *Uwspółcześnienie*) papieża Jana XXIII (1958-63). Co również ciekawe, oprócz takich grup pojawiają się w Stanach Zjednoczonych osoby, niekoniecznie będące ważnie wyświęconymi kapłanami, które usurpują prawo do nazywania siebie „jedynymi i prawdziwymi pasterzami Kościoła powszechnego”. Jak pisze Paul Zulehner: „(...) instytucja religijna, tak jak każda instytucja stworzona przez człowieka, nie jest tworem stabilnym. W związku ze zmianami zachodzącymi w skali ogólnospołecznej ulega ona obecnie narastającym, szybkim przemianom. W przypadku instytucji Kościoła następuje istnienie obok siebie modeli oficjalnych czy też półoficjalnych”⁴. Wspomniane grupy, a także współcześni amerykańscy antypapieżę są reprezentantami bardzo interesującego zjawiska w kościele, jakim jest sedewakantyzm (łac. *sede vacante* – pusty tron). Warto zauważyć, iż ruch sedewakantystyczny na świecie zaczął się krystalizować na przełomie lat 60. i 70. obecnego stulecia. Współcześnie szacuje się, iż sedewakantystów może być od 10 do nawet 20 tysięcy na świecie⁵.

³ G.M. Marsden, *Religion and American Culture*, Orlando 1990, s. 266-73; T. Paleczny, op. cit., s. 131.

⁴ P. Zulehner, *Religia z wyboru jako dominująca forma społeczna*, [w:] W. Piwowarski (red.), *Socjologia religii. Antologia tekstów*, Kraków 2007, s. 388-389.

⁵ F.K. Flinn, *Encyclopedia of Catholicism*, Nowy Jork 2007, s. 567.

Kryzysy w Kościele

Od początku istnienia Kościoł przeżywał liczne wewnętrzne schizmy, herezje, o których Bossuet mówił, że są „dopuszczone przez Boga by poddać próbie wiarę jego sług”⁶. Święty Piotr uprzedzał pierwszych chrześcijan: „znaleźli się jednak fałszywi prorocy wśród ludu, tak samo, jak wśród was będą fałszywi nauczyciele”⁷. Podczas *wielkiej schizmy zachodniej* Kościół był światową potęgą, kontrolując w stopniu większym niż ktokolwiek inny państwa całego świata. W rezultacie każdy, kto posiadał wielkie ambicje wiedział, że aby osiąść władzę, należy stać się członkiem hierarchii kościelnej. Dlatego też w okresie wielkiej schizmy widzimy bardzo złych ludzi na szczytach hierarchii, będących ogromnym zgorzeniem zarówno dla ówczesnego Kościoła, jak i wiernych. Pojawiały się także wówczas najróżniejsze frakcje, które utrzymywały, że papież jest heretykiem i powinien być zastąpiony przez inną osobę duchowną. Byli nimi antypapieże. Antypapież to osoba, która uzurpuje sobie prawo do urzędu Biskupa Rzymu, i która stara się zachowywać jak głowa Kościoła⁸. W dziejach papiestwa dochodziło często do tego, iż poszczególne grupy (jak na przykład mniejszości w kolegium kardynalskim, część rzymskiego kleru, świeccy książęta lub rzymskie rody arystokratyczne) z powodu sporów teologicznych (np. Hipolita powołano w czasie sporów wokół sabelianizmu) lub politycznych (np. Paschalis obsadził tron papieski dzięki przekupieniu niezwykle wpływowego wówczas arcybiskupa Rawenny) lub osobistych sprzeciwiały się sprawowaniu urzędu przez jakiegoś papieża. Gdy zaczęło kształtować się *Państwo Kościelne* i rosło jego znaczenie polityczne, coraz częściej spory wokół powołania papieża były odbiciem walki o wpływy różnych stronnictw czy rodów. Pomimo wprowadzenia w 1059 r. zasady powoływania papieży przez kolegium kardynalskie, sytuacja nie uległa zmianie⁹. Niektórzy z antypapieży sprawowali urząd jedynie przez krótki czas, inni potrafili się utrzymać na stanowisku długo i po śmierci mieli nawet swych następców. Największy chaos zapanował w Kościele, kiedy to w okresie schizmy zachodniej jednocześnie było nie tylko dwóch, ale i trzech papieży, każdy

⁶ J. Mercier, *Dwadzieścia Wieków Historii Watykanu*, tłum. Jerzy Pieńkos, Warszawa 1986, s. 331.

⁷ *2 List św. Piotra*, „Biblia Tysiąclecia Online”, Poznań 2003, <https://biblia.deon.pl/-rozdzial.php?id=1086#W1> [10.01.2020].

⁸ F.K. Flinn, op. cit., s. 32 i 348.

⁹ J.W. Kowalski, *Poczet Papieży*, Warszawa 1986, s. 9.

z nich przekonany o legalności swego wyboru i dlatego roszczęcy sobie prawo do rządzenia Kościołem. Pierwszym antypapieżem był wybrany w 217 r. św. Hipolit, wybitny historyk kościoła i autor *Refutation of All Heresies oraz Apostolic Tradition*. Ostatnim zaś był Feliks V (l 439-1449). W czasie wielkiej schizmy zachodniej, obok biskupów Rzymu urzędowali również antypapież obediencji awiniońskiej oraz pizańskiej. Istnieją spory co do liczby antypapieży w historii. Wymienia się od 36 do 43 antypapieży. W 1942 r. kardynał Giovanni Mercati, Archiwista Świętego Kościoła Rzymskiego, stworzył listę antypapieży, która od tamtej pory została oficjalnie uznana przez Kościół katolicki¹⁰.

Każdy wewnętrzny kryzys skłaniał papieży do zwoływania biskupów na konsultacje za pośrednictwem soborów. W historii Kościoła zwoływano sobory z trzech przyczyn: *causa fidei* (wiary), *causa unionis* (jedności) lub *causa reformationis* (reformy). Decyzje soborów nie zawsze spotykały się ze zrozumieniem i jednomyślnym uznaniem. Wprowadzenie w życie dekretów *Soboru Trydenckiego* w XVI i XVII wieku napotkało na opory, a reforma liturgiczna św. Piusa V nie została wszędzie zaakceptowana. We Francji rozbijała się o gallikański partykularyzm. Nazajutrz po *Soborze Watykańskim I* powstał w Niemczech *Kościół Starokatolicki*, skupiający przeciwników konstytucji *Pastor Aeternus*. *Sobór Watykański II* wyłonił dwie grupy opozycjonistów: integrystów, którzy odmawiali uznania papieskiego *aggiornamento* oraz progresistów inspirowanych się po części ideologią marksizmu¹¹.

Vaticanum II i kryzys w kościele

Drugi *Sobór Watykański* (1962-1965) był bez wątpienia jednym z najważniejszych wydarzeń w kościele katolickim XX wieku. Przygotowania do Soboru trwały dwa lata. Został zwołany w dobie podnoszenia się z szoku i zniszczeń wojennych, w czasie kryzysu kubańskiego, zimnej wojny, podziału na blok komunistyczny i państwa Zachodu. Poza tym był to czas rewolucji obyczajowej – symbolami której stała się pigułka antykoncepcyjna i Beatlesi. Jan XXIII otworzył sobór, na który przybyło według różnych źródeł od 2540¹² do 2850 Ojców soboru¹³. Otwierając sobór Jan XXIII określił jego cel twierdząc: „*by wspólne dzieło odpo-*

¹⁰ J.W. Kowalski, op. cit., s. 176.

¹¹ J. Mercier, op. cit., s. 295.

¹² Ibidem, s. 264.

¹³ J.W. Kowalski, op. cit., s. 169.

wiadalo dzisiejszym potrzebom i oczekiwaniom współczesnych narodów”¹⁴. Papież powołał dwanaście komisji, ich przewodniczącymi byli prefekci kongregacji. Planem soboru było uchwalenie szesnastu dokumentów: czterech konstytucji, dziewięciu dekretów i trzech deklaracji¹⁵.

W czasie trwania obrad soborowych pojawiły się grupy zwolenników i przeciwników rewolucji w Kościele. Europa Północna była za zmianami. Wstrzeźliwość zachowywali ojcowie soborowi z Południa i watykańscy kurialiści. Grupą wspierającą zmiany w kościele byli znani teolodzy z ks. Hansem Kungiem na czele. Ci eksperci – *periti* byli otwarci na nowe poglądy. Filozoficzny fundament kościoła – tomizm uznawano za skostniały. Wraz z rozwojem obrad i postępowaniem prac soboru znaczenie tej grupy, w której znajdował się ks. Joseph Ratzinger, zaczęło rosnąć. Ratzinger był teologicznym doradcą wpływowego arcybiskupa Kolonii, kard. Josepha Fringsa¹⁶. Niemieccy biskupi i ich teologiczni doradcy odegrali wówczas istotną rolę. Dzięki bogatemu zapleczu i doskonałej organizacji to oni przejęli inicjatywę obrad. Dokumenty soborowe miały określać stanowisko kościoła w kwestiach liturgii, Objawienia, miejsca kościoła w świecie, ekumenizmu, wolności religijnej i stosunku do niechrześcijan. Zwolennicy reform uznawali sobór za wyjście ze średniowiecza i tworzenie liberalnego kościoła otwartego¹⁷. Argumenty tej grupy nie trafiały jednak do sceptycznej grupy biskupów, którym bliżej było do tradycjonalizmu Piusa XII. Wskazywano m.in. na represje jakim poddawany jest kościół w krajach komunistycznych. Dialog z kościołami chrześcijańskimi uznawano za przejaw naiwnego myślenia. Liderem grupy sceptyków był kardynał Alberto Ottaviani, sekretarz *Świętego Oficjum*. Pierwszym uchwalonym dokumentem była konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*. Sobór utrzymywał prymat łaciny, jednak z czasem w toku trwania obrad wprowadzano języki narodowe. Kolejnym ważnym dokumentem był dekret o ekumenizmie – *Unitatis Redintegratio*, w którym ekumenizm przedstawiany jest jako ruch wiodący do jedności chrześcijan. W zapisach dekretu pojawiły się postulaty wzajemnego szacunku, poszukiwania tego, co łączy, a nie dzieli. Dekla-

¹⁴ J. Mercier, op. cit., s. 266.

¹⁵ K. Wenzel, *Mała historia Soboru Watykańskiego II*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 2007, s. 225.

¹⁶ A. Napiórkowski, *Rebeliant w Kościele czy stróż doktryny katolickiej?*, „Studia Nauk Teologicznych” 2017, t. 12, s. 16.

¹⁷ P. Benken, A. Krawcewicz, *Sobór Watykański II (1962-1965) i jego wpływ na Kościół katolicki*, Zabrze 2018, s. 7.

racja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich – *Nostra Aetate* – zawierała zapisy postulujące szacunek dla wielu wartości, które można odnaleźć w hinduizmie, islamie oraz buddyzmie¹⁸. Ostatnim z dokumentów jest deklaracja o wolności religijnej – *Dignitatis Humanae*. W zapisach tego dokumentu czytamy, iż państwo winno zapewniać w zdominowanym przez jedno wyznanie społeczeństwie, wolność innym wspólnotom religijnym¹⁹. Kościół w ten sposób zrywał z związku z państwem, a religii z polityką²⁰. Ojcowie zgromadzeni na obradach Soboru dokonali wielu znaczących zmian w prawie kościelnym, a także w samym stosunku kościoła i jego hierarchów wobec zmieniającego się świata. Wprowadzanie powyższych nie spotkało się ze zrozumieniem niektórych hierarchów, a także wiernych integralistów. Powyższe doprowadziły także do radykalizowania się zwolenników *Tradycji* w Kościele.

Amerykańscy sedewakantycy

Według Michaela Cuneo pierwszą amerykańską sedewakantystyczną grupę założył ksiądz i profesor teologii belgijskiego pochodzenia Gommar De Pauw²¹. W marcu 1965 r., kiedy pełnił jeszcze funkcję dziekana w *Wyższym Seminarium Duchownym św. Marii w Emmitsburgu* w stanie Maryland, utworzył organizację *Catholic Traditionalist Movement*. Celem jej było spowolnienie zmian radykalnych zmian w liturgii i teologii, które zachodziły w kościele amerykańskim po zakończeniu Soboru. Arcybiskup Lawrence Shehan z Baltimore oskarżył de Pauwa o działanie sprzeczne z Soborem i zalecił, aby ten odwołał swoje przekonania²². De Pauw nie zrezygnował, przeprowadził się do Nowego Jorku, po czym został zawieszony w posłudze kapłańskiej. W 1966 r. media określały go jako zbuntowanego księdza (*rebel priest*). De Pauw twierdził, iż nie sprzeciwiał się zmianom w samej liturgii, a jedynie walczył z „patologicznym fanatyzmem „litników” (liturgicznych bitników) walczących o zniesienie łaciny jako języka mszy”²³. Proponował stosowanie dwóch rodzajów mszy – przed- i posoborowej. Pragnienie De Pauw zo-

¹⁸ K. Wenzel, op. cit., s. 128.

¹⁹ Ibidem, s. 212-214.

²⁰ Ł. Bertram, *Wyrodne dzieci nowoczesności. Indultowi tradycjoniści katolicy* w Warszawie, Gdańsk 2016, s. 29.

²¹ M.W. Cuneo, *The Smoke of Satan: Conservative and Traditionalist Dissent in Contemporary American Catholicism*, Oxford 1997, s. 90.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

stało zrealizowane w październiku 1984 r., kiedy Jan Paweł II zezwolił na odprawianie mszy trydenckiej pod specjalnymi warunkami.

Kolejnym z prekursorów sedewakantyzmu na kontynencie amerykańskim był wspomniany już meksykański ksiądz – Moises Carmona de Rivera, który założył dwie organizacje mające na celu walkę z wpływami modernistycznymi w Kościele. Były to ugrupowania: *Pro Ecclesia Romana Catholica* oraz *Unia Trydencka*. Innym sedewakantystą był ksiądz Francis Schuckardt. Spore kontrowersje w środowiskach tradycyjnych wywołuje status kanoniczny biskupa Marca A. Pivaranusa i założonej przez niego wspólnoty – *Kongregacji Niepokalanej Maryi Królowej (CMRI)*. Ugrupowanie to powstało w 1985 r., a siedzibę ma w mieście Omaha, w stanie Nebraska. Określa Sobór jako heretycki, stwierdza nieważność nowej mszy, sakramentów, hierarchii kościelnej²⁴. Deklarację doktrynalną tego ruchu stanowi opublikowane w 1997 r. Stanowisko Teologiczne (*Theological Position*)²⁵. Ugrupowanie to odrzuca prymat i autorytet współczesnych papieży, włącznie z emerytowanym Benedyktem XVI, jak i papieżem Franciszkiem. Grupa ta podróżuje po Ameryce organizując nabożeństwa ku czci Matki Boskiej Fatimskiej²⁶.

Inną wspólnotą sedewakantystyczną, było powstałe w 1979 r. *Bractwo Św. Wincentego Ferrariusza*, założone przez o. Oliviera de Blignieres. W 1983 r. szeregi bractwa św. Piusa X musiała opuścić grupa sedewakantystycznie nastawionych księży i seminarzystów na czele z o. Clarencem Kelly. Grupa ta dała początek nowej wspólnotcie pod nazwą *Bractwo Św. Piusa V*²⁷. Z czasem Bractwo Piusa V podzieliło się na frakcję umiarkowaną oraz radykalną. Grupę umiarkowaną stanowią księża skupieni wokół bp Kelly'ego (nielegalnie konsekrowanego przez bp Mendeza w 1993 r.). Natomiast radykałom przewodzi bp Daniel Dolan. W połowie lat 80. XX wieku od *Bractwa Św. Piusa X* oderwała się z kolei grupa włoskich kapłanów, tworząc wspomniane już stowarzyszenie *Sodalitium*, będące umiarkowaną odnogą sedewakantyzmu. W Europie i USA działają dwie organizacje, będące swego rodzaju „platformą komunikacyjną” dla sedewakantystycznych biskupów. Są to: *Ko-*

²⁴ M. Karas, *Z dziejów Kościoła. Ciągłość i zmiana w Kościele rzymskokatolickim w XIX i XX wieku*, Sandomierz 2008, s. 295.

²⁵ Ibidem, s. 296.

²⁶ F.K. Flinn, op. cit., s. 607.

²⁷ Por. M. Przebindowski, *Sedewakantyzm: rewolta w imię Tradycji*, „Stańczyk” 1994, nr 21.

ściół Katolicki Rytu Trydenckiego oraz Sojusz Katolicki. W organizacjach tych działają, czy też działali biskupi z USA, Francji, Niemiec, Japonii, RPA, Wielkiej Brytanii, Madagaskaru i Meksyku. Można tu też wymienić *Bractwo Kapłańskie Arcybiskupa Ngo-Dinh-Thuca*, założone przez bp Jeana de La Roux z Francji, a grupujące biskupów z Nowej Zelandii, Wielkiej Brytanii, Belgii, Niemiec oraz USA²⁸.

Magnus Lundberg z Uniwersytetu w Uppsali, przyjmuje istnienie i podział współczesnych antypapieży, bądź papieży alternatywnych na dwie grupy: *konklawistów i mistyków*²⁹. *Konklawizm* to idea głosząca możliwość dokonania wyboru papieża w przypadku braku *Kolegium Kardynalskiego*. *Konklawiści* wywodzą się z prawego skrzydła organizacji sedewakantystycznych. Niektórzy teolodzy stwierdzili, iż okres sedewakancji, trwający od czasów papieży Jana XXIII i Pawła VI nie mógł trwać w nieskończoność. Kościół nie mógł pozostawać “bez głowy” (*akefalizm*)³⁰. Według konklawistów urzędujący w Watykanie papieże są herezykami. Pierwsze tego typu zgromadzenia elektorskie były organizowane w latach 90. XX wieku. Ze względu na fakt, iż w kościele katolickim wraz z wprowadzonymi zmianami urzędujący papież stał się herezykiem, święcenia biskupie, w tym kardynalskie są nieważne. Zatem do wyboru przyszłego papieża wedle sedewakantystów są także uprawnione osoby świeckie. Konklawiści uznają, iż w przypadku, gdy Kolegium kardynalskie nie jest w stanie dokonać wyboru papieża, mogą to uczynić osoby świeckie powołując się na *epikeię* istniejącą w kościelnym prawie kanonicznym. Oznacza ona możliwość zwolnienia z zasady wierności literze prawa, gdy słuszność moralna dyktuje jej niezachowanie. Wówczas wykładni przepisu dokonuje się w myśl domniemanego zamiaru prawodawcy, a nie według samej litery prawa. Według św. Tomasza *epikeia* jest korekturą ogólnej ustawy w celu dostosowania jej do wymogów konkretnej sytuacji. Dzięki powiązaniu ze sprawiedliwością *epikeia* jest cnotą, usprawniającą do działalności na rzecz tego, co sprawiedliwe (odejście od sprawiedliwości legalnej dokonuje się w imię sprawiedliwości ogólnej)³¹. W taki właśnie sposób na tron papieski wybrany został

²⁸ Por. R. Nogacki, *Ekspansja Sedewakantyzmu*, „Myśl Polska”, 03.10.1999.

²⁹ M. Lundberg, *Modern Alternative Popes*, <https://magnuslundberg.net/2016/05/14/modern-alternative-popes-1-introduction/> [10.01.2020].

³⁰ Karas, op. cit., s. 297.

³¹ P. Bortkiewicz, *Słowniczek pojęć etycznych – Etyczne uwolnienie z prawa*, www.przewodnik-katolicki.pl [5.01.2020].

Amerikanin David Bawden – Papież Michał I³². Jego droga do papieństwa jest wyjątkowa ze względu na fakt, iż odmiennie od innych uzurpatorów, przed wyborem na *Tron Piotrowy* nie otrzymał on święceń kapłańskich i pozostawał osobą świecką. David Bawden urodził się w dniu 22 września 1959 r. w Oklahoma City. Rodzina Bawdenów przeniosła się w 1980 r. do miejscowości St. Mary, aby dołączyć do schizmatycznej grupy lefebrystów³³. David przez jakiś czas był nawet słuchaczem seminarium Lefebvre'a w Econe, w Szwajcarii³⁴. Po opuszczeniu seminarium pomagał w gospodarstwie domowym, a także studiował różne publikacje o tematyce religijnej. Lektura tychże skłoniła go do refleksji, iż Jan Paweł II nie był w istocie legalnie obranym papieżem³⁵. Bawden kwestionował autorytet papieństwa mówiąc: „Jak człowiek może być głową kościoła, jeśli nie jest jego członkiem?”³⁶. Paweł VI był nawet uważany przez niego za Antychrysta³⁷. Bawden zauważył, iż podpis papieża obrócony do góry nogami przypominał liczbę bestii. W 1990 r. Bawden wysłał zaproszenia do czołowych organizacji sedewakantystycznych w sprawie zwołania i udziału w konklawe. Odpowiedź nadeszła od pięciu osób: rodziców, autora książki o herezjach kościoła (*Will the Catholic Church Survive the Twentieth Century?* z 1990 r.) i dwojga przyjaciół rodziny³⁸. W dniu 16 lipca 1990 r. sześcioro zgromadzonych świeckich w miejscowości Belvue w stanie Kansas dokonało wyboru antypapieża Michała I. O wydarzeniu pisały „St. Mary's Star” oraz „Topeka Capital-Journal”. Obecni na konklawe uznawali, iż Vaticanum II w swoich decyzjach odszedł od nauki kościoła katolickiego. Ponadto osoby te uznały, iż ostatnim wybranym godnie papieżem był Pius XII. Bawden twierdzi, iż na czele kościoła stoją komuniści, masoni³⁹. Papież Michał kontaktuje się ze światem ze swego położonego na uboczu wiejskiego domu⁴⁰.

Innym przykładem antypapieża wybranego przez samozwańcze konklawe był Pius XIII, urodzony jako Earl Pulvermacher. Urodził się w 1918 r. w Bakeville w stanie Wisconsin. Wstąpił do zakonu kapucyńs-

³² T. Frank, *What's The Matter with America? The Resistible Rise of the American Right*, Londyn 2004, s. 219.

³³ Ibidem, s. 216.

³⁴ Frank, op. cit., s. 219.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Frank, op. cit., s. 220.

³⁷ C. Coleman, *Alleluia America! An Irish Journalist in Bush Country*, Dublin 2005, s. 90.

³⁸ Frank, op. cit., s. 222.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Frank, op. cit., s. 223.

kiego, podobnie jak jego trzech bracia. Studiował w różnych klasztorach w stanie Indiana, Nowy Jork i Wisconsin, zanim został wyświęcony na kapłana katolickiego w 1946 r. Dwa lata później został misjonarzem w Japonii, ewangelizując wiernych na Ryukyu i Okinawie. Następnie został posłany do Australii do pracy w Queensland. Pozostał tam do 1976 r., kiedy opuścił klasztor bez zgody przełożonych i wrócił do Stanów Zjednoczonych. W Stanach Zjednoczonych Pulvermacher przez krótki okres związany był blisko z *Bractwem Św. Piusa X*, lecz rozwijając w sobie przekonania sedewakantystyczne, był coraz bardziej niezadowolony z nieokreślonego stanowiska schizmatyków w sprawie papieństwa. Od sierpnia 1976 r. Pulvermacher nie należał do żadnej większej grupy tradycjonalistycznej. Mieszkał z rodzicami w Pittsville w stanie Wisconsin, gdzie przez dwadzieścia lat podróżował po okolicy, odprawiając tradycyjną mszę w prywatnych kaplicach. Nie będąc poddanym żadnemu tradycyjnemu biskupowi, Pulvermacher twierdził, że nadal udzielał sakramentów za pozwoleniem biskupa Okinawy. Gdy ten biskup przyjął *Novus Ordo*, niektórzy tradycjonaści zakwestionowali autorytet Pulvermachera. W 1992 r. przeniósł się z Pittsville do Arpigo w stanie Wisconsin, gdzie kontynuował swoją posługę przez kolejne sześć lat, aż przeniósł się do Kalispell w stanie Montana. W 1995 r. Pulvermacher po spotkaniu z niemieckim kapłanem, który miał wizję zwołania konklawe, stał się konklawistą. Inni tradycjonaści – Robert Lyons z Teksasu i Gordon Bateman z Australii również uważali, że konklawe było konieczne, aby chronić tradycję katolicką. Dlatego też starali się oni przekonać innych do udziału w planowanym konklawe. Po utworzeniu w 1998 r. w stanie Montana (USA) *Prawdziwego Kościoła Katolickiego*, jego członkowie zdecydowali o wybraniu swego papieża – kapucyna Earla Luciana Pulvermachera, który przyjął imię Piusa XIII⁴¹. Pulvermacher mianował siedmiu kardynałów, w tym Gordona Batemana. Podczas swego pontyfikatu wydał wiele encyklik i listów papieskich, ściśle przestrzegając przedsoborowych nauk. W ostatnich latach życia papież cierpiał na demencję i nie występował publicznie po 2005 r. Pius XIII zmarł w 2009 r.⁴²

⁴¹ W. Jakubowski, K. Jajecznik, *Wątek Tradycji katolickiej w myśli politycznej i publicystyce Narodowego Odrodzenia Polski*, [w:] *Dylematy historii i polityki. Księga dedykowana Profesor Annie Magierskiej*, Warszawa 2008, s. 250.

⁴² *Oficjalna strona True Catholic Church*, <http://www.truecarpentry.org/tccwww/cathwww/pope/index.htm> [10.01.2020].

Marcus Lundberg wymienia także wśród alternatywnych papieży także takich, którzy uznawali siebie za biskupa Rzymu dzięki wizjom otrzymany z niebios. W trakcie takiego mirażu otrzymywali polecenia Stwórcy do przeprowadzenia rekonstrukcji kościoła w czasach ostatecznych. W dobie kryzysu, w trakcie mistycznej elekcji na *Tron Piotrowy* siedziba kościoła ulegała przeniesieniu z Watykanu do Stanów Zjednoczonych. Wedle twórców takich organizacji religijnych były one wciąż jednym *Powszechnym Świętym Kościołem Katolickim*. Konklawe nie było już niezbędne do wybrania papieża. Ponadto wybór na *Stolicę Piotrową* został już przewidziany w prorocत्वach, objawieniach maryjnych z La Sallette w 1846 r., Fatimie w 1917 r. Sięgają oni także do prorocत्व irlandzkiego biskupa Malachiasza czy mistyków takich jak Anne Catherine Emmerich i Louis-Marie Grignon de Montfort. Przywódcy lokalnych wspólnot uznawali, iż kościół powszechny wymaga daleko idących reform mających na celu odrzucenie prądów modernistycznych. Jednym z pierwszych papieży mistyków był Michel Collin (1905-1974), który przyjął imię Klemensa XV (1950). Do pozostałych papieży mistyków należeli: Chester Olszewski (Poitr II) z Pensylwanii, były pastor kościoła episkopalnego, który został papieżem w 1977 lub 1980 r. Grzegorz XIX, znany także jako Reinaldus Michael Benjamins, który ogłosił się papieżem w 1983 r. oraz Adrian VII, znany wśród amerykańskich katolików jako Francis Schuckardt wywodzący się ze wspólnoty *Kongregacji Maryi Dziewicy Królowej*⁴³.

Na szczególną uwagę zasługuje znana w Stanach Zjednoczonych Ameryki postać wspomnianego już księdza Francisza Konrada Marii Schuckardta. Przyszedł on na świat w Seattle w 1937 r. Był absolwentem Kolegium Jezuickiego, a także przez krótki czas uczęszczał do seminarium w Carthage w stanie Missouri. Pracował także jako nauczyciel, aktywnie angażował się w działalność *Blue Army of Our Lady of Fatima*. W połowie lat 60. XX wieku został wykluczony z organizacji za krytykę *Soboru Watykańskiego II*. Schuckardt nauczał, iż *Vaticanum II* był efektem konspiracji sił zła mającej na celu wykorzenienie tradycji kościoła i przygotowanie gruntu pod ateistyczny nowy porządek świata.⁴⁴ W 1967 r. założył *Fatima Crusade* w miejscowości Coeur d'Alene w stanie Idaho. Schuckardt w zdecydowany sposób odrzucał postanowienia soborowe: „*Calkowicie odrzucamy doktrynalne i liturgiczne aberracje*

⁴³ Cuneo, op. cit., s. 104.

⁴⁴ Cuneo, op. cit., s. 103.

falszywego Soboru Watykańskiego II i ekumeniczną sektę, która zrodziła się w jego następstwie”⁴⁵. W latach 60. i 70. odbywał liczne podróże po Ameryce, spotkania, w trakcie których opowiadał o herezjach modernistycznego kościoła i papieża Pawła VI. Przyjmował, iż kościół rzymski był imperium zła. W 1971 r. Schuckardt został wyświęcony na księdza, a następnie na biskupa przez Daniela Quiltera Browna, biskupa starokatolickiego z *North American Old Catholic Church*, zachowując tym samym katolicką sukcesję apostołską. Mając na uwadze zachowanie sukcesji apostołskiej i urzędu biskupa sedewakantyści, jak można było zobaczyć na powyższym przykładzie, posługują się zasadami gallikanizmu i zwracają się w stronę starokatolików i ich seminariów⁴⁶.

W 1978 r. Schuckardt nabywa opuszczone budynki byłego seminarium jezuickiego w Spokane – *Mount St. Michael* i przenosi tam siedzibę *Kongregacji Marii Dziewicy Królowej*. Warto wspomnieć, iż niegdyś katolicka parafia św. Michała została założona przez o. Josepha Caruanę jako misja jezuicka dla rdzennych mieszkańców Spokane i okolic. Po nabyciu posiadłości Schuckardt zmienia także nazwę swej organizacji na *Trydencki Kościół Rytu Łacińskiego (Tridentine Latin Rite Church)*. Kościół ten utworzył swoje misje w Kanadzie, Meksyku, Australii i Nowej Zelandii.

W 1984 r. biskup Schuckardt zostaje oskarżony o molestowanie seksualne seminarzystów. Schuckardt borykał się z poważnymi problemami osobistymi. „On zdecydowanie dokonywał nadużyć seksualnych wobec seminarzystów, zazwyczaj w swej prywatnej rezydencji w Spokane, zażywał także dużo leków – narkotyków. Jego niemoralność była skandaliczna, jednak zdecydowałem się uznawać go za swego biskupa”⁴⁷. Skutkiem problemów z prawem było opuszczenie seminarium przez biskupa wraz z grupą wiernych. Przywódcą wspólnoty został były współpracownik Schuckardta – David Chicone. W 1987 r. Schuckardt, mieszkający już od kilku lat w Kalifornii, zostaje aresztowany przez policję z powodu podejrzenia o posiadanie narkotyków, a także broni. Schuckardt umiera w dniu 5 listopada 2006 r. po wielu latach ciężkiej choroby⁴⁸.

⁴⁵ T. Niecikowski, *Sedewakantyzm*, op. cit., s. 105-106.

⁴⁶ Ch. Herbermann (red.), *Catholic Encyclopedia*, Vol. VI, „Gallicanism”, Nowy Jork 1913, s. 351.

⁴⁷ Cuneo, op. cit., s. 107.

⁴⁸ *Oficjalna strona internetowa Biskupa Francisca Schuckardta*, <http://bishopschuckardt.com/> [10.01.2020].

Jednym z najmniej znanych współczesnych alternatywnych papieży mistyków jest Chriszekal Elias, znany także jako Piotr II. Jest to pastor episkopalny pochodzący z miejscowości Eddystone w Pensylwanii, który w rzeczywistości ma dość swojsko brzmiące nazwisko – Chester Olszewski. Chester L. Olszewski, urodził się w 1943 r., wychował w rodzinie polskich imigrantów w Buffalo. W 1969 r. Olszewski odbywał służbę w marynarce wojennej USA. W latach 70. XX wieku ożenił się i doczekał trójki dzieci. Wkrótce porzucił też kościół katolicki na rzecz kościoła episkopalnego. W 1974 r. zostaje wyświęcony na pastora w Albany, po czym lokalny protestancki biskup przydziela mu parafię św. Łukasza w Eddystone na przedmieściach Filadelfii. Podczas pobytu w parafii Eddystone Olszewski był przekonany, iż figura Chrystusa będąca własnością jednej z wiernych kościoła posiadała nadprzyrodzone właściwości. Statua bowiem pokrywała się krwawymi łzami. Anne Poore, właścicielka figury urodziła się w 1927 r. i mieszkała w małej miejscowości Linwood, w pobliżu Eddystone. Sama przyznawała, iż wielokrotnie w swoim życiu doznawała wizji. W 1975 r. o jej widzeniach było już głośno na terenie stanu. Wydarzenia związane z domniemanym cudem krwawiącej figury były szeroko opisywane w „*Delaware County Daily Times*”, „*Buffalo News*” oraz „*San Bernardino Sun*”. Do kościoła w Eddystone zaczęli przybywać wierni, nie tylko z USA, lecz także z Europy czy nawet Azji. Wierzono, iż krwawiąca figura posiadała właściwości lecznicze. Poore i Olszewski wkrótce zdali sobie sprawę, iż zostali wybrani przez Boga do odnowienia kościoła katolickiego, przywrócenia mszy trydenckiej i zakazania wiernym przyjmowania komunii do ręki. W obawie przed możliwością nie kontrolowanego rozrostu kultu opartego na niezatwierdzonych cudach, w 1975 r. kościół rzymskokatolicki wydaje formalny interdykt zakazujący katolikom udziału w nabożeństwach w świątyni, a także oddawania czci figurze.

Chester Olszewski, aby zrealizować swój cel odnowy kościoła musiał posiadać sukcesję apostołską. W tym celu poprosił w 1977 r. o udzielenie święceń kapłańskich biskupa Edwarda Michaela Stehlika, z *American National Catholic Church* z Watertown w stanie Wisconsin⁴⁹. Przez tegoż samego biskupa został także konsekrowany na biskupa

⁴⁹ „*Living Church*”, t. 175, 18 wrzesień 1977, s. 15.

przyjmując imię Chriszekal Elias⁵⁰. Już wówczas przewidywał, iż jego nowe zgromadzenie będzie poddawane szykanom. „Musi zaistnieć ukrzyżowanie przed zmartwychwstaniem” – powiedział Olszewski świadom problemów, jakie mogą spotkać jego sektę⁵¹. Z siedemdziesięciu osób wspólnota zmniejszyła się po pewnym czasie do dwudziestu. Kościół Olszewskiego zerwał również kontakty z *American National Catholic Church*. Poore przywdziała habit nowego zgromadzenia *Sisters of the Sorrowful Mother*. Odtąd nazywała się Della Marie⁵². Wedle opinii papieża Olszewskiego siostra Della Marie posiadała zdolność czytania w sercach ludzkich, a nawet bilokacji, posiadała także stygmaty⁵³.

W dniu 31 maja 1977 r., Chester Olszewski mianował siebie papieżem i przyjął imię Piotra II w trakcie ceremonii w kościele episkopalnym św. Łukasza w Eddystone. „*Ja jestem Piotrem, wikariuszem Chrystusa*” powiedział Olszewski zgromadzonym na nabożeństwie parafianom. Pawła VI nazwał fałszywym papieżem⁵⁴. Nowy papież oświadczył, iż Anne Poore w trakcie jednej ze wszech wizji doznała objawienia, w którym sam Bóg powierzył mu urząd papieski. Stał się tym samym wikariuszem Chrystusa.

W dniu 1 lipca biskup episkopalny Wilburg Hogg z Albany, działając zgodnie z przepisami prawa kościoła zawiesił księdza Chestera Olszewskiego na okres sześciu miesięcy w wykonywaniu posługi⁵⁵. Diecezja stanu Pensylwania Kościoła Episkopalnego prowadziła także wówczas procedurę wydalania z parafii⁵⁶. Emerytowany biskup Lyman Ogilby z Diecezji Pensylwanii unieważnił wkrótce licencję Olszewskiego do pełnienia funkcji duszpasterskich⁵⁷. Stało się tak wskutek odmowy udzielania komunii do ręki, odprawianie nabożeństw w języku łacińskim i nie posługiwanie się *Book of Common Prayer*⁵⁸. Pomimo unieważ-

⁵⁰ B. Baldwin, *Trouble Befalls Bleeding Statue*, „Delaware County Daily Times”, 12 grudnia 1977, s. 1.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ B. Baldwin, *Believers, Curious Show for Eddystone Miracle*, „Delaware County Daily Times”, 1 czerwiec 1977, s. 3.

⁵⁵ „Living Church”, t. 175, 18 wrzesień 1977, s. 15; *'Statue' Priest Defrocked*, „Delaware County Daily Times”, 6 styczeń 1978, s. 1.

⁵⁶ „The Living Church”, 30 grudzień 1979, s. 6.

⁵⁷ *Controversial Episcopal Priest Suspended*, „San Bernardino Sun”, 9 lipiec 1977, s. 11.

⁵⁸ *Unlicensed Priest Smashes „Bleeding” Statue*, „The Living Church”, 30 grudzień 1979, s. 6.

nienia licencji, Olszewski odmówił upuszczenia kościoła w Eddystone. W 1980 r. Piotr II opuszcza kościół św. Łukasza na mocy decyzji sądu hrabstwa nakazującego opuszczenie posiadłości należącej do kościoła episkopalnego. W 1983 r. Olszewski nabywa dom położony przy *Saville Avenue*. Siostra Della Marie umiera w 1992 r., w wieku 65 lat. Piotr II natychmiast po śmierci zakonnicy ogłosił ją świętą i umieścił obraz z jej wizerunkiem w ołtarzu przydomowej kaplicy. W 1997 r. Olszewski zdecydował się opuścić Eddystone w Pensylwanii i przeprowadził się do miejscowości Bradford. Stało się to ku olbrzymieniu zaskoczeniu wiernych. Tamże, począwszy od stycznia 1997 r. w lokalnym kościele *Holy Family Church*, będącego częścią *Western Orthodox Church* odnotowywano występowanie niewytłumaczalnych zjawisk. Gazeta „*Buffalo News*” informowała o sporych grupach pielgrzymów zmierzających do kościoła i związanymi z tym utrudnieniami w ruchu ulicznym. Na ścianach świątyni pojawiały się wizerunki Chrystusa, Maryi i aniołów⁵⁹. W dniu 21 maja 1997 r. „*Buffalo News*” zamieściła wywiad z biskupem Nicolasem Careone z *Zachodniego Ortodoksyjnego Kościoła Ameryki*, który stwierdził, iż po przeanalizowaniu wszystkich przypadków świadectw pielgrzymów należało uznać cuda za nieprawdziwe i niewiarygodne⁶⁰. Po opuszczeniu parafii przez pastora Roberta M. Jamesa opiekę nad nią przejął nie kto inny, jak Chester Olszewski. W tym czasie posługiwał się już tytułem katolickiego arcybiskupa Bradford. Miejscowa organistka, pierwszy świadek cudów w kościele, Paula Edwards została wkrótce zakonnicą przyjmując imię Siostry Weroniki. Parafia zmieniła nazwę i stała się niezależnym kościołem – *Holy Family Catholic Church*. Kościół ten istnieje po dziś dzień i ma swoją siedzibę przy Walker Avenue⁶¹.

Bibliografia

- 2 *List św. Piotra*, „Biblia Tysiąclecia Online”, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 2003, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1086#W1/>.
Baldwin B., *Trouble Befalls Bleeding Statue*, „Delaware County Daily Times”, 12 grudzień 1977.

⁵⁹ Dave Condren et al., *Church Authorities Suspend 'MIRACLE' Priest*, „Buffalo News”, 21 maj 1997, <https://buffalonews.com/1997/05/21/church-authorities-suspend-miracle-priest/> [10.01.2020].

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Holy Family Catholic Church*, <https://www.churchfinder.com/churches/pa/bradford/holy-family-catholic-church> [10.01.2020].

- Baldwin B., *Believers, Curious Show for Eddystone Miracle*, "Delaware County Daily Times", 1 czerwiec 1977.
- Bawden D., Bennis T., *Will the Catholic Church Survive the Twentieth Century?*, Christ the King Library, 1990.
- Benken P., Krawcewicz A., *Sobór Watykański II (1962-1965) i jego wpływ na Kościół katolicki*, Wydawnictwo inforteditions, Zabrze 2018.
- Bertram Ł., *Wyrodne dzieci nowoczesności. Indultowi tradycjoniści katolicy w Warszawie*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2016.
- Bortkiewicz P., *Słowniczek pojęć etycznych – Etyczne uwolnienie z prawa*, www.przewodnik-katolicki.pl/.
- Cekada A., *Tradycjoniści, nieomylność a papież*, www.ultramontes.pl/.
- Coleman C., *Alleluia America! An Irish Journalist in Bush Country*, The Liffey Press, Dublin 2005.
- Condren D., et al., *Church Authorities Suspend 'MIRACLE' Priest*, "Buffalo News", 21 maj 1997, <https://buffalonews.com/1997/05/21/church-authorities-suspend-miracle-priest/>.
- Controversial Episcopal Priest Suspended*, "San Bernardino Sun", 9 lipiec 1977.
- Cross F., Livingstone E.A., *Encyklopedia Kościoła*, t. 2, Warszawa 2003.
- Cuneo M.W., *The Smoke of Satan: Conservative and Traditionalist Dissent in Contemporary American Catholicism*, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Davies M., *Sobór Watykański II a wolność religijna*, tł. Adam Juchniewicz, Te Deum, Warszawa 2002.
- Dinges W.D., Hitchcock J., *Roman Catholic traditionalism and activist conservatism in the United States, Fundamentalisms observed*, University of Chicago Press, Chicago 1991.
- Flinn, K.F., *Encyclopedia of Catholicism*, Infobase Publishing, Nowy Jork 2007.
- Frank T., *What's The Matter with America? The Resistible Rise of the American Right*, Secker & Warburg, Londyn 2004.
- Frey R.J., *Global Issues: Fundamentalism*, Infobase Publishing, Nowy Jork 2007.
- Greeley A., *Ethnicity in the United States: A Preliminary Reconnaissance*, John Wiley and Sons, Nowy Jork 1974.
- Gribble R., *Navy Priest, The Life of Captain Jake Laboon, SJ*, Catholic University of America Press, 2015.
- Herbermann Ch. (ed.), *Catholic Encyclopedia*, Vol. VI, „Gallicanism”, Encyclopedia Press, Nowy Jork 1913, <https://archive.org/details/catholicencyclopedia/page/352/>.
- Hollis Ch., *The Achievements of Vatican II*, Hawthorn Books, 1967.
- Jakubowski W., Jajecznik K., *Wątek Tradycji katolickiej w myśli politycznej i publicystyce Narodowego Odrodzenia Polski*, [w:] *Dylematy historii i polityki. Księga dedykowana prof. Annie Magierskiej*, UW, Warszawa 2008.
- Karas M., *Wyznania wiary i główne zasady doktrynalne. Katolicyzm*, Kraków 2000.
- Karas M., *Z Dziejów Kościoła. Ciągłość i zmiana w Kościele Rzymskokatolickim w XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Diecezjalne, Sandomierz 2008.
- Kowalski J.W., *Poczet Papieży*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1986.

- Lefebvre M., *Oni Jego zdezonizowali. Od liberalizmu do apostazji. Tragedia soborowa*, Te Deum, Otwock 1997.
- Lefebvre M., *Kościół przesiąknięty modernizmem*, Wers, Poznań 1995.
- Lefebvre M., *Aby Kościół trwał*, Te Deum, Warszawa 2011.
- “The Living Church”, t. 175, s. 15, 18 wrzesień 1977.
- “The Living Church”, 30 grudzień 1979.
- Marsden, G.M., *Religion and American Culture*, Harcourt Brace College Publishers, Orlando 1990.
- Mattei R., *Sobór Watykański II Historia dotąd nieopowiedziana*, Wiedeń 2012.
- Motak D., *Nowoczesność i fundamentalizm. Ruchy antymodernistyczne w chrześcijaństwie*, NOMOS, Kraków 2002.
- Mercier J., *Dwadzieścia Wieków Historii Watykanu*, tłum. Jerzy Pieńkos, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1986.
- Mieczkowski J., *Reforma liturgiczna Soboru Watykańskiego II w ocenie abpa Marcela Lefebvre'a i lefebrystów*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie.
- Napiórkowski A., *Rebeliant w Kościele czy stróż doktryny katolickiej?* „Studia Nauk Teologicznych” 2017, t. 12.
- Nogacki R., *Ekspansja Sedewakantyzmu*, „Myśl Polska”, 03.10.1999.
- Niecikowski T., *Sedewakantyzm. Zarys historii i doktryny radykalnego skrzydła katolickiego ruchu tradycjonalistycznego*, „Nomos. Kwartalnik Religioznawczy” 2000, nr 30-31, s. 101-121.
- Paul VI, *Pape martyr de la Fin des Temps*, <http://paulvipapemartyr.blog.com/>.
- Papież Franciszek? A skąd! Ostatnim papieżem był... Pius XII*, <https://wpolityce.pl/kosciol/papiez-franciszek-a-skad-ostatnim-papiezem-byl-pius-xii/>.
- Paleczny T., *Współczesne Społeczeństwo Amerykańskie w Perspektywie Socjologicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Pawelec P., *Sedewakantyzm Wybrane Zagadnienia*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 2009, nr 16, s. 321-335.
- Phayer M., *Kościół katolicki wobec Holocaustu 1930-1965*, tłum. Jacek Lang, Wydawnictwo Axis, Poznań 2010.
- Pope Michael, 54 years that changed the Catholic Church: 1958-2012*, Christ the King Library, 2013.
- Ruby G., *The Resurrection of the Roman Catholic*, 2002.
- ‘Statue’ Priest Defrocked, “Delaware County Daily Times”, 6.01.1978.
- Tissier de Mallerai B., *Marcel Lefebvre. Życie*, Wydawnictwo Dębogóra 2010.
- Unlicensed Priest Smashes „Bleeding” Statue*, “The Living Church”, 30.12.1979.
- Waller G., *Walsingham and the English Imagination*, 2011.
- Wenzel K., *Mała historia Soboru Watykańskiego II*, tłum. J. Zychowicz, WAM, Kraków 2007.
- Zulehner P., *Religia z wyboru jako dominująca forma społeczna*, tłum. N. Barbaro, [w:] W. Piwowarski (red.), *Socjologia religii. Antologia tekstów*, Wydawnictwo NOMOS, Kraków 2007, s. 388-389.

Oleksandra Foboril*

Католики латинского обряда на территории современной Восточной Украины в XVIII – начале XX веков

Богатые земли и выгодное географическое положение степных территорий современного Донбасса с давних пор привлекали к себе внимание как российского правительства, так и людей, желающих жить на этих землях. Еще во второй половине XVI в. казаки, часто именуемые „вольными людьми”, стали активно наниматься на царскую службу для охраны территорий и создавать свои поселения на юге области. Постепенно, при создании регулярной сторожевой службы и оборонных укреплений, на свободных южных землях начали массово поселяться украинские и русские крестьяне, служащие, ремесленники-кустари, беглые и помилованные раскольники. Они добывали соль, занимались сельским хозяйством, строительством или устраивались на государственную службу. Так образовывались обширные поселения на южных территориях области. Во время народно-освободительной войны 1648-1654 усилился приток переселенцев с Правобережной Украины. Постепенно осваивая степные земли, украинцы успешно применяли свой опыт земледельческой и скотоводческой деятельности. Также было развито пчеловодство, садоводство, виноделие. Поддерживая массовое заселение территории современной Донецкой области, правительство царя Алексея Михайловича тем самым содействовало укреплению южных границ империи и их защите от нападений воинственных турецко-татарских завоевателей¹.

На портале Президентской библиотеки им. Б.Н. Ельцина читаем: „4(15) декабря 1762 г. императрица Екатерина II подписала Манифест «О позволении иностранцам, кроме жидов, выходить

* Александра Фобориль, Естественно-Гуманитарный Университет в г. Седльце / mgr Oleksandra Foboril, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, e-mail: sfmimimi@gmail.com

¹ *Донецька область*, [в:] П.О.Пономарьов, Г.П. Кобець та ін. (ред.), *Історія міст і сіл Української РСР*, Київ 1970, с. 13.

и селиться в России и о свободном возвращении в своё отечество русских людей, бежавших за границу». Этот документ показывает заинтересованность правящих кругов Российской империи в привлечении иностранцев и амнистии подданных России, покинувших родину, для увеличения численности населения на малообжитых территориях. Привлечение иностранных колонистов на протяжении второй половины XVIII — начала XIX вв. в значительной мере способствовало освоению южных и юго-восточных территории Европейской части России. Придя к власти в июне 1762 г., Екатерина II начала свою колонизационную политику с указа, в котором сообщила, что разрешает Сенату вместе с Коллегией иностранных дел начать приём всех желающих поселиться в России, и что иностранцам различных наций, кроме евреев, пожелавшим поселиться в России, наша монаршая милость и благоволение оказывана будет². 22 июля (2 августа) 1763 г. были обнародованы два законодательных акта, ставших органичным продолжением Манифеста „О позволении иностранцам (...)” — Указ „Об учреждении Канцелярии опекунства иностранных колонистов” и Манифест „О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах”. Эти документы стали фундаментом для развития колонизации в России².

Значительно ускорились темпы заселения края после русско-турецкой войны 1768-1774 гг. Ликвидировав в 1775 г. Запорожскую Сечь, царское правительство жаловало местные земли и присваивало офицерские чины „благонадежной” казацкой элите. Благоприятные для сельскохозяйственной деятельности условия привлекали сюда целые семьи крестьян, горожан и казаков. Но со временем эти люди закреплялись за помещиками как крепостные. Так на территории современного Донецка появились помещичьи имения Александровка, Авдотьино, Алексеевка, Григорьевка. Вначале основными занятиями населения было земледелие и скотоводство, а с открытием в 1820 г. в Александровке залежей каменного угля, здесь появились мелкие шахты („дудки”), где применялся тяжелый ручной труд³. По данным историков, крестьяне центральных обла-

² Екатерина II подписала Манифест о позволении иностранцам селиться в России и о свободном возвращении русских людей, бежавших за границу, <https://www.prlib.ru/history/619810> [30.04.2020].

³ Донецька область, *op. cit.*, с. 79.

стей России, как и выходцы из украинских губерний, массами переселявшиеся на здешние свободные земли, не получали никакой поддержки со стороны правительства. Многие из них оказывались в бедственном положении, зафиксированы случаи гибели крестьян от болезней и голода во время переселения и при обосновании на новом месте. В то же время переселявшиеся сюда иностранцы получали помощь от государства и значительные льготы. На эту несправедливость обратил внимание генерал-губернатор Новороссии З.И. Ришелье. Он писал министру финансов России Д.А. Гурьеву 1 октября 1811 г: „Имейте милосердие с нашими бедными переселенцами, не доводите их до совершенного разорения. Если иностранные переселенцы при переходах и водворении от казны получают помощь и пользуются большей льготой, то, по мнению моему, весьма заслуживают некоторого облегчения внутренние наши переселенцы”⁴. Во второй половине XVIII в. усилился процесс распада феодально-крепостнических отношений на юге Российской империи, а с начала XIX в. уверенными темпами начал развиваться промышленный капитализм. С этого же времени территории современного Донбасса стали входить в Екатеринославскую губернию (как Бахмутский уезд) царской России.

Таким образом, можно выделить два этапа процесса активного заселения и хозяйственного освоения восточных земель Украины: с конца XVIII века – до отмены крепостного права, а затем с 1861 по 1917 год – период становления и развития рыночной экономики⁵.

Переломным моментом в развитии Донбасса, как и всей страны, явилась Крестьянская реформа 1861 г. Весь ход экономического развития общества, рост антикрепостнического движения угнетённых масс привели к отмене крепостного права. И хотя реформа проводилась сверху и сопровождалась феодальными пережитками, сняв путы крепостничества, она в известной степени открыла простор развитию производительных сил общества. Процессы пореформенного развития сельского хозяйства и становления промышленности в Донецком бассейне нашли отражение на страницах статистических изданий земств в „Сборнике статистических сведений по Ека-

⁴ В.И. Подов, В.С.П. Курило, *История Донбасса. Век XIX-й*, Луганск 2001, с. 8.

⁵ Я.В. Бойко, *Заселення Південної України (кінець XVIII – початок XX ст.)*, Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків „Українська історична наука на шляху творчого поступу”, Луцьк 2006.

теринославской губернии. Том III. Бахмутский уезд”, в соответствующем статистическом сборнике по Славяносербскому уезду, и в ряде других книг”⁶.

Таким образом, во второй половине XIX в. развитие угольно-промышленного и сельскохозяйственного секторов в Донбассе вызвали большой спрос на рабочую силу. При этом, российское правительство из числа внутренних переселенцев стимулировало переселение великороссов из коренных внутренних губерний, что было, по оценке исследователей, одним из элементов политики, направленной на постепенное „обрусение” южных украинских земель⁷.

Воплощение в жизнь колониационной политики царского правительства явилось обуславливающим фактором сосредоточения на Южных территориях Российской империи большого разнообразия этнических групп. Сюда селились военнопленные из татар и турок, цыгане. В 1797 году вызываются греки, молдаване, болгары и албанцы. В 1826-27 гг. в Мариупольский уезд прибыли анатолийские греки. Территория губернии вошла в так называемую „черту оседлости”, что дало возможность поселиться в городах значительному количеству евреев, переехавших сюда из западных губерний. К началу XX столетия в Екатеринославе евреи составляли 1/3 населения города. Всего по переписи 1897 г. в Донбассе насчитывалось 30 этнических групп, среди которых по количественному составу их представителей наблюдалось абсолютное доминирование украинцев и русских. Украинцы и в дальнейшем составляли большинство населения региона (62,5%), однако их доля в его общем количестве по сравнению с 10-й ревизией 1858 г., снизилась на 12,5%, что было особенно характерно для промышленных районов. Россиян насчитывалось 24,2%, что на 10,7% больше, чем на середину XIX в. Большими этническими группами и дальше оставались греки, немцы, евреи, татары. Значительно меньшее количество составляли этнические конгрегации белорусов, поляков, сербов, молдаван и др.⁸

⁶ В.И. Подов, В.С.П. Курило, *op. cit.*, с. 4.

⁷ Ю.О. Николаець, *Поселенська структура населення Донбасу: етнополітичний аспект динаміки*, [в:] В.А. Войналович, Н.І. Кочан (ред.), *Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність*, Київ 2014, с. 54-55.

⁸ Н.П. Пашина, *Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі*, [в:] В.А. Войналович, Н.І. Кочан (ред.), *op. cit.*

В историко-статистическом исследовании В. Кабузана также находим данные, что, кроме восточных славян, на вышеупомянутых территориях за период с конца XVIII по начало XX столетий обосновалось более 70 тыс. немецких колонистов, а также 130 тыс. болгар, греков, гагаузов и представителей других этносов. По данным „Сборника статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. III. Бахмутский уезд”, в селе Луганском (Бахмутский район Донецкой области) в 1844 г. было поселено 200 семей поляков⁹. В 1869 г. Новороссийским акционерным обществом, созданным Д. Юзом, начато строительство завода в верховьях Кальмиуса. С этим событием связывают возникновение г. Донецка. Благоприятные финансовые условия также способствовали довольно активному заселению земель Донбасса иностранцами, а значит, и появлению здесь различных вероисповеданий.

Вопрос о положении в России неправославных конфессий продолжает интересовать многих историков, причем, их взгляды на эту проблему могут не совпадать. Так, основной мыслью исследователей XIX в. было полное отрицание возможности мирного сосуществования католицизма и православия и сохранения господства православной веры¹⁰. В центре внимания разработок этого периода была идея решения „польского вопроса” и отношения между властью и католическим духовенством. М.Д. Горчаков доносил: „Римско-католическое духовенство в политическом отношении неблагонадежно для правительства, а между тем оно имеет влияние на все слои народонаселения всякого возраста и состояния. В папе они видят не только главу своей церкви, но и Монарха, присягая в безусловном ему повиновении”¹¹.

После установления советской власти Церковь рассматривалась как институция насаждения вражеской идеологии, и интерес к исследованиям в вопросах отношений между конфессиями и царским правительством России снизился. Возобновился он только в конце XX ст., когда в обществе стал ослабевать идеологический

⁹ В.И. Подов, В.С.П. Курило, *op. cit.*, с. 9-10.

¹⁰ Н.Д. Кузнецов, *Управление делами иностранных исповеданий в России в его историческом развитии*, Ярославль 1896, с. 2.

¹¹ А.К. Тихонов, *Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII-начале XX в.*, Санкт-Петербург 2008, с. 5.

пресс. Например, Д. Билунов определил период до конца XVIII в. в отношении неправославных церквей как „запретительный”, хотя, по его мнению, в религиозную жизнь внутри этих неправославных меньшинств государство не вмешивалось. Объясняя назревшую потребность Российской империи изменить тактику контроля инаковерцев, он подчеркнул: „С последней четверти XVIII в. стало невозможным ограничиваться только запретительными мерами, а требовалась строго разработанная законодательная политика по этим исповеданиям. В отношении католиков перед российским правительством стояло две задачи. Первая — организовать управление католиками на своей территории. Вторая — оградить их от влияния римского папы, позиции которого по данному вопросу не соответствовали государственным интересам России”¹². А исследователь М. Куров подчеркнул важность и масштабность проводимых правительственных реформ, предоставляющих многонациональному населению России свободу совести и вероисповедания. В то время такая оценка политики царского режима в области религиозной жизни была передовой для советской историографии и довольно смелой¹³. Как бы ни расходились мнения авторов по данному вопросу, они единодушно сходятся на мысли, что особо обострились взаимоотношения императорских властей и Римско-католической Церкви после польских восстаний 1830 и 1863-1864 гг. Например, украинский историк Г. Надтока обратил внимание на то, что предвзятое отношение властей к католикам во второй половине XIX в. усилилось и приобрело системный характер, а различные формы репрессий и притеснений стали применяться не только к высоким священническим чинам, нелояльным к власти, но и рядовым ксендзам¹⁴. Подтверждение тому находим в самом Своде законов Российской империи, выдержки из статей которого приведены ниже.

В 1810 г. было создано Главное управление духовных дел иностранных исповеданий, которое стало основным контролирующе-

¹² Д.Б. Билунов, *Правительственная политика [России] в отношении римско-католической церкви (60-е гг. XIX в.)*, „Вестник Московского университета” 1996, № 4, Сер. 8: *История*, с. 19-43.

¹³ М.Н. Куров, *Проблема свободы совести в дореволюционной России*, „Вопросы научного атеизма” 1981, № 27, с. 252-273.

¹⁴ Г.М. Надтока, *Римо-католицька церква під владою Російської імперії*, [в:] А. Колоний та ін. (ред.), *Історія релігії в Україні: у 10-ти томах*, Том 4: *Католицизм*, Світ Знань, Київ 2001, с. 108.

щим учреждением над деятельностью неправославных духовных институций. Позднее оно вошло в состав образованного Министерства духовных дел и народного просвещения, а с мая 1824 г. в Департамент духовных дел иностранных исповеданий, который, в свою очередь, в 1832 г. влился в структуру Министерства внутренних дел. К ведомству первого отделения Департамента относились римско-католическое и греко-униатское исповедания, в компетенции второго отделения находились евангелическо-лютеранское, армяно-григорианское и мусульманское вероисповедания, третье осуществляло надзор над деятельностью протестантских конфессий. Департамент духовных дел иностранных исповеданий осуществлял статистический учет количества храмов и числа прихожан, назначал и отзывал священнослужителей, давал разрешение на открытие религиозных общин, рассматривал вопросы о приобретении в собственность недвижимого имущества и т.п.¹⁵

Деятельность духовных институций неправославного характера регламентировалась первой частью XI тома упомянутого ранее Свода законов Российской империи – „Уставы духовных дел иностранных исповеданий”¹⁶. Если функционирование Русской православной церкви контролировалось Святейшим Синодом, то за иноверцами осуществляло надзор Министерство внутренних дел, которое придерживалось принципа веротерпимости исключительно в рамках согласия с интересами порядка в Российской империи. О том, что царское правительство пристально следило за всеми сферами деятельности неправославных институций, находим подтверждение, например, в ст. 49 Свода законов: „Одни только российские подданные могут быть определены Епархиальными Начальниками в духовные по их исповеданию должности. На определение иностранных духовных требуется высшее разрешение по Законам о Состояниях; по разрешении сии духовные обязаны учинить присягу в верной службе и должном подданическом повиновении”. И далее в статье 54 Свода читаем: „К обязанностям Епархиального Начальника принадлежит на основании Устава о Цензу-

¹⁵ А.А. Сафонов, *Государство и конфессии в позднимперской России: правовые аспекты взаимоотношений*, Москва 2017, с. 41-42.

¹⁶ *Свод законов Российской империи*, Т. XI: *Уставы духовных дел иностранных исповеданий*, Санкт Петербург 1857, www.runivers.ru/bookreader/book38821/#page/3/mode/tup [20.04.2020].

ре, предварительное рассмотрение всякого рода духовных книг Римско-Католического исповедания, и назначение цензоров для рукописных проповедей”. Строжайшим образом запрещалось в проповедях даже косвенно касаться политических вопросов, особенно „относящихся до внутреннего государственного правления”¹⁷.

Польские восстания привели к ужесточению антикатолических законов, приведших к закрытию ряда католических монастырей и высылке священнослужителей латинского обряда в глубь России¹⁸. Можно сказать, что усилия государства по включению польского социума в российские структуры в этот период были нацелены на отрыв населения от католического влияния и пропаганду идей законопослушности российскому аппарату управления. Усиление вмешательства царских властей в экономическую деятельность Римско-католической Церкви, постепенное вытеснение последней через ее „опровославливание” и русификацию при заявлениях о религиозной свободе и защите прав представителей всех конфессий ознаменовали новый этап политики Российского государства по отношению к католикам латинского обряда¹⁹.

Необходимостью перехода от запретительных мер по отношению к вероисповедническим меньшинствам к выработке четкой политики контроля за ними было продиктовано появление ряда законодательных актов царского правительства. Так, 17 апреля 1905 г. вышел Именной Высочайший указ, данный Сенату, „Об укреплении начал веротерпимости”, в корне изменивший всю межконфессиональную ситуацию в Российской империи. Он законодательно уравнивал права основных иноверческих религиозных конфессий с православием. Основное его положение – „признать, что отход от Православной веры в другие христианские исповедания или верования не подлежит преследованию и не должно влечь за собой каких-либо невыгодных в отношении личных или гражданских прав последствий”²⁰. В основных законах Свода законов Российской империи было написано: „Не принадлежащие к господствующей церкви подданные Российского государства, природные и в подданство

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ А.А. Сафонов, *op. cit.*, с. 48.

¹⁹ О.О. Баковецька, *Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII–XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток*, Запоріжжя 2016, с. 17.

²⁰ А.К. Тихонов, *op. cit.*, с. 16.

принятые, также иностранцы, состоящие в российской службе, (...) пользуются каждый повсеместно свободным отправлением их веры и богослужения по обрядам оной”²¹.

Однако, несмотря на то, что Российское самодержавие законодательно придерживалось курса на веротерпимость, на практике в духовной сфере оно было заинтересовано сохранить господство православия как основной опоры империи и в многонациональных регионах предотвращало возможные конфликты путем русификации и обращения в православие их населения.

Эпоха либерализма, которая началась в России во времена правления Александра II (1855-1881 гг.), не коснулась изменений в положении Римско-католической церкви. Любые попытки латинской Церкви выйти за пределы допустимой свободы сталкивались с жестким противодействием со стороны правительственных структур. Все заметнее становилась тенденция огосударствления Римско-католической церкви. Римская курия мирилась даже с официально признанной практикой вмешательства генерал-губернаторов в процедуру назначения священников в римско-католические приходы. Религиозно-правовые ограничения католиков западного обряда распространялись и на сферу гражданских отношений. Почти полностью ликвидирована экономическая самостоятельность Церкви. Опасаясь преследований в годы Первой мировой войны, католики фактически прекратили пропагандистские акции. Более того, пытаясь доказать собственную политическую лояльность, ксендзы действующих костелов провозглашали молебны о даровании русскому воинству победы над врагом²².

Таким образом, в царской России проводимая политика в вопросах вероисповедания проецировалась, а зачастую отождествлялась с политикой национальной, была ориентирована на поддержание религиозного мира и предупреждение национальных противоречий в межэтнических группах населения.

Римско-католическая церковь в России состояла из двух архиепархий — варшавской и могилевской — и подчиненных им двенадцати епархий. Центральным органом католической церкви латинского обряда являлась созданная в 1801 г. подконтрольная

²¹ А.А. Сафонов, *op. cit.*, с. 44.

²² Г.М. Надтока, *Римо-католицька церква під владою Російської імперії*, [в:] А. Колодний та ін. (ред.), *op. cit.*, с. 109-113.

государству Римско-католическая духовная коллегия в Санкт-Петербурге, председателем которой был могилевский архиепископ. Коллегия состояла из епископа, прелата (декана) и семи заседателей – по одному от каждой католической епархии. В административных вопросах коллегия подчинялась Министерству внутренних дел, в судебных – Сенату и Министерству юстиции. В вопросах веры и канонических правил высшая власть оставалась за Папой Римским. Однако нормы действующего Устава „О управлении делами христиан римско-католического исповедания” позволяли властям организовать управление католиками западного обряда на территории империи таким образом, чтобы максимально оградить их от влияния Папы Римского²³. В связи с острой борьбой Православной церкви и Римской курии за влияние в западных губерниях империи вероисповеднические права католиков в России были существенно ограничены. В частности, запрету подлежали прямое общение с папским престолом, открытие семинарий для подготовки священников, строительство монастырей и т. д.²⁴ Католики латинского обряда Екатеринославской губернии подлежали юрисдикции Тираспольской римско-католической консистории, подчиненной Генеральной консистории в Санкт-Петербурге²⁵.

Одно из первых статистических упоминаний о католиках в Донбассе встречается в Географическо-статистическом словаре Российской империи за 1865 год. При подавляющем большинстве православных (около 90%), католиков все же было 1,7% от общего количества населения, то есть больше, чем семь тысяч человек, большинство из них были лицами немецкого происхождения. Кроме немцев, католицизм исповедовали итальянцы, переселенцы из австрийских провинций, прибывших в Донбасс в 20-х гг. XIX в., и поляки. Отмечено также, что действовало три католических храма²⁶.

В „Алфавитном списке народов, обитающих в Российской Империи”, который можно найти в Электронной версии бюллетеня Население и общество Центра демографии и экологии человека

²³ А.А. Сафонов, *op. cit.*, с. 71-72.

²⁴ Н.П. Пашина, *Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі*, [в:] В.А. Войналович, Н.І. Кочан (ред.), *op. cit.*, с. 30.

²⁵ *Свод законов Российской империи*, *op. cit.*

²⁶ П. Семенов, *Екатеринославская губерния*, [w:] *Географическо-статистический словарь Российской Империи*, Том II, Санкт-Петербург 1865, с. 174-176.

Института народнохозяйственного прогнозирования РАН, обозначено, что на 1886г. в России проживало всего 140 национальностей и народов. Этот „пробный справочный образец”, как называли „Список” сами авторы, содержит более расширенную информацию, чем подобные последующие издания: название народа, его языковую принадлежность, религиозные воззрения и территорию обитания. Было отмечено, что в Екатеринославской губернии, кроме прочих этнических групп, проживают немцы и поляки (в незначительном количестве). Интересная деталь: если в графе „Исповедание; Религия” о немцах перечисляется: „евангелическо-лютеранское, реформатское, католическое и секта менонитов”, то о поляках однозначно написано: „католицизм”²⁷. Считаю, что это признание характерной черты польского народа как стойкости в вере и преданности духовному наследию своих предков.

Особенно сказались на состоянии этноконфессиональных процессов в регионе политические и социально-экономические события начала XX в., связанные с распространением кризисных явлений в развитии мировой экономики, ходом русско-японской войны 1904-1905 гг., революционных событий 1905-1907 гг. в России и Первой мировой войны. Их непосредственными последствиями стали дальнейшее обнищание и ухудшение условий жизни местного населения, особенно рабочих, активизация миграционных процессов, обострение межэтнических конфликтов (между украинцами и русскими, между славянами и татарами, еврейские погромы и т.д.), которые довольно часто возникали на почве конкурентной борьбы за рабочие места, подпитывались религиозными противоречиями и инспирировались властью. Значительные изменения в составе населения Донбасса, в том числе и его этнической структуры, объяснялись активными мобилизационными мерами, перемещением на донецкие земли беженцев с территорий военных действий и рабочих из отдаленных регионов Российской империи, которые должны были заменить мобилизованных на фронт, а также акциями принудительной высылки части иностранных специалистов и подданных воюющих сторон в Сибирь и Поволжье, чему предшествовали правительственные меры экономического давления. Речь идет прежде всего об ограничении права землевладения

²⁷ <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0187/perep04.php> [25.04.2020].

отдельных категорий лиц, к которым относили австрийских, венгерских, турецких и немецких подданных. Реальной угрозой для экономической стабильности и дальнейшего существования немецких колоний стали принятые правительством 2 февраля и 13 декабря 1915 так называемые „Ликвидационные законы”, по которым российские граждане немецкого происхождения лишались права землевладения и землепользования. Результатом осуществления подобных мероприятий стало уменьшение количества проживающего на Донбассе инонационального населения, свертывание его хозяйственной деятельности, закрытие части основанных ими школ, больниц, благотворительных касс, культовых сооружений, видимое затухание этнических признаков их экономической, духовной и религиозной жизни²⁸.

На основании вышеизложенного, можно сделать следующие выводы. Миграционная политика, проводимая царским правительством во второй половине XVIII — начале XIX вв., с одной стороны, в значительной мере способствовала освоению малонаселенных южных и юго-западных территорий Европейской части России, с другой, явилась обуславливающим фактором сосредоточения с течением времени большого разнообразия этнических групп, а следовательно, появлению разнообразных конфессий на этих землях. Поощрение заселения данных просторов внутренними переселенцами из глубинных регионов России приводило к постепенной русификации восточных украинских земель, что также было желательным результатом для правящего аппарата Российской империи.

Анализ политики императорской власти по отношению к религиозным институтам неправославного характера в исторической перспективе XVIII – начала XX вв. показывает, что ее курс претерпевал изменения. Период до конца XVIII ст. между субъектами государственно-конфессиональных отношений можно охарактеризовать как противостояние. С утверждением Именного Высочайшего указа „Об укреплении начал веротерпимости”, законодательно провозглашались равные права основных иноверческих религиозных конфессий с православием, что ознаменовало новый прогрессивный подход к решению вероисповеднических вопросов. Однако эта лояльность к иноверцам прослеживалась исключительно

²⁸ В.А. Войналович, Н.И. Кочан, *op. cit.*, с. 42.

в рамках согласия с интересами порядка в Российской империи. Что касается римско-католической Церкви на территории не только Восточной, но и всей современной Украины в целом, можно констатировать, что данная религиозная институция в полной мере ощутила на себе предвзятость со стороны императорских правящих кругов, особенно возросшую после польских восстаний 1830 и 1863-1864 годов.

Библиография

- Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи*, <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0187/perer04.php/>.
- Баковецька О.О., *Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII–XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток*, Автореф. дис. д-ра іст. наук, Запоріж. нац. ун-т., Запоріжжя 2016.
- Билунов Д.Б., *Правительственная политика [России] в отношении римско-католической церкви (60-е гг. XIX в.)*, „Вестник Московского университета” 1996, № 4, Сер. 8: История, с. 19-43.
- Бойко Я.В., *Заселення Південної України (кінець XVIII – початок XX ст.)*, Матеріали III Міжнародного наукового конгресу українських істориків „Українська історична наука на шляху творчого поступу”, Луцьк 2006.
- Донецька область*, [в:] П.О.Пономарьов, Г.П. Кобець та ін. (ред.), *Історія міст і сіл Української РСР*, Інститут історії, Київ 1970.
- Екатерина II підписала Манифест о позволеніи иностранцам селиться в России и о свободном возвращении русских людей, бежавших за границу*, <https://www.prlib.ru/history/619810/>.
- Кузнецов Н.Д., *Управление делами иностранных исповеданий в России в его историческом развитии*, Ярославль 1896.
- Куров М.Н., *Проблема свободы совести в дореволюционной России*, „Вопросы научного атеизма” 1981, № 27, Москва, с. 252-273.
- Надтока Г.М., *Римо-католицька церква під владою Російської імперії*, [в:] А. Колодний та ін. (ред.), *Історія релігії в Україні: у 10-ти томах*, Том 4: *Католицизм*, Світ Знань, Київ 2001.
- Ніколаєць Ю.О., *Поселенська структура населення Донбасу: етнополітичний аспект динаміки*, [в:] В.А. Войналович, Н.І. Кочан (ред.), *Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність*, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Київ 2014.
- Пашина Н.П., *Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі*, [в:] В.А. Войналович, Н.І. Кочан (ред.), *Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність*, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Київ 2014.
- Подов В.И., Курило В.С.П., *История Донбасса. Век XIX-й*, Альма матер, Луганск 2001.
- Сафонов А.А., *Государство и конфессии в позднеимперской России: правовые аспекты взаимоотношений*, ООО „Проспект”, Москва 2017.

- Свод законов Российской империи*, Т. XI: *Уставы духовных дел иностранных исповеданий*, Типография Второго отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Санкт-Петербург 1857, www.runivers.ru/bookreader/book388211/#page/3/mode/1up/.
- Семенов П., *Екатеринославская губерния* [в:] *Географическо-статистический словарь Российской Империи*, т. 2, Санкт-Петербург 1865, с. 174-176.
- Тихонов А.К., *Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII-начале XX в.*, Диссертация доктора исторических наук, Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург 2008.

Izabela Szwed*

Zbawienie Izraela w myśli Świętego Pawła na przestrzeni wieków w różnych społecznościach

Celem pracy jest analiza komentarzy wybranych myślicieli chrześcijańskich dotyczące perykopy Listu św. Pawła Apostoła do Rzymian – *czy cały Izrael będzie zbawiony?* (Rz 11, 26). Kryterium doboru tekstów była ich dostępność w języku polskim oraz ich znaczenie pod względem wpływu na rozwój teologii. W artykule poddano analizie komentarze Orygenesusa, Pelagiusza, Ambrozjastera, Jana Chryzostoma, Tomasza z Akwinu, a także Marcina Lutera. Analiza myśli, która znacznie różniła się w zależności od czasu w którym żył autor, oraz miejsca geograficznego i uwarunkowań społecznych była pomocna przy wnioskach końcowych.

Tematyka Listu

Święty Paweł był mocno zakorzeniony w judaizmie swoich czasów, tkwi w nim umysłem i sercem, a przecież nie został powołany na apostoła Żydów, lecz pogan. Rola Izraela po przyjściu Jezusa oraz miejsce pogan w Kościele i Bożym zamysle zbawczym, ich relacja do Boga Izraela i przez Niego do samego Izraela, stanowi główną jego troskę „teologiczną”. Nie ma jeszcze teologii chrześcijańskiej, apostoł zdany jest na siebie, szuka po omacku i nie tworzy jakiegoś spójnego i konsekwentnego traktatu na temat „Żydzi – poganie”. Nie jest takim traktatem najdłuższe i teologicznie najbogatsze pismo św. Pawła, czyli List do Rzymian (napisany ok. roku 55/56 n.e. w Koryncie, podczas trzeciej podróży apostołskiej), chociaż w nim najobszerniej i najgłębiej próbuje on zmierzyć się z tym problemem¹. Dokonuje tego przede wszystkim w rozdziałach 9-11, ale niejednokrotnie także w innych partiach Listu. Nie jest to jednak suchy traktat teologiczny, ale pismo duszpasterskie, wręcz refleksja teologiczna. Mimo że myślą przewodnią Listu jest misja wśród pogan, której musiał bronić przed braćmi Żydami głównie z gminy jero-

* mgr Izabela Szwed, doktorantka Wydziału Teologii, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, e-mail: izabela.szwed@onet.eu

¹ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 2012.

zolimskiej, to jednak mocno podkreśla wobec pogan z gminy rzymskiej trwanie wybrania i przywilejów Izraela. List do Rzymian stanowi więc jedność, a powołanie Pawła, obwieszczone przez niego już na początku Listu, zapowiada główny jego temat, omawiany w tych trzech centralnych rozdziałach. W początkowych rozdziałach znamieną jest trzykrotnie powtórzona formuła „Żyd najpierw, ale także Grek”², jak również obalona przez apostoła granica między Izraelem a narodami (w podwójnym sensie: wszyscy są pod grzechem, a poganie otrzymują dostęp do miłosierdzia Boga Izraela). Dwukrotnie stwierdza Paweł: „nie ma różnicy między Żydem a Grekiem”. A z drugiej strony podkreśla mocno specyfikę Izraela, przygotowując nas do owych centralnych rozdziałów, w których zostanie ona ukazana szczególnie wyraźnie. Pod koniec Listu jeszcze raz podkreśla wierność Boga względem Żydów i Jego miłosierdzie dla pogan (15, 7-13), zanim nawiąże do swojej sytuacji i swoich zamiarów wobec rzymskiej wspólnoty (do której kieruje tak bardzo serdeczne pozdrowienia): pragnie ją wreszcie odwiedzić w drodze do Hiszpanii. Rzeczywiście odwiedzi Rzym – ale w kajdanach, jako więzień. Tam przeleje krew za Jezusa ten, który przedtem „wdzierał się do domów” Jego uczennicy i uczniów, „wywlekając mężczyzn i kobiety, wtrącał ich do więzienia” (Dz 8, 3).

Zbawienie Izraela w komentarzach do Listu do Rzymian wybranych myślicieli chrześcijańskich

Zbawienie Izraela to temat nurtujący myślicieli na przestrzeni wieków. Powstało wiele opracowań i komentarzy do Listu Pawłowego. Pochylając się nad zagadnieniem w szczególny sposób podamy analizie komentarze do Listu Rzymian rozdziału 11, gdzie to św. Paweł porusza wprost tę kwestię.

Orygenes

Apostoł jest dla Orygenesesa szczególnym wzorem wzrostu chrześcijanina w wierze oraz w podejściu do Pism rozpatrywanych na dwóch poziomach: życia codziennego i ukrytego Misterium. Pisma egzegetyczne Orygenesesa podzielono (Hieronim) na „scholia”, homilie i komentarze. Scholia” (excerpta) – krótkie objaśnienia wybranych trudnych lub ważnych fragmentów danej księgi nie dotarły do naszych czasów. Ko-

² Ibidem, Rz 11.

mentarze zaś są pogłębioną systematycznie analizą księgi biblijnej. Orygenes stał się wielkim pionierem takiej egzegezy biblijnej. Tłumacząc tekst biblijny pozwalał sobie na liczne dygresje i rozwinięcia wybranych tematów. Grecki oryginał Komentarza do Listu św. Pawła do Rzymian: powstał w okresie względnego pokoju religijnego, między 215 a 250³. Znamy go tylko we fragmentach omawiających początkowe partii Listu. Łaciński przekład Rufina jest znany w całości i to on oddziaływał na późniejszą teologię. Jak stwierdza sam Rufin – różni się on znacznie od oryginału.

Dla Orygenesesa Kościół – to Kościół złożony z przedstawicieli narodów pogańskich. Orygenes próbuje wyjaśniać treść tajemnicy, o której pisze Paweł w Rz 11 w świetle wcześniejszych swoich przemyśleń. Odnosi się do Przymierza Synajskiego, przez które Izrael stał się szczególnie własnością Boga, a liczebność innych Narodów została uzależniona od „liczby synów Izraela”. Ich aniołowie (każdy naród ma swego anioła) zazdroszczą wybraństwu i dlatego sprowadzają na „część Izraela” ztwardziałość w grzechu⁴.

Orygenes dokonuje podziału:

- Żydów na „Resztę” czyli tych, którzy uwierzyli Ewangelii i „pozostałych”, którymi są „zaślepieni”, dla których jednak pozostaje w mocy nadzieja ustąpienia zaślepienia.

- Pogan – na tych, którzy „należą do Pełni” i będących poza nią.

Ostatecznie jednak „błogosławieni” są tylko ci (bez względu na wcześniejszą przynależność), którzy przyjęli „oczyszczenie przez Słowo” stali się chrześcijanami.

Pozostali będą „oczyszczani za pomocą kary ognia” (czas trwania tej kary jest wg Orygenesesa tajemnicą znaną tylko Bogu. W całym fragmencie *Komentarza*, a zwłaszcza w końcowej jego partii Orygenes podkreśla tajemnicę Bożych rządów w historii.

W dalszej części Orygenes dokonuje dalszego rozróżnienia wśród Żydów i dzieli Izrael na: umiłowanych ze względu na „godność praojców” – to ta część, dla której ma się spełnić wierność Boga, choć okazali się niegodni; tych, którzy się stali nieprzyjaciółmi Boga i ze względu na których Ewangelia może docierać do pogan. Widać tu, że Orygenesowi

³ Por. S. Kalinowski, *Orygenes. Komentarz do Listu Świętego Pawła do Rzymian*, cz. I, Warszawa 1994, s. 11-38.

⁴ Ibidem, s. 11-38.

zależy jednak przede wszystkim na aktualizacji ascetyczno-moralnej dotyczącej słuchaczy, dla których problem losów Izraela po Chrystusie nie jest już ich żywotnym problemem⁵.

Pelagiusz

Głównych argumentów biblijnych w sporach pelagiańskich dostarczają Listy św. Pawła, zwłaszcza zaś Rz 5, 12-21. Na całość interpretacji jego komentarza do *Listu do Rzymian* kładzie cień zagadnienie wolności i łaski, w tym szczególnie kwestia dziedziczenia grzechu Adama i sens typologii Adam – Chrystus. Kwestia planu Boga wobec Żydów i Greków jest zapowiedziana w (wątpliwego autorstwa) Przedmowie, ale rozdziały 9-11 Komentarz traktuje dość pobieżnie. Łaciński oryginał *Komentarza do Listu św. Pawła do Rzymian*:

- został wydany krytycznie przez A. Soutera i poprawiony przez Th. de Bruyna;

- na nim opiera swój przekład A. Baron i współpracownicy⁶.

W przedmowie jasno przedstawiony spór dwóch adwersarzy reprezentujących dwie społeczności wewnątrz Kościoła w Rzymie: Żydów i Pogan. Tak rozumie się w *Przedmowie* kontekst powstania *Listu do Rzymian*. Cały zaś *List do Rzymian* jest widziany jako odpowiedź na ten spór w Kościele⁷. Pelagiusz odczytuje że Apostoł Paweł stwierdza, iż żadna ze stron nie zasłużyła na zbawienie, obie zgrzeszyły świadomie i ciężko. Żydzi znieważyli Boga przeciwstawiając się prawu, a poganie nie mogąc poznać Boga, zamienili chwałę Jego, na chwałę oddawaną bożkom. Dowodzi, że jedni i drudzy dostąpili tej samej łaski, zatem są sobie równi. Pelagiusz komentując, jest wrażliwy głównie na sprawę łaski i wolnej woli – wolnego wyboru, oraz jego związku z osiągnięciem zbawienia⁸. Wzbogacenie ludzkości przez zgromadzenie w jedno, rozumie Pelagiusz jako zaangażowanie się wszystkich Żydów w ewangelizację. Podejmuje też polemikę z antyintelektualistami, kładąc duży nacisk na aspekt moralny – potępienie zazdrości i pychy.

⁵ Zob. S. Kalinowski, *Orygenes. Komentarz do Listu...*, op. cit., s. 11-38.

⁶ [https://pl.wikipedia.org/wiki/Pelagiusz_\(mnich\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Pelagiusz_(mnich)) [23.10.2019].

⁷ A. Baron, *II. Pelagiusz i jego dzieło* [w:] Pelagiusz, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, Kraków 1999, s. 12-14.

⁸ Zob. A. Baron, *II. Pelagiusz...*, op. cit., s. 16-28.

Ambrozjaster

„Ambrozjaster” (czyli pseudo-Ambroży) to imię nadane w XVI wieku przez Erazma z Rotterdamu autorowi pism przypisywanych dotąd św. Ambrożemu z Mediolanu, przede wszystkim Komentarza do Listów św. Pawła. Wskazywałoby to na ucznia tego świętego spisującego jego homilie, co nie jest oczywiste. Dalsze studia w XVIII w. wskazały na wspólne autorstwo wyżej wspomnianego Komentarza i przypisywanych z kolei św. Augustynowi Quaestiones Veteris et Novi Testamenti. Spór o rzeczywiste autorstwo tych pism nie został rozstrzygnięty na korzyść żadnego ze znanych autorów chrześcijańskich tamtej epoki (IV/V wiek) (m.in. św. Hilarego oraz Izaaka, judeochrześcijanina z Rzymu, rywala Damazego, który po wygnaniu do Hiszpanii wraca tam do judaizmu), ale przyczynił się do opracowania pism Ambrozjastra i ich teologii. Na podstawie wewnętrznej krytyki tekstu możemy wnioskować, że: Ambrozjaster działał i pisał w Rzymie za czasów papieża Damazego (366-384)⁹.

Komentarz jest wybitnym osiągnięciem starożytnej egzegezy łacińskiej. Charakteryzuje go prostota stylu i treści, zwięzłość oraz brak wycucia głębi problemów stojących za tekstem. Wyczulenie na aspekt historyczny, znaczenie dosłowne. Unikanie dłuższych dygresji tam, gdzie sam tekst Pawła skłaniałby do tego swą niejednoznacznością; dla Ambrozjastra wszystko jest jasne. Podstawowym kluczem do interpretacji *Listu* jest dla Ambrozjastra problem usprawiedliwienia i zbawienia; polemizuje Teodoret z z przeciwnikami odwołując się i do egzegezy dosłownej i do alegorii opartych o Stary Testament¹⁰. Tekst biblijny, z którego korzysta Ambrozjaster to przed-Hieronimowy przekład łaciński z Italii, korygowany w oparciu o tekst grecki (niekoniecznie przez samego autora).

Głównym tematem *Listu* jest wg Ambrozjastra jest sprawa Bożych rządów w historii tak prowadzonej, żeby wszyscy ludzie: poganie z Rzymianami na czele i Żydzi ostatecznie uznali potrzebę Bożego miłosierdzia nad nimi i dzięki temu osiągnęli zbawienie. Operuje przy tym określeniami grup, które mają swoją rolę w tej historii: Rzymianie i inni poganie skłonni do wiary i nawrócenia, Żydzi, którzy się nawracają,

⁹ Zob. G. Babiarz, *Grzech i nawrócenie w życiu ochrzczonych*, Kraków 2007, s. 25-35.

¹⁰ Por. J. Żelazny, *Wstęp*, [w:] *Ambrozjaster, Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, Kraków 2000, s. 8-16.

Żydzi, którzy mogą się nawrócić, a także Żydzi całkiem zatwardziali¹¹. Ambrozjaster tłumaczy komentowany tekst odniesieniami do Starego i Nowego Testamentu. Ma jednak przy tym wyraźnie narzucony schemat pojęć i logicznych podziałów. Rozumienie *Listu* przez sklasyfikowanie – dwa rodzaje ludzi o różnych postawach wobec zaoferowanego Miłosierdzia: ze względu na własną „złośliwość” zaślepionych nieodwracalnie; zaślepionych przez „błądną gorliwość”¹². Rozróżnia zaślepienie dające szansę uzdrowienia i takie, które nie podlega uzdrowieniu i do tego odnosi metaforę potknięcia i upadku (całkowitego). „Pełnia” dla Ambrozjastra to ogół Żydów, którzy się nawrócą w ciągu dziejów. Nawrócenie Żydów widzi jako działanie Boga przywracającego pokutującym wolność woli. Łacińskie: *Sine paenitentia* to zarówno nie żałowanie decyzji (Bóg) jak i nie żądanie wykonania kary (w odniesieniu do przestępców).

Teodoret z Cyru

Pochodził z zamożnej rodziny chrześcijańskiej w Antiochii Syryjskiej. Otrzymał wykształcenie w zakresie literatury klasycznej. Dzięki matce – kontakt z mnichami, znajomość dzieł Diodora z Tarsu, Teodora z Mopsuestii, Jana Chryzostoma. Po śmierci rodziców rozdaje spadek ubogim i prowadzi życie mnisze. W 423 r. powołany na biskupa Cyru w północnej Syrii przywraca świetność podupadłemu miastu, dbając o edukację i chorych. Broniąc Nestoriusza, popada w konflikt z Soborem w Efezie i zostaje złożony z urzędu w 449 i skazany na wygnanie, z którego wraca i ponownie obejmuje biskupstwo Cyru w 451, gdzie umiera prawdopodobnie w 466 r. Dalsze spory chrystologiczne doprowadziły do potępienia jego tez przez II Sobór Konstantynopolański w 553 r.

Teodoret przeplata tekst *Listu* do Rzymian, dopowiedzeniami tłumaczącymi, jego zdaniem, sens wypowiedzi Św. Pawła. Jego uwaga skupia się przy tym przede wszystkim na tajemnicy wolności i łaski w relacjach między Bogiem a ludźmi. Przedstawia ideę Izraela Bożego, który stanowią tylko skłonni do nawrócenia. Teodoret jest przekonany, że Bóg pragnie przyjęcia Ewangelii przez wszystkich Żydów i stąd żywi dla nich szacunek. Przy okazji pragnie zachęcić swych czytelników – chrześcijan spośród pogan do podobnego szacunku i pokory. Zdaniem komentatora,

¹¹ Por. M. Michalski, *Problem autorstwa tzw. Ambrozjastra w świetle jego nauki chrystologicznej*, Kraków 1948.

¹² Por. J. Żelazny, *Wstęp*, [w:] Ambrozjaster, op. cit., s. 8-16.

oczekiwanie na przyjęcie Ewangelii przez wszystkich Żydów jest tym, co wstrzymuje powszechne zmartwychwstanie. Nawrócenie pogan jest dla Pawła – zdaniem Teodoret – szczególnym przejawem wszechmocy Bożej (bardziej niż nawrócenie Żydów). Oczekuje on powrotu Eliasza do Żydów przed Paruzją, aby im przynieść „orędzie nawrócenia”¹³. Hymnu uwielbienia, którym Paweł kończy swój wywód o zbawieniu „całego Izraela”, Teodoret nie odnosi już do tego misterium i komentuje niezależnie od niego w kontekście sporów ariańskich.

Tomasz z Akwinu

Syn Teodory i Landulfa ze znacznego rodu rycerskiego, przeznaczony przez rodziców do stanu duchownego. Nauka najpierw u benedyktynów na Monte Cassino, potem w Neapolu. 1244 wstępuje do dominikanów, przy sprzeciwie rodziny; ostatecznie stawia na swoim. 1245 wysłany do Paryża na dalsze studia. Przez parę lat studiuje w Kolonii pod kierunkiem św. Alberta, wraca do Paryża. Całe życie poświęca studiom filozoficzno-teologicznym w okresie dojrzewania średniowiecznego systemu uniwersyteckiego¹⁴. 1265-1268 podczas burzliwych lat walki cesarstwa z papieżem tworzy dominikański ośrodek studiów w Neapolu, przebywa w Rzymie i Viterbo. Zaczyna pisać Summę teologiczną. 1269-1272 ponownie w Paryżu. Tu m. in. opracowuje dojrzałą wersję Wykładu listu do Rzymian oraz wykład 1 Kor do 8 rozdziału włącznie. 6 XII 1273 przeżycie mistyczne w trakcie Mszy zmienia jego nastawienie do całego dorobku życia. Jest w drodze na Sobór w Lyonie i w czasie drogi umiera.

Metoda jego komentowania polega na traktowaniu Pisma świętego jako całości, w której jednak trzeba dostrzec i rozważyć naturalne części logiczne aż po poszczególne zdania i kluczowe wyrazy, przeanalizować je i na tej podstawie dać obraz całości. W omawianym wykładzie Tomasz rozpoczyna dokładną egzegezę tekstu biblijnego zdanie po zdaniu¹⁵.

Idee wiodące Tomaszowego komentowania wiążą się ze sporem augustyńsko-pelagiańskim na temat wolności, łaski, zbawienia. Temat relacji Izraela i Kościoła jest traktowany w zależności od tych zagadnień.

¹³ J. Salij, *Słowo wstępne*, [w:] Tomasz z Akwinu, *Wykład Listu do Rzymian*, Poznań 1987, s. 5-7.

¹⁴ A. Weisheipl, *Tomasz z Akwinu. Życie, myśl i dzieło*, Poznań 1985, s. 311-314.

¹⁵ *Ibidem*, s. 519.

Wykład wstępny poświęca w całości osobie św. Pawła i okolicznościom powstania jego pism, potem przechodzi (wykład 1) do rozważań na temat misji głosiciela ewangelii. Tomasz podejmuje próbę rozważenia wszystkich logicznie możliwych odpowiedzi na postawione przez Apostoła pytanie oraz dyskusję z wcześniejszymi komentarzami, do której dołącza kojarzące mu się z tym odnośniki do innych miejsc Pisma oraz innych autorytetów. Wyraźnie zaznacza zasadę usprawiedliwienia z łaski przez wiarę w Chrystusa jako podstawę pokory wobec innych – tu Żydów odrzucających Ewangelię. Akcentuje wnioski moralne. Dłuższa dygresja nad sensem „naturalności” działania Bożego pojawia się przy okazji kwestii wszczęcia w Żydów w „oliwkę”, do której należą „z natury”: nic, co czyni Bóg, nie jest „nienaturalne”, bo wszelkie stworzenie „z natury” Mu podlega. Znów odniesienie do ówczesnej wiedzy przyrodniczej¹⁶. Tomasz także rozważa Pawłowe przedstawienie powszechnej potrzeby miłosierdzia Bożego, zwracając uwagę nie tyle na przeplatanie się losów Izraela i Narodów w dziejach zbawienia, co na konieczność łaski do zbawienia. Z kolei jego uwagę przykuwa rodzaj zasady powszechnej woli zbawczej Boga: odnosi się ona, jego zdaniem, na poszczególne kategorie stworzeń, a nie na jednostki. W ten sposób próbuje przeciwstawić się „konieczności” powrotu wszystkich do Boga. W końcu wzywa do uniżenia i pokory, ponieważ zbawienia nie można przypisywać sobie, lecz tylko Bogu. Tomasz dostrzega związek Pawłowego hymnu uwielbienia z poprzednim rozważaniem misterium zbawienia Izraela i Narodów, ale szybko przechodzi do rozważań nad mądrością Bożą, które abstrahują od tego związku¹⁷.

Marcin Luter

Komentarz do Listu do Rzymian powstał po wykładach komentujących Psalm (1513-1515), od jesieni 1515 do jesieni 1516 r. Następnie M. Luter komentuje List do Galatów i List do Hebrajczyków (do 1517/1518). Komentarz zawiera rys chrystocentryczny, w centrum zainteresowania Lutera jest wiara jako postawa przyłgnięcia do Chrystusa, narzędzie czerpania łaskowości Boga¹⁸. Rozpoczynając swoje wykłady do 1 rozdziału pisze: „Celem listu apostołskiego jest zniweczyć wszelką mą-

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ R. Friedenthal, *Marcin Luter*, Warszawa 1991, s. 580.

drość i uczynki ciała, bez względu na to, jak ważne wydają się w naszych oczach i w oczach innych i bez względu na to, jak szczerymi i gorliwymi możemy być w ich praktykowaniu. W miejsce tego wszczepia, pogłębia i potęguje poczucie grzechu, niezależnie od tego, czy jest go dużo, czy mało”¹⁹.

Problematyka misterium Izraela pozostaje w cieniu głównych idei komentarza. Warto zauważyć uwidoczniony w prezentacji treści Rz 11 i tytule nadanemu komentowanej sekcji ką, pod jakim dr Marcin patrzy na fragment dotyczący misterium zbawienia Izraela: wezwanie do pokory pogan wobec Żydów, gdyż zbawienie (jednych i drugich) jest dziełem Łaski. Kluczem interpretacji jest kontrast pychy i pokory. Akcentuje argument Pawła z własnej niegodności, by podkreślić boską wolę zbawienia grzeszników, których do tego przeznaczył. Luter zwraca uwagę na wieloznaczność określeń „wybranie” i „duch” w omawianej perykopie. Próbuje to objaśnić²⁰. Po utożsamieniu „sidła” z cytowanego przez Apostoła złorzeczenia z Ps 69(68), 23-24 z samym Pismem Świętym, komentator rozważa zagadnienie właściwego (życiodajnego) podejścia do niego. Kluczem jest dla niego pokora: dla pysznych słowo Boże staje się narzędziem szatana, który wikła ich niechęcią do odstąpienia od własnego zdania. Stwierdzona jest ojcowska, preferencyjna miłość Boga do Izraela – nie tylko do Żydów trwających przy Bogu, ale i do tych, którzy się potknęli. Inny wątek to „chwala głoszenia Ewangelii”, jako główne zadanie Kościoła w rozumieniu Marcina Lutera²¹. M. Luter jasno i gwałtownie przeciwstawia się szerzeniu pogardy do Żydów. Wynika to z zasady nie chępienia się własną doskonałością. Fragment Listu do Rzymian, który nas najbardziej interesuje, M. Luter traktuje bardzo krótko. Warto wszakże zauważyć tytuł, jaki nadaje tej partii wykładu: także z Izraela będą zbawieni „wybrani przez Łaskę” (a nie ze względu na uczynki Prawa). Powrót „całego Izraela” do wiary pod koniec czasu komentator przyjmuje ze względu na autorytet Ojców Kościoła. Końcowy hymn dla M. Lutera jest uwielbieniem Boga za niepoznawalność Jego rządzeń (wyborów) siłami naturalnego rozumu (przeciw Arystotelesowi). Rozróżnia (za Augustynem) mądrość (w której mamy ciemny udział przez wiarę) od poznania dotyczącego stworzeń „poza Bogiem” – bez relacji do Niego.

¹⁹ J.M. Todd, *Marcin Luter*, Warszawa 1998, s. 320.

²⁰ H.O. Pesch, *Zrozumieć Lutera*, Poznań 2008, s. 630.

²¹ Zob. J.M. Todd, op. cit., s. 320.

Bibliografia

- Babiarz G., *Grzech i nawrócenie w życiu ochrzczonych*, WAM, Kraków 2007.
- Baron A., *II. Pelagiusz i jego dzieło*, [w:] *Pelagiusz, Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, WAM, Kraków 1999.
- Friedenthal R., *Marcin Luter*, PIW, Warszawa 1991.
- Pelagiusz*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Pelagiusz/>.
- Kalinowski S., *Orygenes. Komentarz do Listu Świętego Pawła do Rzymian*, cz. I, Warszawa 1994.
- Michalski M., *Problem autorstwa tzw. Ambrozjastra w świetle jego nauki chrystologicznej*, Wydawnictwo Mariackie, Kraków 1948.
- Pesch H.O., *Zrozumieć Lutra*, Wydawnictwo „W drodze”, Poznań 2008.
- Pismo Święte Nowego i Starego Testamentu*, Pallotinum, Poznań 2012.
- Salij J., *Słowo wstępne*, [w:] Tomasz z Akwinu, *Wykład Listu do Rzymian*, Wydawnictwo „W drodze”, Poznań 1987.
- Todd J.M., *Marcin Luter*, Wydawnictwo Vocatio, Warszawa 1998.
- Weisheipl A., *Tomasz z Akwinu. Życie, myśl i dzieło*, Wydawnictwo „W drodze”, Poznań 1985.
- Weisheipl J.A., *Tomasz z Akwinu. Życie, myśl i dzieło*, Wydawnictwo „W drodze”, Poznań 1985.
- Żelazny J., *Wstęp*, [w:] *Ambrozjaster, Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, WAM, Kraków 2000.

CZEŚĆ IV.

SPOŁECZNOŚĆ MĘDZYNARODOWA W UJĘCIU SPOŁECZNO-KULTUROWYM

Michał Kania*

Kobiety w Islamie

Pozycja kobiety w islamie, zanim rozwinęła się ona w formie, w jakiej ją dziś obserwujemy, zmieniła się na przestrzeni wieków. Początek kształtowania się sytuacji muzułmańskich kobiet sięga okresu *jihiliya* (VI–VII wiek), kiedy to rola kobiet i mężczyzn zmieniła się pod wpływem islamu. Na południu Półwyspu Arabskiego znany był rodzaj niezależnej i panującej kobiety. Niewiele wiadomo o dzieciństwie tej kobiety z powodu małej ilości źródeł dotyczących tego tematu. Wiadomo jednak, że wychowano ją pod opieką rodziców, a nawet jeśli jej ojciec był niewolnikiem, miała szansę odziedziczyć władzę od matki. Ponadto cieszyła się pewną dozą wolności, w tym wolności seksualnej, o czym świadczy fakt, że romanse pozamałżeńskie lub przedślubne i dzieci nie przyniosły jej potępienia ze strony społeczeństwa.

Takie matriarchalne postawy były obecne aż do końca *jahiliya*, kiedy nadal można było spotkać kobiety, które były samowystarczalne lub wybierały swojego męża. Sytuacja ta jednak zaczęła się zmieniać tuż przed pojawieniem się islamu na Półwyspie Arabskim. Kultura kobieca była wówczas zdominowana przez kulturę męską, co doprowadziło do niemal całkowitej uprzedmiotowienia kobiety. Możliwość zakopania żywej dziewczyny została dopuszczona, jeśli taka była wola jej ojca. Co więcej, kobieta nie miała prawa do żadnej satysfakcji, a jej jedynym celem było poślubienie partnera wybranego przez jej ojca. Istniała również możliwość wymiany żon, czasami nawet mężczyźni żenili się z własnymi córkami i siostrami. Na prośbę męża mogło dojść do jednorazowego stosunku seksualnego z obcym mężczyzną, aby uzyskać zdrowe potomstwo. Poligamiczne małżeństwa również były szeroko rozpowszechnione.

W tradycji matriarchalnej kobieta miała prawo surowo traktować męża, na przykład zmieniając pozycję wejścia do namiotu z zachodu na wschód, ogłaszając koniec małżeństwa¹.

* ks. mgr lic. Michał Kania, doktorant Wydziału Teologicznego, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, e-mail: ainak.diecezja@gmail.com

Zgodnie z historią Islamu Husajn był wnukiem proroka Mahometa. Po śmierci proroka, ojciec Husajna, Ali, stał się jednym z dwóch głównych pretendentów do przejęcia wspólnoty wszystkich muzułmanów – znanej po arabsku jako umma. Ali był przedstawiany jako najbliższy męski krewny Mahometa, mąż jego córki Fatimy. Był on uczniem proroka, Abu Bakra. Muzułmanie nie mogli dojść do porozumienia, kto poprowadzi ich dalej. Główny podział wyznawców islamu wywodzi się z tego konfliktu – szytów, zwolenników Alego i sunnitów, którzy opowiadali się za Abu Bakrem². 24 lata po śmierci proroka udało mu się osiągnąć kompromis, a Ali stał się czwartym po proroku, głową muzułmanów – kalifa. Jednak zgoda nie trwała długo. Pięć lat później Ali został zamordowany. Jego starszy syn, Hasan, zrzekł się roszczenia do pozycji kalifa, ale jego młodszy brat Hussein ujawnił to kilka lat później. Więc wystąpił przeciwko nowemu przywódcy Jazydowi.

Pod Karbałą jego skromny oddział został zaatakowany. Husajn umarł, a jego odcięta głowa została zabrana do Yazaida, który przebywał w Damaszku. Dla szytów, z 2 miliardami współczesnych muzułmanów wydarzenia te są nadal ważne. Przypominają nam nie tylko o męczeństwie ich przywódców, ale także o wielu wiekach prześladowań związanych z historią szyizmu.

Najistotniejszy konflikt wewnątrz islamu ma miejsce między sunnitami i szyitami. Sunnici za źródło autorytetu uznają ogólne zgodę wspólnoty. Takie porozumienie pozwala wyłonić przywódców religijnych (kalifów). Szyici uznają, iż prawowitym spadkobiercą Mahometa był Ali. Korzeni dychotomii można się doszukać w etyce, a także teorii wolnej woli oraz determinizm.

Oprócz podstawowego podziału szytów i sunnitów istnieją dziesiątki, jeśli nie setki fragmentów w obrębie każdego z tych wielkich trendów. Niektóre pozwalają na modlitwę w językach narodowych, inne tylko po arabsku. Niektórzy regularnie chodzą do meczetów i nie omijają żadnego piątkowego kazania, podczas gdy inni w ogóle nie budują świątyń. Niektórzy ściśle przestrzegają monoteizmu, inni przyznają się do kultu świętych mężów, zasługują na islamskich mistyków i wielbią historię tego miejsca. Niektórzy grzebią zmarłych na pustyni, nawet bez

¹ E. Machut-Mandecka, *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka (red.), *Być kobietą w Oriencie*, Warszawa 2008, s. 18–22.

² *Wojna i pokój. Islam: religia o wielu twarzach*, Nationale Geographic [11.09.2018].

nagrobka, inni budują gigantyczne grobowce. Niektórzy uważają, że muzyka i taniec są grzechem, podczas gdy inni, w chwale Allaha, przechodzą w szalony trans i wirują w dzikich rozpryskach. Podobnie jak w przypadku katolicyzmu, scentralizowana jest tylko irańska wersja szyizmu, zwana imamizmem.

Mówiąc o historii i jej badaczach należy zauważyć iż trakcie studiów Abu Zajd nie robił nic, co nie byłoby praktykowane przez innych muzułmańskich uczonych. Inspirował się racjonalistycznymi islamskimi teologami z IX wieku – mutanslicia. Doszli oni do wniosku, że Koran nie zawsze istniał, ale został stworzony przez Boga w pewnym momencie historii. Abu Zajd korzystał z osiągnięć zachodniej filozofii: hermeneutyki, semiotyki i analizy dyskursu.

Różnica polega na tym, że Mutazinis działał w czasach, gdy islam przeżywał swój złoty wiek, był religią otwartą na świat, biczowanie, by wywodzić się z całego dorobku ludzkości. Później jednak w świecie muzułmańskim panowały izolacjonistyczne i antynacjonalistyczne tendencje. Krytyczne myślenie wypada z mody, co nie znaczy, że nie istnieje. Jednak świat nie śledzi debaty na temat liberalnego, humanistycznego islamu przeprowadzonego w Egipcie, Indonezji czy Iranie, choć trwa to nadal. Ruch reformistyczny istnieje. Nie tylko uczeni nie zawsze go tworzą³.

Wielu muzułmanów opowiada się również za liberalnymi reformami. Często domaga się tych reform z imieniem Boga na ustach, podobnie jak zwolennicy Państwa Islamskiego. Koran, jako podstawowe źródło wiary muzułmańskiej, oprócz wielu zagadnień związanych z islamem, omawia między innymi aspekty sytuacji kobiet i mężczyzn, wiele jego wersetów odnosi się do obu, czego przykładem jest: sura 33:35 – „W rzeczy samej – muzułmanie, wierzący, cierpliwi i cierpliwi, pokorni i pokorni, dawanie jałmużny ,post utrzymywanie czystości wspomnianie Boga często i przypominanie go – ma zapewnić przebaczenie od Boga i ogromną nagrodę”⁴.

W tym samym czasie cała czwarta część Koranu była poświęcona kobietom. Jest ona zawarta w Medianie Sury i nie ma jednolitego charakteru, ponieważ jest zbiorem oddzielnych wersetów różniących się nie tylko treścią, ale także czasem powstania. Czas jego powstania szacuje

³ Ibidem.

⁴ Koran, 33:35.

się jednak na okres od 625 do 627 r., kiedy doszło do bitwy pod Uhuh, w której zginęło wielu mężczyzn, w wyniku czego duża liczba dzieci została osierocona. W tym przypadku uczeni dostrzegają źródło troski o kobiety i sieroty, co wyraża omawiana sura. Ponadto można wyróżnić dwie grupy tematyczne: pierwsza poświęcona jest prawom kobiet, takim jak małżeństwo i dziedzictwo, a także prawom rodziców i innych krewnych, i zawiera wersety 1-40, 126-130 i 176. Druga grupa dotyczy zróżnicowanej tematyki, wśród których poruszono takie kwestie, jak: morderstwo, zasady sprawiedliwości i aspekty religijne⁵.

Oprócz znanych z tradycji koranicznej, w ciągu czternastu wieków historii islamu było wiele kobiet, które wyraźnie zaznaczyły swoją obecność w kształtowaniu muzułmańskiej tradycji w różnych zakątkach świata. Zostały one zapisane w historii islamu na różnych polach, nie zawsze typowych dla kobiet, takich jak dzieła charytatywne, nauka, także w teologii, a także w sztuce wojny i dyplomacji. Do dziś wysoko ocenionym komentarzem do Sunny Mahometa jest publikacja Karimy bint Ahmad al-Maruzji. Podobnie, Hafsa bint z Syrii, specjalizujący się w teologii muzułmańskiej, znał Koran na pamięć. Fatami bint al-'Abbas charakteryzowała się również wiedzą religijną, nazywano ją mufti, stąd uczony, który wydawał opinie prawne. Z drugiej strony Fatami bint Muhammad al-Finari był założycielem meczetu w marokańskim Fezie. Pełnił także funkcje edukacyjne, społeczne i polityczne, przekształcając się w uniwersytet, uważany obecnie za najstarszy na świecie.

Prawo muzułmańskie przewiduje dwa zakazy małżeństwa – stałe i czasowe. Pierwszy z nich jest określony przez stopień pokrewieństwa lub związek z mamką. Tymczasowy zakaz małżeński określa jednak: istniejące małżeństwo, różnica wiary lub nieodwołalny rozwód.

Jeśli nie ma powodu dla zakazów między mężczyzną a kobietą, mogą one wyjść za mąż, co jest poprzedzone okresem przygotowawczym, który trwa od kilku dni do kilku lat, kiedy odbywają się trzy etapy: zaangażowanie (chitba), podpisanie umowy (ak-wawaj) i wesele w połączeniu z fizycznym spełnieniem małżeństwa (zifaf)⁶. Ponadto Marlena Zyzik wskazuje w swojej książce zatytułowanej „Małżeństwo w prawie muzułmańskim”, że małżeństwo ma dwa wymiary: „ibadat”, czyli wiel-

⁵ J. Bielawski, *Koran – komentarz, wprowadzenie, przypisy*, Warszawa 1986, s. 858.

⁶ M. Zyzik, *Małżeństwo w prawie muzułmańskim*, Warszawa 2003, s. 48-51.

bienie Boga i „mu'amalat”, oznacza transakcję między ludźmi⁷. Jak czytamy w przypadku Nonie Darwish: zgodnie z szariatem małżeństwo jest umową prawną i finansową zawartą między dwiema rodzinami, a nie przymierzem zawartym z Bogiem przez jednego mężczyznę i jedną kobietę.

Intensywna ekspansja islamu spowodowała mieszanie praw wywodzących się z oryginalnej religijnej koncepcji z obowiązującymi regulacjami podbitych obszarów. W konsekwencji tego miało to znaczenie dla późniejszego statusu kobiety, powolnego zaniku praw przysługujących muzułmanom przez Mahometa. W ten sposób pozycja kobiety powoli ulegała degradacji. Konieczne było przywrócenie pierwotnego stanu, który nie zawsze jest właściwie rozumiany przez tradycję łacińską. Zgodnie z naukami islamu kobieta jest przede wszystkim powołana do bycia żoną i matką. Jest to nierozzerwalnie związane z patriarchalnym systemem społecznym istniejącym w Arabii, a jednocześnie organizującym życie społeczności muzułmańskiej. Mężczyzna był odpowiedzialny za zapewnienie materialnego wsparcia swojej rodzinie, aby kobieta, z poczuciem bezpieczeństwa i wygody, wychowała młode pokolenie muzułmanów. W związku z tą specjalną funkcją, którą spełnia w społeczeństwie, Islam ustanowił wysoki standard dla kobiet, szczególnie w sferze moralności.

Obecnie Islam i feminizm stały się jeszcze bardziej kontrowersyjną kwestią. Większość pism o kobietach na Bliskim Wschodzie, w Afryce Północnej i częściach Azji poprzedza tę datę „globalnego przełomu” i są one ujęte w ramy debat na temat tradycji versus nowoczesności i / lub dyskursu postkolonialnego. Przed 11 września 2001 r. w kręgach akademickich i instytucjach rządowych znaczenie życia kobiet w państwach islamskich lub ze znaczną mniejszością muzułmańską nie było tak oczywiste jak obecnie⁸. Jeśli temat stał się widoczny i jest dziś przedmiotem szczególnej troski, niekoniecznie jest to spowodowane troską o sytuację kobiet w państwach islamskich i społecznościach muzułmańskich na całym świecie, ale raczej z powodu konkretnych międzynarodowych i lokalnych programów politycznych. Prawdziwa obawa na Zachodzie dotyczy zachowania hegemonii politycznej, prowadzenia wojen, zapew-

⁷ F. Rahman, *Role of Muslim Women in Society*, Londyn 1986, s. 393.

⁸ A. Ghost, *Ahmed-Ghosh, Dilemmas of Islamic and Secular Feminists and Feminisms*, „Journal of International Women's Studies” 2008, nr 9(3), s. 100.

nienia kontroli ekonomicznej nad dostawami ropy naftowej i rurociągami (np. ropa naftowa w Iraku, Waziristan w Pakistanie i rurociągach w Afganistanie itp.) oraz przynoszących zmiany kulturowe i polityczne.

Żona powinna być czuła kochająca w stosunku do męża, używając słów Koranu w swoim życiu: „Niech będą pobłażliwi i przebaczący! Czy nie chcecie, aby Bóg wam wybaczył?” Jednocześnie kobieta ma prawo oczekiwać uwagi męża i spędzać czas razem, aby móc pielęgnować małżeństwo, wzmacniając w ten sposób więź dwojga ludzi⁹. Zgodnie z tradycją muzułmańską, mężczyzna zapewnia stabilność finansową domu.

Do świętych miejsc kultu Islamu zalicza się: Jerozolimę, jako święte miejsce – nie tylko dla Islamu, ale też Chrześcijaństwa. Jerozolimę jest „centralnym punktem” Islamu, Chrześcijaństwa a także Judaizmu. Jest to największe miasto Izraela, administracyjna stolica Dystryktu Jerozolimy i państwa Izraela.

Znajduje się tam oficjalna siedziba prezydenta, wiele urzędów państwowych, Sąd Najwyższy, a także parlament i inne. Mekka, to święte miasto Islamu. Centrum religijne islamu oraz najświętsze miasto muzułmanów, dostępne jedynie dla wyznawców tej religii. Według wyznawców islamu Mekka to miejsce urodzenia Mahometa (w 571), a także miejsce objawienia sur mekkańskich. Od powrotu proroka z Medyny w 630, jest to główny cel pielgrzymek muzułmanów z całego świata.

W 1994 r. zawarto porozumienie między Izraelem a Palestyńczykami w sprawie ustanowienia tzw. Autonomii Palestyńskiej. Na jej czele stanął twórca i lider OWP – Jaser Arafat. Wbrew nadziejom nie zakończyło to konfliktu, który rozgorzał ponownie od 2001 r.

Bibliografia

- Machut-Mandacka E., *Kobieta bez zasłony. Muzułmanka w świetle wiary i kultury*, [w:] D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendacka (red.), *Być kobietą w Orientie*, Warszawa 2008, s. 18-22.
- Wojna i pokój. *Islam: religia o wielu twarzach*, Nationale Geographic.
- Bielawski J., *Koran – komentarz, wprowadzenie, przypisy*, PIW, Warszawa 1986.
- Zyzik M., *Małżeństwo w prawie muzułmańskim*, Elipsa, Warszawa 2003.
- Rahman F., *Role of Muslim Women in Society*, Londyn 1986.
- Ghost A.-G., *Dilemmas of Islamic and Secular Feminists and Feminisms*, “Journal of International Women’s Studies” 2008, vol. 9(3).

⁹ M. Zyzik, op. cit., s. 39.

Andrey Tikhonov*

Niepełnosprawność jako problem socjopolityczny przeszłości i przyszłości

Niepełnosprawność stanowi jeden z problemów, którego rozwiązania stale się poszukuje. Definiowanie zjawiska niepełnosprawności i traktowanie osób z niepełnosprawnościami zależą od przyjętych norm społeczno-kulturowych, rozwoju ekonomicznego i kierunku postępu intelektualnego. Od zabijania dzieci z widocznymi wadami ciała, eksterminacji ludzi z niepełnosprawnościami i przymusowej sterylizacji kobiet ludzkość dojrzała do socjopolitycznego modelu, w którym różne bariery determinują stopień natężenia niepełnosprawności, a nie uszkodzenia ciała albo zaburzenia o charakterze psychiczno-intelektualnym. Jednak sporo pytań dotyczących przyszłości osób z niepełnosprawnościami pozostaje nierozstrzygnięte.

W artykule przedstawiony jest zarys historyczny definiowania zjawiska niepełnosprawności i traktowania osób z niepełnosprawnościami, a także kluczowe zmiany, które nastąpiły na skali międzynarodowej w latach 70. ubiegłego wieku. Autor artykułu zarówno interpretuje obecnie zachodzące procesy mające wpływ na warunki funkcjonowania licznej i zróżnicowanej grupy społecznej osób z niepełnosprawnościami, jak i próbuje wskazać prawdopodobne zagrożenia przyszłości, które mogą spowodować znaczne obniżenie jakości ich życia.

Niepełnosprawność jest zjawiskiem nader złożonym, które można definiować, uwzględniając jego wymiary medyczne, społeczne, ekonomiczne, polityczne, kulturowe, medialne, psychiczne, etc. Wielowymiarowy charakter zjawiska niepełnosprawności, a także skala nierozwiązanych problemów z nim związanych sprawia, że coraz więcej naukowców reprezentujących różne dziedziny naukowe wybiera niepełnosprawność i tematy spokrewnione jako przedmiot swych badań i dociekań intelektualnych. Sposób rozumowania niepełnosprawności bezpośrednio przekłada się na decyzje polityczne i działania praktyczne (ekonomiczne

* mgr Andrey Tikhonov, Uniwersytet Wrocławski, e-mail: tikhandy@hotmail.com

i społeczne), dotyczące warunków i jakości życia osób z niepełnosprawnościami. Obecnie powszechnie akceptowany jest Socjopolityczny model niepełnosprawności, zgodnie z którym niepełnosprawność pojmowana jest jako rezultat oddziaływania na człowieka barier i stosunków władzy, zaś biologiczne bądź też medyczne determinanty nie są kluczowe¹. Wdrażanie w życie tego modelu implikuje tworzenie systemu wsparcia osób z niepełnosprawnościami, dzięki czemu mają one więcej możliwości uczestnictwa w życiu społecznym, a ich podmiotowość wzrasta, jako że jest ona stopniowalna. Zrównoważony, zindywidualizowany, efektywnie funkcjonujący system wsparcia wymaga nie tylko odpowiednich nakładów finansowych, ale także wiedzy eksperckiej, umiejętności zarządzania, empatii i wyrozumiałości. Uzasadnioną jest teza, że w wypadku poważnych sytuacji kryzysowych, z którymi ludzkość może mieć do czynienia w przyszłości, albo w przypadku radykalnej zmiany dominujących i kształtujących opinię publiczną nurtów kulturowo-intelektualnych obecnie oferowane formy wsparcia osób z niepełnosprawnościami przestaną istnieć, a model definiowania i postrzegania niepełnosprawności znowu się zmieni.

Perspektywa historyczna pokazuje, że sposób definiowania niepełnosprawności uwarunkowany jest społecznie i kulturowo oraz determinuje się stanem wiedzy naukowej i kierunkiem rozwoju myśli humanistycznej. W starożytnej Grecji „istniało przyzwolenie dla zabijania dzieci z dostrzegalnymi wadami ciała”². Takie działania wówczas były nienagane i wydawały się społecznie i ekonomicznie uzasadnione. W starożytnym Rzymie zabijano noworodków z widocznymi deformacjami, „aby uchronić społeczeństwo przed katastrofami lub w celu łagodzenia lęków społecznych”³. W Sparcie „porzucanie i zaniechanie działań w przypadku chorych noworodków było nawet wymagane przez prawo”⁴. Badania nad niepełnosprawnością udowadniają, że ułomność była przedmiotem kpin oraz budziła lęk i litość⁵. Lęk wobec osób z nie-

¹ J. Morris, *Independent Community Care and Disabled People*, Basingstoke 1993, s. 98.

² C. Barnes, G. Mercer, *Niepełnosprawność*, tłum. P. Morawski, Warszawa 2008, s. 32.

³ B. Borowska-Beszta, *Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych*, Kraków 2012, s. 19.

⁴ *Ibidem*, s. 21.

⁵ J. Ryan, F. Thomas, *The Politics of Mental Handicap*, Harmondsworth 1980; D. Thomas, *The Experience of Handicap*, London 1982; C. Barnes, *A legacy of oppression: a history of disability in Western culture*, [w:] L. Barton, M. Oliver (red.), *Disability Studies: Past, Present and Future*, Leeds 1997.

niepełnosprawnościami „pogłębiany był przez niektóre passusy biblijne, stwierdzające, że niepełnosprawność jest karą za popełnione grzechy”⁶. W średniowieczu zauważalne są dwie tendencje. Z jednej strony, dyskryminujące podejście do ludzi mających uszkodzenia ciała albo zaburzenia intelektualne zostało utrwalone przez niektórych duchownych, zaś z drugiej strony, pojawiają się załączki systemu wsparcia takich osób, co było „uwarunkowane rozpowszechnieniem w Europie chrześcijańskiej idei miłosierdzia”⁷.

Od końca XVIII wieku polityka wobec osób z niepełnosprawnościami generalnie polegała na tworzeniu i podtrzymywaniu zakrojonego na szeroką skalę systemu kontroli społecznej, który poza szpitalami i domami opieki obejmował także więzienia, przytulki, szkoły i kolonie⁸. Na terytorium podzielonej przez obce państwa Rzeczypospolitej Polskiej w XIX wieku powstają specjalne szkoły oraz zakłady aktywizacji zawodowej dla osób niewidomych i słabowidzących⁹. W instytucjach edukacyjnych dzieci i młodzież z niepełnosprawnościami pozostawały w rozłące z rodzinami i musiały się dostosować do narzucanych ról i funkcji społecznych. Wydajność zakładów, w których po ukończeniu szkół niewidomi i słabowidzący mieli możliwość zatrudnienia, była znikoma. W Ameryce Północnej, w Wielkiej Brytanii i Europie uruchomiano wyspecjalizowane zakłady dla osób „najbardziej upośledzonych lub groźnych”¹⁰. Takie działania podejmowano w przekonaniu, że będąc pod opieką specjalistyczną w instytucjach zamkniętych, nie stanowiły one społecznego ciężaru dla innych¹¹. Rygor w takich zakładach często był bardzo surowy, a długoletni pensjonariusze byli „spisywani na straty” jako „społecznie martwi”, oczekujący w nich jedynie końca swego życia¹².

W Stanach Zjednoczonych w latach 1880-1970 w niektórych miastach obowiązywało tak zwane „Prawo o brzydocie” (Ugly Laws), nakła-

⁶ C. Barnes, G. Mercer, op. cit., s. 32.

⁷ M. Kolwitz, S. Dąbrowski, *Postawy wobec niepełnosprawności fizycznej w okresie średniowiecza*, „Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie” 2014, nr 60, s. 105.

⁸ S. Cohen, A. Scull, *Social Control and the State*, Oxford 1983.

⁹ E. Grodecka, *Historia niewidomych polskich w zarysie*, Warszawa 1996.

¹⁰ R.A. Parker, *A historical background*, [w:] I. Sinclair (red.), *Residential Care: The Research Reviewed*, London 1988.

¹¹ E. Goffman, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, New York 1961.

¹² E.J. Miller, G.V. Gwynne, *A Life Apart*, London 1972.

dające społeczne ograniczenia na osób, których wygląd fizyczny był rażący lub mógł wystraszyć „normalnych” ludzi¹³. W 1938 r. w 33 stanach USA obowiązywało prawo „zezwalające na przymusową sterylizację kobiet z upośledzeniem umysłowym”¹⁴. Na Europejskim kontynencie podjęto bardziej radykalne działania. „Pierwsze koncepcje wdrażania w życie planowego niszczenia osób z niepełnosprawnościami pojawiły się po dojściu Hitlera do władzy w 1933 r.”¹⁵. W latach 1933-1940 w III Rzeszy realizowano program eksterminacji osób „niezasługujących na życie w społeczeństwie”. W wyniku tych działań zamordowano przeszło 270 tysięcy osób, ponieważ stanowiły one „parodię ludzkiego ciała i umysłu”¹⁶. W Szwecji w latach 1935-1976 poddano przymusowej sterylizacji 60 tysięcy kobiet, w tym wiele z niepełnosprawnością intelektualną. Przymusowe sterylizacja i aborcja były zgodne z prawem w Szwajcarii, Japonii, Finlandii i Danii.

Polityka społeczna wobec osób z niepełnosprawnościami opierała się w pierwszej połowie XX wieku na medycznym modelu niepełnosprawności. Ludzie mający uszkodzenia ciała, sensoryczne, psychiczne i poznawcze zaburzenia określano mianem „niepełnosprawnych”¹⁷, a zatem niezdolnych do pełnienia ważnych ról i funkcji społecznych, „co czyniło osoby niepełnosprawne zależnymi od ludzi społecznie produktywnych, zdrowych fizycznie”¹⁸. W ramach medycznego modelu niepełnosprawność definiuje się ze uwzględnieniem tylko dysfunkcji ciała lub zaburzenia psychicznego bądź intelektualnego, a także podkreśla się jej charakter osobistej tragedii jednostki. W takiej perspektywie osobę z niepełnosprawnością pozbawia się podmiotowości i musi ona jedynie biernie liczyć na wsparcie (albo jego brak), które zaoferuje jej społeczeństwo. Dlatego większość takich osób znajdowała się w instytucjach za-

¹³ R. Bogdan, *The social construction of freaks*, [w:] R.G. Thomson (red.), *Freakery: Culture Spectacles of the Extraordinary Body*, New York 1996; D. Gerber, *The careers of people exhibited in freak shows: the problem of volition and valorisation*, [w:] R.G. Thomson (red.), *Freakery: Culture Spectacles of the Extraordinary Body*, New York 1996.

¹⁴ C. Barnes, G. Mercer, op. cit., s. 43.

¹⁵ B. Borowska-Beszta, *Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych*, Kraków 2012, s. 45.

¹⁶ M. Burleigh, *Death and Deliverance: "Euthanasia" in Germany 1900-1945*, Cambridge 1994, s. 194.

¹⁷ T. Dartington, E.J. Miller, G. Gwynne, *A Life Together*, London 1981, s. 126.

¹⁸ C. Safilios-Rothschild, *The Sociology and Social Psychology of Disability and Rehabilitation*, New York 1970, s. 12.

mkniętych oraz traktowana była jako przedmiot terapii medycznej i rehabilitacji realizowanej przez specjalistów.

W latach 70. XX wieku na skali światowej doszło do zmian, który polski psycholog Kazimierz Obuchowski zdefiniował jako „rewolucja podmiotów”¹⁹. Osoby z niepełnosprawnościami również dołączyły do niej, radykalnie zmieniając status jednostki mającej dysfunkcje fizyczne albo psychiczne. To był protest przeciwko wszelkim formom uprzedmiotowienia człowieka, który w większym stopniu niż kiedykolwiek wcześniej stał się wartością autoteliczną. Szczęólnego znaczenia nabrała godność rozumiana jako prawo do samodzielnego wyznaczania własnej roli społecznej, akceptacji własnych zasad moralnych, a także do osobistego określania sensu swego życia²⁰.

Brytyjski aktywista z niepełnosprawnością poruszający się na wózku, Paul Hunt (1937-1979) był przekonany, że „każdy człowiek ma prawo do posiadania kontroli nad własnym życiem”²¹. List aktywisty, który został opublikowany w 1972 r. w dzienniku „The Guardian”, jest ważnym wydarzeniem o charakterze społeczno-politycznym. W studiach nad niepełnosprawnością (Disability studies) ten apel do społeczeństwa i polityków uważa się za przełomowy moment w powstaniu socjopolitycznego modelu niepełnosprawności²². Hunt poddawał krytykę praktykę izolowania osób z niepełnosprawnościami w zamkniętych ośrodkach, gdzie są „izolowane, traktowane przez personel, obsługę medyczną i opiekunów w sposób częstokroć urągający ich godności”²³. Aktywista był przekonany, iż nasilenie oraz forma uprzedzeń wobec osób z niepełnosprawnościami powodują, że mają one charakter opresji, a powszechna dyskryminacja przejawia się w sposobie zabudowy przestrzeni publicznej, zatrudnieniu, wypoczynku i relacjach osobistych. „Wzywamy społeczeństwo, by zwróciło na nas uwagę, by posłuchało tego, co mamy do powiedzenia, by uznało nas za swoją integralną część. Nie chcemy, by

¹⁹ K. Obuchowski, *Mikroświat i makroświat człowieka*, „Przegląd Humanistyczny” 1988, nr 4/5, s. 17-27, oraz 1999, s. 131-149.

²⁰ W. Sotwin, *Podmiotowość w sferze politycznej czyli pragmatyzm – pryncypializm*, Warszawa 2003, s. 25.

²¹ E. Godlewska-Byliniak, J. Lipko-Konieczna, *Niepełnosprawność i społeczeństwo. Performatywna siła protestu*, Warszawa 2018, s. 158.

²² D. Pfeiffer, *A Comment on the Social Model(s)*, „Disability Studies Quarterly” 2000; T. Shakespeare, *Disability Rights and Wrongs*, London 2006, s. 14.

²³ P. Hunt, *Letter to The Guardian*, 1972, <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/Hunt-Hunt-1.pdf> [2.04.2020].

traktowano nas albo kogokolwiek innego, jak obywatele drugiej kategorii, oraz usuwano nas z oczu i umysłów²⁴. Według aktywisty, problem polega na tym, że ludzie niepełnosprawni wpisują się w system wartości „pełnosprawnych”, dopóki są określani jako „cierpiący i schorowani”²⁵. „Bycie postrzeganym jako przedmiot terapii medycznej tworzy obraz złożony z wielu przypisywanych mu cech, takich jak: słabość, bezradność, zależność, regresywność, nienormalność wyglądu i deprecjacja wszystkich sposobów funkcjonowania fizycznego i umysłowego”²⁶.

Osoby z niepełnosprawnościami starały się „przejąć kontrolę nad procesem definiowania i interpretacji, tak by samemu kształtować swoją tożsamość i kierować swoim życiem”²⁷. Mike Oliver i Colin Barnes tak podsumowują rozwój sytuacji: rozwój samoorganizacji doprowadził do tego, że coraz więcej osób z niepełnosprawnościami „przyjmuje wspólną polityczną tożsamość, co z kolei daje im pewność siebie. Osoby niepełnosprawne już nie proszą o zmiany, lecz żądają ich”²⁸. Dążąc do realizacji swoich postulatów, są gotowe sięgnąć po całą gamę środków, łącznie z bezpośrednim działaniem i obywatelskim nieposłuszeństwem. Jenny Morris pisała: „Nasz gniew nie wynika z tego, że mamy do was pretensje; nasz żal nie bierze się z faktu, że nie umiemy pogodzić się z niepełnosprawnością. To zwyczajna odpowiedź na dyskryminację, jakiej doświadczamy”²⁹.

W latach 70. XX wieku osoby z niepełnosprawnościami zrzeszając się w organizacje pozarządowe zabrały głos we własnych sprawach. Charytatywne i organizacje obywatelskie zarządzane przez ludzi „zdrowych” zaczęły tracić na znaczeniu. W 1976 r. Związek Niepełnosprawnych Fizycznie Przeciwko Segregacji (*Union of the Physically Impaired Against Segregation* – UPIAS) opublikował manifest „Fundamental Principles of Disability”. Ten dokument przedstawia zupełnie inny model definiowania niepełnosprawności i głęboko podważa medyczny dyskurs i traktowanie niepełnosprawności jako osobistej tragedii jednostki.

²⁴ P. Hunt, *A critical condition*, [w:] Idem (red.), *Stigma: The Experience of Disability*, London 1966, s. 158.

²⁵ Ibidem, s. 155.

²⁶ I.K. Zola, *Self identity and the naming question: reflections on the language of disability*, „Social Science and Medicine” 1993, nr 36, s. 163.

²⁷ G.L. Albrecht, *The Disability Business*, London 1992, s. 78.

²⁸ I. Bynoe, M. Oliver, C. Barnes, *Equal Rights for Disabled People*, Londyn 1991, s. 12.

²⁹ J. Morris, *Pride Against Prejudice: Transforming Attitudes to Disability*, London 1991, s. 9.

Opracowany przez osób z niepełnosprawnościami dokument „zawiera fundamentalne stwierdzenie, że to społeczeństwo upośledza ludzi niepełnosprawnych”³⁰. „Nasze stanowisko w kwestii niepełnosprawności jest jasne. W naszym mniemaniu to społeczeństwo «uniesprawnia» osoby niepełnosprawne. Niepełnosprawność jest czymś, co zostaje narzucone na nasze uszkodzenia przez bezpodstawną izolację i wykluczenie z pełnego uczestnictwa w życiu społecznym”³¹. Proponowany model zakłada rozróżnienie pomiędzy uszkodzeniem fizycznym a sytuacją społeczno-polityczną nazywaną „niepełnosprawnością”. „Definiujemy więc uszkodzenie jako brak całości albo części kończyny, lub posiadanie niesprawnej kończyny, organu czy mechanizmu ludzkiego ciała. Niepełnosprawność jest z kolei ograniczeniem aktywności lub gorszą pozycją w ramach struktury społecznej, która nie przykłada wagi do osób niepełnosprawnych fizycznie, pozbawiając ich tym samym możliwości brania udziału w głównym nurcie aktywności społecznych. Niepełnosprawność jest więc określoną formą opresji społecznej”³². Niepełnosprawność jest kategorią socjopolityczną, innymi słowy jest rezultatem „opresyjnych relacji między osobami z (...) trwałym upośledzeniem a resztą społeczeństwa”³³. Rozróżnienie pomiędzy uszkodzeniem a niepełnosprawnością w taki sposób zdefiniowaną pozwala na zbudowanie „modelu barier społecznych” czy też „społecznego modelu” niepełnosprawności³⁴.

W 1980 r. społeczny model niepełnosprawności został uwzględniony w opracowanych przez WHO definicjach uszkodzenia (impairment), niepełnosprawności funkcjonalnej (functional disability) oraz upośledzenia albo niepełnosprawności społecznej (handicap) (*International Classification of Functioning, Disability and Health – ICF*). Pionier w studiach nad niepełnosprawnością Brytyjski profesor Mike Oliver (1945-2019), aktywista z cztero kończynowym porażeniem, w 1983 roku wprowadził do obiegu naukowego nowy społeczny model niepełnosprawności³⁵. Badacz wierzył, iż model barier społecznych jest jedynie

³⁰ C. Barnes, G. Mercer, op. cit., s. 19.

³¹ *Union of the Physically Impaired Against Segregation*, 2018, s. 141.

³² *Ibidem*, s. 142.

³³ V. Finkelstein, *Attitudes and Disabled People*, New York 1980, s. 47.

³⁴ V. Finkelstein, *Disability: a social challenge or an administrative responsibility?*, [w:] J. Swain, V. Finkelstein, S. French, M. Oliver (red.), *Disabling Barriers – Enabling Environments*, London 1993.

³⁵ M. Oliver, *Social Work with Disabled People*, Basingstoke 1983.

punktem wyjścia dla „społecznej teorii niepełnosprawności”³⁶. W ramach tej teorii należy szukać odpowiedzi na pytania: „co jest istotą niepełnosprawności? Jakie są jej przyczyny? Jak się jej doświadcza?”³⁷. Rozpatrywanie niepełnosprawności jako zjawiska konstruowanego społecznie i kulturowo daje możliwość budowania innej polityki wobec osób z niepełnosprawnościami oraz poszukiwania narzędzi zwalczania „Uniesprawniającego (upośledzającego społeczeństwa)”³⁸.

Nacisk aktywistów, organizacji pozarządowych, mediów i opinii publicznej na poziomie międzynarodowym i krajowym doprowadził do uchwalenia antydyskryminacyjnego ustawodawstwa i do stworzenia instytucji egzekwujących te prawo. W 1985 r. Kanada wpisała niepełnosprawność jako kategorię związaną z prawami człowieka w Canadian Charter of Rights and Freedoms. W USA w 1990 r. uchwalono Ustawę o Niepełnosprawności – *Americans with Disabilities Act (ADA)*, najstarszy i najbardziej wszechstronny na świecie akt prawny przeciwdziałający dyskryminacji osób z niepełnosprawnościami³⁹. W 1992 r. uchwalono Australian Disability Discrimination Act. W 1993 r. włączono zapis o dyskryminacji osób z niepełnosprawnościami w Human Rights Act w Nowej Zelandii. W 1995 r. przyjęto Disability Discrimination Act w Wielkiej Brytanii. Kluczowa w polskim prawie antydyskryminacyjnym jest Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. 13 grudnia 2006 r. w Nowym Jorku przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych przyjęto Konwencję o prawach osób z niepełnosprawnościami – *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, podstawowy międzynarodowy antydyskryminacyjny akt prawny. Wszystkie państwa członkowskie UE ratyfikowały Konwencję. 6 września 2012 r. polska delegacja rządowa składa dokumenty ratyfikacyjne w głównej siedzibie ONZ w Nowym Jorku.

³⁶ M. Oliver, *A sociology of disability or a disablist*, [w:] L. Barton (red.), *Disability and Society: Emerging Issues*, London 1996, s. 41.

³⁷ *Ibidem*, s. 29-30.

³⁸ V. Finkelstein, *Attitudes and Disabled People*, New York 1980; M. Oliver, *Social Work with Disabled People*, Basingstoke 1983; P. Abberley, *The concept of oppression and the development of a social theory of disability*, „Disability, Handicap and Society” 1987, nr 2(1), s. 5-19.

³⁹ B. Doyle, *From welfare to Disability and legal change in the United Kingdom in the late 1990*, [w:] M. Jones, L. Marks (red.), *Disability, Diversability and Legal Change*, Hague 1999, s. 209-226.

Warunki funkcjonowania społeczno-ekonomiczno-politycznego i jakość życia osób z niepełnosprawnościami w każdym poszczególnym kraju zależy od wielu czynników. Każdy kraj charakteryzuje się swoją kulturą polityczną, uwarunkowaniami kulturowo-historycznymi, poziomem rozwoju gospodarczego i społeczeństwa obywatelskiego. Jednak stosując metodę uogólnienia, można dojść do wniosku, że polityka społeczna wobec osób z niepełnosprawnościami w różnych krajach buduje się w oparciu o koncepcję traktującą państwo jako „współtwórcę warunków, w których jednostka odnajduje dla siebie możliwości zaspokajania swoich potrzeb, rozwoju osobistego i zbiorowego”⁴⁰. W ciągu ostatnich dekad jakość życia osób z niepełnosprawnościami na skali światowej znacznie się poprawiła. Badania statystyczne, jakościowe i ilościowe dowodzą, że coraz więcej takich osób ma zapewniony dostęp do edukacji i studiów wyższych, coraz więcej osób ma możliwość zatrudnienia zarówno na rynku chronionym, jak i na rynku otwartym, coraz więcej osób ma możliwość bycia niezależnymi ekonomicznie, co wpływa na ich decyzje o zakładaniu własnych rodzin. Analiza mediów zarówno krajowych, jak i mających zasięg międzynarodowy pokazuje, że osoby niepełnosprawne są bohaterami materiałów, a także ich autorami, dzięki czemu kreuje się pozytywny wizerunek takich osób, będących pełnoprawnymi i aktywnymi uczestnikami życia społecznego. Takie działania medialne przyczyniają się do niszczenia głęboko zakorzenionych stereotypów i przesądów krzywdzących grupę społeczną osób z niepełnosprawnościami. Osoby mające dysfunkcje fizyczne albo zaburzenia intelektualne lub psychiczne mają możliwość korzystania z szeregu rozwiązań o charakterze instytucjonalnym, prawnym, medycznym, społecznym i technicznym, głównym celem których jest maksymalne przywracanie ich sprawności i kompensacja naruszonych funkcji organizmu⁴¹. Osoby z niepełnosprawnościami pracują w organizacjach pozarządowych, które pełnią funkcje ciał pośredniczących pomiędzy tym środowiskiem a ośrodkami podejmowania decyzji politycznych, a także instytucjami administracji publicznej. Osoby z niepełnosprawnościami kandydują w wyborach i dzięki poparciu, które legitymizuje ich mandaty, zajmują

⁴⁰ A. Zybala, *Państwo i społeczeństwo w działaniu. Polityki publiczne wobec potrzeb modernizacji państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2013, s. 27.

⁴¹ A. Tikhonov, *Nowoczesne techniczne środki przywrócenia sprawności w życiu osób z wadami wzroku*, [w:] Ł. Koperski (red.), *Niepełnosprawność w socjologii. Stan obecny i perspektywy rozwoju*, Poznań 2019, s. 257-271.

stanowiska, *Exempli gratia* w Sejmie i Senacie Rzeczypospolitej Polskiej, w Parlamencie Europejskim, etc. Takie gruntowne zmiany stały się możliwe w ramach socjopolitycznego modelu, albowiem w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat udało się w pewnym stopniu zmniejszyć wpływ na funkcjonowanie osób z niepełnosprawnościami różnych barier, których jest mnóstwo, ale które można skategoryzować. W pracy *Handicapping America* F. Bowe wskazał sześć największych przeszkód: bariery architektoniczne, bariery związane z postawą wobec inności, bariery edukacyjne, zawodowe, prawne i osobiste (od skromnych zasobów materialnych po stygmatyzację)⁴².

Biorąc pod uwagę powyższe, można odnieść wrażenie, że idealny stan, który się marzył aktywistom w latach 70. ubiegłego wieku, udało się osiągnąć. Jednak stan idealny jest wytworem emocjonalno-intelektualnym, który zawsze pozostaje w głowie jego twórcy. Głównym problemem jest i pozostanie na zawsze sam sposób konstruowania rzeczywistości zewnętrznej (a ona ma wpływ na kształtowanie świata wewnętrznego), w której funkcjonują jednostki ludzkie należące do „gatunku biosocjokulturowego”⁴³. Złożona i emergentna rzeczywistość ludzka buduje się wokół centralnego założenia, że będzie owa rzeczywistość użytkowana, postrzegana, wartościowana, modyfikowana przez ludzi, czyj stan fizyczny, psychiczny i intelektualny można określić mianem „normalny”. Przyglądając temu zjawisku przez pryzmat osoby całkowicie pozbawionej możliwości postrzegania świata za pomocą zmysłu wzroku Georgina Kleege wnioskuje, że „język, którego używam, literatura, którą czytam, sztuka, którą cenię, historia, której się uczyłam w szkole, architektonika, w której mieszkam, urzędnicy, z których korzystam – to wszystko zostało stworzone przez ludzi widzących i dla ludzi widzących”⁴⁴. Natężenie dyskryminacja wobec osób z niepełnosprawnościami może zmieniać się w czasie, ale rozumiana jako „różnicowanie, wykluczanie lub ograniczanie ze względu na niepełnosprawność”⁴⁵ zawsze będzie elementem funkcjonowania takich osób. Celem osiągnięć intelektualno-kulturowych takich jak Socjopolityczny model jest niwelowanie skutków barier, które są przyczyną niepełnosprawności.

⁴² F. Bowe, *Handicapping America*, New York 1978.

⁴³ A. Laska, *Teoria polityki. próba ujęcia integralnego*, Bydgoszcz 2017, s. 50.

⁴⁴ G. Kleege, *Sight Unseen*, New Haven – London 1999, s. 3.

⁴⁵ Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, art. 2.

Wartości neoliberalne są powszechnie akceptowane i zinternacjonalizowane, dlatego „po raz pierwszy pojawiła się możliwość uniwersalizacji zachodniej liberalnej demokracji jako ostatecznej formy rządu”⁴⁶. W studiach nad niepełnosprawnością są poglądy, zgodnie z którymi przyjęcie takich wartości doprowadza do idealizacji „neoliberalnej sprawności” (neoliberalableism), jako że to sprawność umożliwia rozwój, bogacenie się i pełne uczestnictwo w życiu⁴⁷. „Zgodnie z koncepcją liberalizmu natura ludzka jest zasadniczo dobra, a ludzie mogą poprawiać swoje warunki moralne i materialne, umożliwiając w ten sposób postęp społeczny”⁴⁸. Pozostaje pytaniem otwartym, jak w tym modelu mogą funkcjonować ci, którzy nie są w stanie „pracować osiem godzin dziennie, a wieczorami grać w badmintona”⁴⁹. Dysfunkcje organizmu nie pozwalają wszystkim dostosować się do reguł gry narzucanych przez zinstytucjonalizowane formy neoliberalizmu i hiperkapitalizmu. W neoliberalnej świecie „przywileje ma sprawność cielesna” (able-bodiedness), a wymaganą i pożądaną przez rynek normą są „niezależni, autonomiczni obywatele”⁵⁰. Industrializacja, urbanizacja, liberalny utylitaryzm i medykalizacja wraz z kulturowym znaczeniem, jakie niesie rozpowszechniane przede wszystkim w zachodnich mediach pojęcie „pełnosprawnej normalności”, wpływają na społeczną konstrukcję niepełnosprawności i „jest to przyczyną systematycznego wykluczania osób z niepełnosprawnościami”⁵¹.

Organizacje pozarządowe od lat 70. ubiegłego wieku pełnią funkcje ciał pośredniczących pomiędzy środowiskiem osób z niepełnosprawnościami a ośrodkami władzy publicznej. Zwłaszcza w XXI wieku rządy tworzą coraz więcej programów, w ramach których takie organizacje mogą uzyskać środki finansowe na realizację swych projektów. Jak uważają badacze, to powoduje swojego rodzaju uzależnienie organizacji obywatelskich od sektora rządowego, co pozbawia je podmiotowości i siły

⁴⁶ F. Fukuyama, *Koniec historii*, tłum. B. Stanosz, [w:] I. Lasota (red.), *Czy koniec historii?*, Warszawa 1991, s. 8.

⁴⁷ D. Goodley, *Dis/ability Studies. Theorising disablism and ableism*, London – New York 2014, s. 35-51.

⁴⁸ K. Mingst, *Podstawy stosunków międzynarodowych*, tłum. G. Łuczkiwicz, M. Habura, Warszawa 2006, s. 22.

⁴⁹ S. Vasey, *A Response to Liz Crow*, „Coalition” 1992, September, s. 44.

⁵⁰ D. Goodley, op. cit., s. 120.

⁵¹ C. Barnes, G. Mercer, op. cit., s. 167.

głosu protestu⁵². Organizacje pozarządowe, zwłaszcza o charakterze parasolowym, o większym zasięgu funkcjonują jako pseudorządowe ciała, którym decydenci polityczni narzucają formy działania⁵³.

W 2020 r. gatunek *homo sapiens* stanął w obliczu pandemii spowodowanej wirusem SARS-CoV-2. Na skali światowej rządy podejmują różnorodne działania w celu zwalczania rozprzestrzeniania się wirusa, a także działania przeciwdziałające spowolnieniu gospodarki. Mimo decyzji politycznych i działań ekonomicznych, mających na celu wsparcie osób z niepełnosprawnościami w dobie pandemii, które również podjęto przez rząd Polski, okazały się one w szczególnej uciążliwej sytuacji. Niektóre zjawiska potwierdzają hipotezę, że konstruowanie życia osób z niepełnosprawnościami w przyszłości może potoczyć się według zupełnie innych scenariuszy niż teraz.

W obecnej sytuacji spowodowanej wirusem SARS-CoV-2 pojawił się brak środków medycznych, łóżek szpitalnych, personelu medycznego, a także środków finansowych. W związku z czym w takich krajach jak Włochy i Hiszpania zostały przyjęte rozporządzenia i wytyczne, na podstawie których lekarze zmuszeni są do podejmowania trudnych decyzji w sprawie leczenia pacjentów cierpiących na chorobę COVID-19. Tak pracujący w Parmie lekarz twierdzi, że z powodu ograniczonej ilości sprzętu w północnych Włoszech w szpitalach ustalono limit wieku, powyżej którego nie można już pomóc pacjentowi. Zgodnie z wytycznymi, nie zezwala się na podłączanie do respiratorów zakażonych koronawirusem osób, które skończyły 60 lat⁵⁴. To potwierdza inny lekarz w wywiadzie dla *New York Times*⁵⁵. Z kolei *Dziennik Polska Times* relacjonuje, iż włoskie wytyczne mówią jasno: priorytetem jest leczenie młodych i innych osób z największymi szansami na przeżycie⁵⁶. Wobec skali kryzysu epidemicznego w Hiszpanii lekarze będą musieli wybierać, kogo kiero-

⁵² T. Blackmore, S. Hodgkins, *Discourses of Disabled Peoples' Organisations: Foucault, Bourdieu and Future Perspectives*, [w:] D. Goodley, B. Hughes, L. Davis (red.), *Disability and Social Theory. New Developments and Directions*, London 2012.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Lekarz we Włoszech: Osoby po 60. roku życia nie są podłączane do respiratorów*, <https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-koronawirus-z-chin/europa/news-lekarz-we-wloszech-osoby-po-60-roku-zycia-nie-sa-podlaczone-nId,4396401> [1.04.2020].

⁵⁵ Podcast opublikowano 17.03.2020.

⁵⁶ *Koronawirus na świecie. Włochy: Respiratory w pierwszej kolejności dla młodszych, bo mają większe szanse na przeżycie*, <https://polskatimes.pl/koronawirus-na-swiecie-wlochy-respiratory-w-pierwszej-kolejnosci-dla-mlodszych-bo-maja-wieksze-szanse-na-przezycie/ar/c1-14859943> [13.05.2020].

wać na oddziały intensywnej terapii, a kogo nie. Kryteria to m.in. szansa na przeżycie pacjenta, oczekiwana długość życia oraz „wartość społeczna” osoby⁵⁷. Media donoszą, że prawie połowa zmarłych w niektórych krajach, to osoby starsze, co implikuje posiadania przez nich niepełnosprawności⁵⁸. Takie kryterium jak wartość społeczna osoby jest niezwykle trudny do zdefiniowania. Pozostaje pytaniem otwartym, kto ma prawo do zdefiniowania wartości społecznej poszczególnej jednostki ludzkiej, nawet która przebywa w polskim Domu Pomocy Społecznej.

Aby powstały organizacje pozarządowe muszą być spełnione niektóre warunki. Z jednej strony pojawia się niezadowolenie obecną sytuacją, a także świadomość tego, że zbiorowy wysiłek umożliwi polepszenie sytuacji. Zaś z drugiej strony, ekonomiczny i technologiczny poziom rozwoju musi pozwalać na to, „aby organizacje pozarządowe były postrzegane jako efektywne narzędzia walki z brakami”⁵⁹. Rozwój gospodarki również umożliwił budowanie systemu różnorodnych form wsparcia osób z niepełnosprawnościami. „Niebawem staniemy w obliczu poważnego wyzwania i zaciętych dyskusji na temat niepełnosprawności” spowodowanych ewentualnym spowolnieniem rozwoju gospodarki i kryzysami finansowymi⁶⁰.

Rzekomo znaleziona równowaga polityczno-ekonomiczna zauważana Exempli gratia przez Hannah Arendt, Zbigniewa Brzezińskiego, Francisa Fukuyamę i Samuela Huntingtona okazała się krucha. Wbrew założeniom demokracja, neoliberalizm, gospodarka wolnorynkowa, globalizacja nie tylko nie wskazują stosownych rozwiązań w zakresie odmienności, „nienormalności”, a przeciwnie tworzą warunki nowych sposobów wykluczenia nosicieli „anormalności” w rozwoju fizycznym bądź intelektualno-psychicznym. W erze późnej nowoczesności i globalizacji rozumianej jako wyraz fundamentalnych aspektów rozsuwania czasu

⁵⁷ Hiszpania: Lekarze będą wybierać, kogo ratować. Jedno z kryteriów: Wartość społeczna, https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-koronawirus-z-chin/europa/news-hiszpania-lekarze-beda-wybierec-kogo-ratowac-jedno-z-kryteri,nId,4393242?parametr=embed_tyt_zdj_lead [12.05.2020].

⁵⁸ Europa poświęciła najstarszym. „To była prawdziwa rzeź”, https://www.rp.pl/Koronawirus-SARS-CoV-2/200429196-Europa-poswiecila-najstarszych-To-byla-prawdziwa-rzez.html?fbclid=IwARoA61TOWmgiOEsBH4tN1UINHVzACnHSJv_wTZ2Xgg10b5-W3D2NYRs8oIlk [13.05.2020].

⁵⁹ M. Yaziji, J. Doh, *Organizacje pozarządowe a korporacje*, tłum. M. Morel, Warszawa 2011, s. 41.

⁶⁰ D. Goodley, *Dis/ability Studies. Theorising disablism and ableism*, London – New York 2014, s. 14.

i przestrzeni⁶¹, w dobie ponowoczesności charakteryzującej się malejącym znaczeniem legitymizacji politycznej, ideologii i dominującej kultury oraz poszukiwaniem przyjemności z konsumpcji⁶², w rzeczywistości konstruowanej w oparciu o „neoliberalną sprawność”, „sprawność cielesną”, „pełnosprawną normalność” osoba z niepełnosprawnością może czuć się jeszcze bardziej zagubioną i wyalienowaną.

Pojawiają się trudne pytania teoretyczne i praktyczne. Można zakładać, że w przyszłości ludzkość stanie w obliczu kryzysów, których skala będzie nieporównywalna do sytuacji kryzysowej mającą miejsce obecnie i związaną z chorobą COVID-19. Sytuacje kryzysowe przyszłości mogą mieć wręcz charakter stały albo długotrwały. Jak potoczy się los osób z niepełnosprawnościami w wypadku, gdy ludzie będą musieli sprostać poważnym wyzwaniom związanym ze zmianami klimatu, zanieczyszczeniem środowiska, potężnymi falami migracyjnymi, konfliktami zbrojnymi, dojściem do władzy przedstawicieli skrajnych poglądów i monopolizacją przez nich mediów, starzeniem się ludzkości, poważnymi globalnymi kryzysami finansowymi albo jakimikolwiek innymi zagrożeniami bezpieczeństwa państwa lub ludzkości? Czy istnieje możliwość powrotu do polityki higieny społecznej, eugeniki i darwinizmu społecznego? Czy można wykluczyć pojawienia się populistyczno-utilitytarnych ruchów, zwolennicy, których będą przekonywali do ostrego cięcia wydatków na wsparcie osób z niepełnosprawnościami, bo stanowią one ciężar społeczny? Czy w przyszłości dorobek kulturowo-intelektualny w zakresie traktowania osób z niepełnosprawnościami będzie tamą, które ochroni tych ludzi przed zagrożeniami jakości ich życia i życia w ogóle?

Bibliografia

- Abberley P., *The concept of oppression and the development of a social theory of disability*, „Disability, Handicap and Society” 1987, nr 2(1).
- Albrecht G.L., *The Disability Business*, Wydawnictwo Sage, London 1992.
- Barnes C., Mercer G., *Niepełnosprawność*, tłum. P. Morawski, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2008.
- Barnes C., *A legacy of oppression: a history of disability in Western culture*, [w:] L. Barton, M. Oliver (red.), *Disability Studies: Past, Present and Future*, Disability Press, Leeds 1997.

⁶¹ A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa 2001, s. 31.

⁶² Z. Bauman, *Ponowoczesność jako źródło cierpienia*, Warszawa 2000, s. 100.

- Bauman Z., *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2000.
- Blackmore T., Hodgkins S., *Discourses of Disabled Peoples' Organisations: Foucault, Bourdieu and Future Perspectives*, [w:] D. Goodley, B. Hughes, L. Davis (red.), *Disability and Social Theory. New Developments and Directions*, Palgrave Macmillan, London 2012.
- Bogdan R., *The social construction of freaks*, [w:] R.G. Thomson (red.), *Freakery: Culture Spectacles of the Extraordinary Body*, University Press, New York 1996.
- Borowska-Beszta B., *Niepełnosprawność w kontekstach kulturowych i teoretycznych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2012.
- Bowe F., *Handicapping America*, Harper and Row, New York 1978.
- Burleigh M., *Death and Deliverance: "Euthanasia" in Germany 1900-1945*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Bynoe I., Oliver M., Barnes C., *Equal Rights for Disabled People*, IPPR, London 1991.
- Cohen S., Scull A., *Social Control and the State*, Blackwell, Oxford 1983.
- Dartington T., Miller E.J., Gwynne G., *A Life Together*, Tavistock, London 1981.
- Doyle B., *From welfare to Disability and legal change in the United Kingdom in the late 1990s*, [w:] M. Jones, L. Marks (red.), *Disability, Diversability and Legal Change*, Kluwer Law International/Martinus Nijhoff Publishers, Hague 1999.
- Finkelstein V., *Attitudes and Disabled People*, World Rehabilitation Fund, New York 1980.
- Finkelstein V., *Disability: a social challenge or an administrative responsibility?*, [w:] J. Swain, V. Finkelstein, S. French, M. Oliver (red.), *Disabling Barriers – Enabling Environments*, Sage Open University, London 1993.
- Fukuyama F., *Koniec historii*, tłum. B. Stanosz, [w:] I. Lasota (red.), *Czy koniec historii?*, PoMost, Warszawa 1991.
- Gerber D., *The careers of people exhibited in freak shows: the problem of volution and valorisation*, [w:] R.G. Thomson (red.), *Freakery: Culture Spectacles of the Extraordinary Body*, New York University Press, New York 1996.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość*, tłum. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Godlewska-Byliniak E., Lipko-Konieczna J., *Niepełnosprawność i społeczeństwo. Performatywna siła protestu*, Biennale Warszawa, Warszawa 2018.
- Goffman E., *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Doubleday, New York 1961.
- Goodley D., *Dis/ability Studies. Theorising disablism and ableism*, Routledge Taylor & Francis Group, London-New York 2014.
- Grodecka E., *Historia niewidomych polskich w zarysie*, Polski Związek Niewidomych, Warszawa 1996.
- Hunt P., *A critical condition*, [w:] P. Hunt (red.), *Stigma: The Experience of Disability*, Geoffrey Chapman, London 1966.
- Hunt P., *Letter to The Guardian*, 1972, <https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/Hunt-Hunt-1.pdf/>.
- International Classification of Functioning, Disability and Health, World Health Organization, Geneva 1980.

- Kolwitz M., Dąbrowski S., *Postawy wobec niepełnosprawności fizycznej w okresie średniowiecza*, „Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie” 2014, nr 60(1).
- Kleege G., *Sight Unseen*, Yale University Press, New Haven – London 1999.
- Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami z dnia 13 grudnia 2006 r. Dz.U. z 2012 r. poz. 1169.
- Laska A., *Teoria polityki. próba ujęcia integralnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2017.
- Miller E.J., Gwynne G.V., *A Life Apart*, Tavistock, London 1972.
- Mingst K., *Podstawy stosunków międzynarodowych*, tłum. G. Łuczkiwicz, M. Habura, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Morris J., *Pride Against Prejudice: Transforming Attitudes to Disability*, Women’s Press, London 1991.
- Morris J., *Independent Community Care and Disabled People*, Macmillan, Basingstoke 1993.
- Obuchowski K., *Mikroświat i makroświat człowieka*, „Przegląd Humanistyczny” 1988, nr 4/5.
- Obuchowski K., *Rewolucja podmiotów i nowy indywidualizm*, [w:] J. Kozielski (red.), *Humanistyka przelomu wieków*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1999.
- Oliver M., *Social Work with Disabled People*, Macmillan, Basingstoke 1983.
- Oliver M., *A sociology of disability or a disabilist*, [w:] L. Barton (red.), *Disability and Society: Emerging Issues*, Longman, London 1996.
- Parker R.A., *A historical background*, [w:] I. Sinclair (red.), *Residential Care: The Research Reviewed*, HMSO, London 1988.
- Pfeiffer D., *A Comment on the Social Model(s)*, „Disability Studies Quarterly” 2000, nr 22(4).
- Ryan J., Thomas F., *The Politics of Mental Handicap*, Penguin, Harmondsworth 1980.
- Safilios-Rothschild C., *The Sociology and Social Psychology of Disability and Rehabilitation*, Random House, New York 1970.
- Shakespeare T., *Disability Rights and Wrongs*, Routledge, London 2006.
- Sotwin W., *Podmiotowość w sferze politycznej czyli pragmatyzm – pryncypializm*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003.
- Thomas D., *The Experience of Handicap*, Methuen, London 1982.
- Tikhonov A., *Nowoczesne techniczne środki przywrócenia sprawności w życiu osób z wadami wzroku*, [w:] Ł. Koperski (red.), *Niepełnosprawność w socjologii. Stan obecny i perspektywy rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2019.
- UPIAS, *Fundamental Principles of Disability*, Union of the Physically Impaired Against Segregation, London 1976.
- Vasey S., *A Response to Liz Crow*, „Coalition” 1992, September.
- Yaziji M., Doh J., *Organizacje pozarządowe a korporacje*, tłum. M. Morel, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Zola I.K., *Self identity and the naming question: reflections on the language of disability*, „Social Science and Medicine” 1993, nr 36.

Zybała A., *Państwo i społeczeństwo w działaniu. Polityki publiczne wobec potrzeb modernizacji państwa i społeczeństwa*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2013.

Netografia:

Europa poświęciła najstarszych. „To była prawdziwa rzeź”, https://www.rp.pl/Koronawirus-SARS-CoV-2/200429196-Europa-poswiecila-najstarszych-To-byla-prawdziwa-rzez.html?fbclid=IwARoA61TOWmgiOEsBH-4tN1UINHVzACnHSJv_wTZ2Xgg1ob5W3D2NYRs8oIIk/.

Hiszpania: Lekarze będą wybierać, kogo ratować. Jedno z kryteriów: Wartość społeczna, https://www.rmf24.pl/raporty/raport-koronawirus-z-chin/europa/news-hiszpania-lekarze-beda-wybierac-kogo-ratowac-jedno-z-kryteri,nId,4393242?parametr=embed_tyt_zdj_lead/.

Koronawirus na świecie. Włochy: Respiratory w pierwszej kolejności dla młodszych, bo mają większe szanse na przeżycie, <https://polskatimes.pl/koronawirus-na-swiecie-wlochy-respiratory-w-pierwszej-kolejnosci-dla-mlodszych-bo-maja-wieksze-szanse-na-przezycie/ar/c1-14859943/>.

Lekarz we Włoszech: Osoby po 60. roku życia nie są podłączane do respiratorów, <https://www.rmf24.pl/raporty/raport-koronawirus-z-chin/europa/news-lekarz-we-wloszech-osoby-po-60-roku-zycia-nie-sa-podlaczane,nId,4396401/>.

Marlena Stradomska*

Współczesna rodzina w obliczu śmierci samobójczej dziecka

Jednym z podstawowych zadań rodziców jest to, aby zapewnić swoim dzieciom bezpieczeństwo, często niniejsza kwestia stanowi podstawę funkcjonowania¹. Niemniej, bywa tak, że rodzice starają się zapewnić jak najlepszy byt potomstwu – zapominając o tym, że posiadanie najnowszych gadżetów, ubrań czy sprzętów elektronicznych jest sprawą drugorzędną. Rodzina stanowi jedną z największych wartości w życiu człowieka, a wszystko to, co wiąże się z jej funkcjonowaniem, dezintegracją, pozostaje nieobojętne dla rodziny jako całości. W wielu badaniach rodzina traktowana jest jako zespół różnorodnych zmiennych, jest ona niezwykle istotna w kwestii uwarunkowań aktów autodestrukcyjnych, w tym zachowań samobójczych². Zachodzące we współczesnym świecie przemiany zarówno polityczne, technologiczne, gospodarcze, kulturowe czy światopoglądowe są ujmowane jako przejawy zachodzących w szerokiej perspektywie zmian³. Zmierzają one coraz do większej współzależności jednostek, a także wielowymiarowej integracji⁴. Osoby, które występują w telewizji czy w reklamach przedstawieni są zazwyczaj jako szczęśliwi, bogaci, bez widocznych dla odbiorcy problemów⁵, co wzmaga podejście, że konsument pragnie osiągnąć takie same profity⁶. Na pozór każda rodzina stara się być idealna, bezproblemowa. Niestety często jest to tylko próba zmiany rzeczywistości. Nawet osoby zgłaszają-

* mgr Marlena Stradomska, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, e-mail: stradomskamarlena@onet.pl

¹ B. Hołyst, *Bezpieczeństwo jednostki*, Warszawa, 2014, s. 171.

² K.A Van Orden, T.K Witte, K.C Cukrowicz, S. Braithwaite, E.A Selby, T.E Joiner, *The interpersonal theory of suicide*, „Psychological Review” 2010, t. 117, s. 575-600.

³ E.W. Pływaczewski, E.M. Guzik-Makaruk, D. Dajnowicz, *Działania Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku na rzecz przeciwdziałania wykluczenia społecznego*, [w:] E.M. Guzik-Makaruk, E.W. Pływaczewski (red.), *Wybrane prawne kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego*, Białystok 2016, s. 15-33.

⁴ B. Hołyst, *Wiktymologia*, Warszawa 2011, s. 93.

⁵ D. Doliński, *Psychologiczne mechanizmy reklamy*, Gdańsk 2003, s. 11.

⁶ W. Domachowski, *Czy reklama jest źródłem problemów społecznych?*, [w:] J. Miluska (red.), *Psychologia rozwiązywania problemów społecznych*, Poznań 1998, s. 128.

ce się do Polskiego Towarzystwa Suicydologicznego w celu konsultacji w znacznym stopniu próbują zatuszować niezgodności pojawiające się w domu. Sytuacja rodzinna bardzo często jest przyczyną aktów autodestrukcyjnych, jednak przyznanie się do patologii w danym obszarze, może mieć negatywne skutki dla innych członków rodziny.

Niestety mimo wieloaspektowych działań organizacji pozarządowych czy państwowych – każdego dnia dochodzi do zamachów samobójczych i śmierci samobójczych w różnych krajach. Społeczeństwo nie może przechodzić obojętnie obok wciąż narastającego problemu samobójstw. Realnie związane jest to z ubytkiem konkretnego procenta populacji na skutek śmierci samobójczej lub obniżenia potencjału sił społecznych na skutek zachowań suicydalnych⁷.

Z *Raportu o stabilności systemu finansowego* wynika, że większość nieporozumień i konfliktów rodzinnych dotyczy pieniędzy, co w trzeciej rodzinie kłótnie wynikają na tle obowiązków domowych⁸. Według Profesora Brunona Hołysta, bezrobocie jest powodem do sprzeczek domowych w co czwartej rodzinie. Przyczyną konfliktów w małżeństwach jest także zderzenie dwóch odmiennych modeli rodzinnych, wyniesionych przez małżonków z własnych domów rodzinnych⁹. Wymienione elementy to tylko przykłady tego, jak różnorodne konsekwencje mogą wynikać z nieporozumień w domu rodzinnym. W XXI wieku coraz częściej pojawiającym się problemem są kwestie finansowe. Potężny wzrost zadłużenia nastąpił głównie po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Portal forbes.pl informuje, że prawie 2 mln Polaków ma problemy z długami. O problemach ze spłatą swoich zobowiązań finansowych wypowiada się wielu specjalistów, ale także odpowiednio do tego tworzonych raportów np. InfoDług, opublikowanych przez BIG InfoMonitor. Powstają one w oparciu o informacje zgromadzone w Centralnej Ewidencji Dłużników InfoMonitora, bazie Biura Informacji Kredytowej i bankowym rejestrze dłużników Związku Banków Polskich¹⁰. Ponad 10 lat temu łączna suma zadłużenia osób fizycznych w bankach wynosiła ponad 24 mld zł, co odpowiadało tylko 6% dochodów, którymi

⁷ R.M. Martin, *Should we try to prevent suicide?*, [w:] Idem, *Proceedings Communications*, Ottawa 1979, s. 279-281.

⁸ Narodowy Bank Polski, *Raport o stabilności systemu finansowego*, Warszawa 2020, <https://www.nbp.pl> [28.01.2019].

⁹ B. Hołyst, *Suicydologia*, Warszawa 2012, s. 656.

¹⁰ Forbes, www.forbes.pl [5.06.2019].

dysponowało wówczas społeczeństwo polskie. W 2008 r. suma zadłużenia sięgała już 320 mld zł, czyli ponad 40% całości dochodów. Większość tych długów wynikało z tego, że zostały one zaciągnięte w celach konsumpcyjnych np., na zakup mieszkania, samochodu, sprzętu trwałego użytkowania czy kredyt na karcie bankowej¹¹. Zaległe długi Polaków wzrosły w 2016 r. o niemal 111 mld zł.¹² Wiele osób zgłaszających się do Polskiego Towarzystwa Suicydologicznego Oddział Lublin stwierdza, że problemy finansowe i zawodowe, stały się podstawą ich późniejszych problemów rodzinnych, w szczególności trudności wychowawczych.

Można wyróżnić wiele motywów prób samobójczych. Poniżej przedstawiono przykłady uwarunkowań rodzinnych kwestii suicydalnych:

1. Trudności w nawiązywaniu relacji – członkowie rodziny traktują się w sposób powierzchowny, często nie zależy im na nawiązaniu głębokiej relacji opartej na zaufaniu czy odpowiedzialności za drugiego człowieka.

2. Konflikt z członkami rodziny – trudności komunikacyjne, brak wyjaśniania spraw, nieustalone priorytety, a nawet elementy związane z brakiem ustalenia obowiązków mogą być przyczyną konfliktów rodzinnych. W momencie, gdy te konflikty narastają i w dalszych etapach są nie przepracowane może być potrzebna profesjonalna pomoc specjalisty.

3. Poczucie niezrozumienia przez bliskie osoby – brak poprawnej komunikacji, wspólnych aktywności, powierzchowności w relacjach może powodować odczucie niezrozumienia u członków rodziny, często u dzieci.

4. Poczucie odrzucenia przez najbliższych – brak wsparcia, poczucia bycia akceptowanym, odczuwanie negatywnych emocji może być przyczyną odrzucenia członków rodziny.

5. Zawód sprawiony najbliższymi osobom – brak spełnienia oczekiwań dzieci w stosunku do swoich rodziców bądź odwrotnie wiąże się z odczuwaniem negatywnych emocji, które przy dużym natężeniu mogą doprowadzić do trudności natury psychicznej.

6. Utrata kontaktu z bliskimi osobami – jako ostatnia faza braku porozumienia i komunikacji w sytuacji rodzinnej¹³.

¹¹ B. Hołyst, *Bezpieczeństwo jednostki*, Warszawa 2014, s. 183.

¹² *Business insider*, www.businessinsider.com.pl, [5.06.2019].

¹³ M. Susułowska, P. Sztompka, *Próba wyjaśnienia młodzieżowych zamachów samobójczych*, „Psychologia Wychowawcza” 1978, nr 5, s. 34-43.

Uwarunkowania śmierci samobójczej

Problem motywacji zachowań suicydalnych można rozpatrywać w szerokim znaczeniu. Warto brać pod uwagę takie kwestie jak: środowisko społeczne, rodzinne, osobowość, dojrzałość, system wartości jednostki, tolerancja na sytuacje trudne, reakcje i sposoby radzenia sobie ze stresem, siła postaw, mechanizmy obronne oraz sytuacja, która wyzwołała tendencje samobójcze¹⁴. Wówczas dochodzi do wielu negatywnych dla życia i funkcjonowania jednostki konsekwencji. W charakterystyce samobójstwa podstawowe znaczenie mają przede wszystkim dwie jego cechy: 1) zamiar, 2) rezultat. Kolejnym ważnym aspektem jest kryterium etiologiczne, które wyodrębnia samobójstwo o podłożu endogennym związanym z życiem psychicznym jednostki np. zaburzenia i choroby psychiczne. W tym wypadku można wyróżnić także samobójstwo będące następstwem sytuacji skumulowania wielu kryzysów. Konieczne jest tu rozróżnienie – otóż samobójstwo dokonane, to takie w wyniku, którego osoba traci życie. Próba samobójcza to natomiast sytuacja suicydalna, w której jednostka przeżyje np. zostanie odratowana przez specjalistów, nierzadko jednostka po próbie przejawia poważne zdrowotne i psychologiczne konsekwencje swojego zachowania. Próby samobójcze często motywują człowieka do tego, aby po raz kolejny spróbować pozbawić siebie życia – można twierdzić, że jest to sposób na rozwiązywanie problemów¹⁵.

W literaturze naukowej rozróżnia się trzy rodzaje zachowań suicydalnych: 1) samobójstwa prawdziwe, których celem jest pozbawienie przez jednostkę życia; 2) samobójstwa rzekome, w których jednostka dopuszcza możliwość pozbawienia siebie życia, jednak nie jest wybieralna; 3) gesty samobójcze, człowiek, który decyduje się na te akty boi się śmierci i konsekwencji swojego zachowania, jednocześnie wie, że dzięki podjęciu tych prób może uzyskać różnorodne profity np. aprobatę społeczeństwa, litość, zwrócenie na siebie uwagi, osiągnięcie korzyści¹⁶.

Pierwszy typ samobójstwa powstaje w efekcie kryzysu egzystencjalnego, wówczas gdy zabraknie motywacji do życia, a nic dramatycznego nie miało wcześniej miejsca. Według badań samobójstwa te są popełniane przez mężczyzn w średnim wieku lub przez samotnych na-

¹⁴ M. Jarosz, *Samobójstwa*, Warszawa 1997, s. 55.

¹⁵ B. Hołyst, *Bezpieczeństwo jednostki*, Warszawa 2014, s. 170-183.

¹⁶ Ibidem.

stolatków¹⁷. W drugiej sytuacji samobójstwo stanowi następstwo pojawiającego się kryzysu. To konsekwencja ważnych dla jednostki aspektów np. wartości czy celu, które gwarantowały osobie poczucie bezpieczeństwa. Osoba czuje, że jest beznadziejna, bezradna oraz pozbawiona mocy sprawczej. W związku z powyższym samobójstwo jest próbą ucieczki od negatywnych emocji i postrzegania siebie w złym świetle, które notorycznie jej towarzyszą. Gesty samobójcze mogą świadczyć o braku dojrzałości i osobowości niezrównoważonej. Samobójstwa zostają popełniane w celu zastraszenia otoczenia – można określać je jako niebezpieczny szantaż emocjonalny. Sytuacje te często mają miejsce wówczas, gdy osoba uwikłana jest w patologiczne relacje interpersonalne. Osoby próbujące tego rodzaju szantażu zwykle nie spełniają grózb¹⁸.

Przykład – case study

W niniejszym podrozdziale zostanie opisany przykład zachowania pacjentki pozostającego pod opieką terapeutyczną. W związku z etyką zawodu psychologa zmienione zostaną podstawowe dane klienta pozostawiając cząstkowe informacje uniemożliwiające identyfikację osoby.

Dziewczynka, 15 lat, uczennica szkoły podstawowej, zamieszkująca województwo lubelskie, średnie miasto. Dziewczynka pochodzi z rodziny pełnej. Ma czwórkę rodzeństwa. Rodzina ma problemy finansowe. Przykład wypowiedzi 15-letniej pacjentki: „Najgorsze dla mnie było to, że każdego dnia matka powtarzała mi, że jestem gorsza od swojego rodzeństwa. Ciągłe mówiła, że są ze mną problemy. W końcu w te problemy uwierzyłam i rzeczywiście całkiem przestałam się uczyć. Mama ze mną siedziała i robiłyśmy zadania np. z matematyki, ale ja gdzieś byłam w innym wymiarze i jej nie słuchałam, a później jak nie rozumiałam zaczynały się krzyki. Chodziłam do Pani pedagog ze szkoły pomagała mi odrabiać prace domowe, zaległości, jakoś kompletnie straciłam kontakt z rzeczywistością. Nawet już mi się w pewnym momencie nie chciało spisywać prac domowych przed zajęciami. Zaczęło się u mnie od cięcia, zauważyła to Pani z wf-u, nie mama, bo albo nie ćwiczyłam, albo zawsze miałam długie spodnie. Kiedyś przesadziłam i strasznie się pocięłam na udach. Teraz już niczym tego nie zmniejszę. Decyzja o samobójstwie

¹⁷ E. Ringel, *Gdy życie traci sens. Rozważania o samobójstwie*, Szczecin 1987, s. 102-105.

¹⁸ K. Dymek-Balcerk, *Patologia społeczna wśród dzieci i młodzieży – rzeczywistość laty dziewięćdziesiątych*, Radom 1999, s. 56.

zapadła wtedy, gdy moi znajomi się ode mnie odwrócili, zaczęli się ze mnie śmiać – że ja wciągam wszystko. Trochę tak było, bo ja swoich pieniędzy nie mam. Obrażali mnie, że zawsze idę na kimś żerować. Nawet wszystkie ciuchy mam po siostrach, nigdy nic swojego. Marzę o tym, żeby mieć swoje rzeczy, swoje ciuchy, swój plecak, a nie coś po kimś. Więc jak mnie czymś częstują, to taka prawda, że zawsze biorę, nawet jakby to była sól. Jeśli chodzi o próbę samobójczą, to zebrałam wszystkie leki z domu, wciągnęłam to co dali mi za darmo znajomi. Co się stało? Miałam nie zdać po raz kolejny klasy szkolnej. Ile można nie zdawać. Jesteśmy w takiej paczce, gdzie każdy się tnie, ja poszłam o krok dalej”.

Dziewczyna pozostaje pod stałą opieką psychologa. Rodzina została poddana terapii rodzinnej. Od ponad pół roku u dziewczynki nie pojawiły się próby samobójcze ani samoookaleczanie się.

Podsumowanie

Kwestia samobójstwa powinna przestać być tematem tabu, gdyż jest to tak powszechne zjawisko, że priorytetem polityki powinna stać się ochrona ludzkiego życia. Nowoczesna „idealna” rodzina często na pozór jest pozbawiona wszelkich kompleksów i trudności związanych z wychowaniem dorastających dzieci. Dezintegracja rodziny i ich wartości widoczna jest właśnie w sytuacjach patologicznych. Wówczas na pozór „idealna” rodzina bez widocznych problemów – musi jak najszybciej uzyskać pomoc specjalistyczną, by nie doszło do nieszczęścia w najmniejszej komórce społecznej. Niestety niektórych trudności nie uda się zauważyć wówczas gdy członkowie rodziny ze sobą nie współpracują, a komunikacja w tym obszarze budzi wiele wątpliwości. Osoby zgłaszające się do Polskiego Towarzystwa Suicydologicznego Oddział Lublin czy Towarzystwa Nowa Kuźnia są zaskoczone i przerażone tym, że w ich najbliższym środowisku może dochodzić do prób samobójczych czy samobójstw dokonanych. Rodzice są pozbawieni wiedzy i umiejętności radzenia sobie z traumatycznymi doświadczeniami.

Zjawisko samobójstwa jest ważnym tematem¹⁹ i zklania do rozważania nad aspektami związanymi z samobójstwem z wielu perspektyw, w tym: filozoficznej, psychologicznej, pedagogicznej, społecznej, politycznej czy prawnej²⁰.

¹⁹ B. Hołyst, *Bezpieczeństwo jednostki*, Warszawa 2014, s. 170-183.

²⁰ E. Ringel, *Gdy życie traci sens. Rozważania o samobójstwie*, Szczecin 1987, s. 102-105.

Bibliografia

- Doliński D., *Psychologiczne mechanizmy reklamy*, Gdańsk 2003.
- Domachowski W., *Czy reklama jest źródłem problemów społecznych?*, [w:] J. Miluska (red.), *Psychologia rozwiązywania problemów społecznych*, Poznań 1998.
- Dymek-Balcerek K., *Patologia społeczna wśród dzieci i młodzieży – rzeczywistość laty dziewięćdziesiątych*, Radom 1999.
- Hołyst B., *Wiktymologia*, Warszawa 2011.
- Hołyst B., *Bezpieczeństwo jednostki*, Warszawa 2014.
- Hołyst B., *Suycydologia*, Warszawa 2012.
- Pływaczewski E.W., Guzik-Makaruk E.M., Dajnowicz D., *Działania Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku na rzecz przeciwdziałania wykluczenia społecznego*, [w:] E.M. Guzik-Makaruk, E.W. Pływaczewski (red.), *Wybrane prawne kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego*, Białystok 2016, s.15-33.
- Susułowska M., Sztompka P., *Próba wyjaśnienia młodzieżowych zamachów samobójczych*, „Psychologia Wychowawcza” 1978, nr 5, s. 34-43.
- Ringel E., *Gdy życie traci sens. Rozważania o samobójstwie*, Szczecin 1987.
- Jarosz M., *Samobójstwa*, Warszawa 1997.
- Van Orden K.A., Witte T.K., Cukrowicz K.C., Braithwaite S., Selby E.A., Joiner T.E., *The interpersonal theory of suicide*, „Psychological Review” 2010, t. 117, s.575-600.
- Narodowy Bank Polski, *Raport o stabilności systemu finansowego*, Warszawa 2010, <https://www.nbp.pl/>.
- Martin R.M., *Should we try to prevent suicide?*, [w:] R.M. Martin, *Proceedings Communications*, Ottawa 1979, s. 279-281.
- Forbes*, www.forbes.pl/.
- Business insider*, www.businessinsider.com.pl/.

Agnieszka Bień*

Współczesne getta miejskie – analiza zagadnienia na przykładzie Gdańska

*Nie ma wykluczenia bez dyskryminacji.
Każda dyskryminacja stanowi wykluczenie
z jakiejś części praw, które przysługują innym.*

Artur Domosławski *Wykluczeni*

Według *Słownika wyrazów obcych* pojęcie „getta” wywodzi się z szesnastowiecznego dialektu weneckiego *il getto*, tj. huta, a bardziej odlewnia (*gietto*) – była to pierwsza dzielnica podmiejska, w której w czasach nowożytnych powstała żydowska dzielnica izolowana od części miasta, która zamieszkiwali chrześcijanie¹. Rainer Maria Rilke w swoich opowiadaniach opisywał tę przestrzeń „miasta na wodzie” w sposób sugestywny oraz różny od tego, który dominuje współcześnie. Píše, że „w tym zakątku Wenecji, o którym opowiadam, kołaczą tylko biedne, powszechne szmery, dni mijają tam jednostajnie, jak gdyby były tylko jednym długim dniem, a śpiewy, które tam słyhać, to narastające skargi, co nie wznoszą się w górę, a jak dym skłębiony zalegają na ulicach. Gdy następuje zmierzch, roi się tu od płochliwej dziatwy, niezliczona ilość malców ma swój przytułek na placach oraz w ciasnych, zimnych sieniach; bawią się kawałkami kolorowej masy szklanej, tej samej, z której mistrzowie układali poważne mozaiki w San Marco. Szlachta rzadko zachodziła do getta”². Jak podkreśla Marika Priveli oraz Zbigniew Rykiel „w istocie jednak termin getto jest starsze o trzy stulecia i wiąże się z Wenecją tylko pośrednio. W czasie bowiem czwartek krucjaty, gdy łacinnicy zdobyli Konstantynopol w 1204 r., założyli obok miasta greckiego sew własne miasteczko (*borghetti*). Na południowym brzegu Złotego Rogu powstało więc miasteczko (*il borghetto*) pizańskie – dzi-

* mgr Agnieszka Bień, doktorantka Wydziału Filozofii i Socjologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, e-mail: akazmierczak128@gmail.com

¹ Por. W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2000.

² R.M. Rilke, *Powiadki o Panu Bogu*, tłum. M. Czbanówna, W. Hulewicz, Warszawa 1996, s. 79-80.

siejsza turecka dzielnica Eminönü, na północnym zaś brzegu genuańska Galata, a na północ od niej – wenecka Pera (...) *Borghetto* nazywamy w skrócie *ghetto*, czego polskim odpowiednikiem jest – dopiero zresztą od lat 60. XX wieku – *getto*”³.

Współcześnie pojęcie *getta* kojarzone jest najczęściej z II wojną światową i tworzeniem obszarów zamkniętych, w którym osadzani byli Żydzi przez nazistów. Pewnego rodzaju „miasta w mieście” charakteryzującego się segregacją, ekskluzją oraz zamknięciem mieszkańców. W obszarze nauk społecznych za prekursora analizy przestrzeni *getta* uważa się przedstawiciela Szkoły Chicagowskiej – Louisa Wirtha. Socjolog w swojej monografii z 1928 r. *The Getto* opisywał żydowską dzielnicę Maxwell Strett w Chicago. Podnosił, że jest to przestrzeń wykluczenia i marginalizacji społecznej. *Getto* według Wirtha jest to „(...) obszar miejski w którym skupiły się wszystkie niekorzystne warunki, jakie mogą wystąpić w *city* – tak więc wszelkiego rodzaju mechanizmy wpływające na postępującą izolację danego otoczenia”⁴. Podnosi, że są ono bardziej stanem umysłu, niż faktem fizycznym. Mieszkańcy tych obszarów, jak zauważa socjolog, przedstawiają pewnego rodzaju postawę i schemat zachowani. Marek Szczepański i Weronika Ślęzak-Tazbir odnosząc się do myśli pioniera nurtu ekologicznego badań miasta piszą, że „*getto*, które opisywał Wirth, związane było właśnie z kategorią pozbawionych, zdegradowanych i złapanych w potrzask. Byli to mieszkańcy bardzo biedni, zaburzeni emocjonalnie, bez poczucia przynależności, bez tożsamości, bardzo często kolorowi. *Getto* jawi się zatem jako zjawisko jednoznacznie złe, niekorzystne, skupiające wszelkie patologie i złe cechy miejskiego życia. Patologie społeczne zostały niejako poddane transmisji na przestrzeń przez nią zajmowaną i spowodowały, że obszary zajmowane przez biednych i zaburzonych zaczęto waloryzować jako nieatrakcyjne i niekorzystne pod każdym względem”⁵.

Obecnie w naukach społecznych odchodzi się od tak perioratynowego postrzegania obszaru *getta*, jak opisuje ją w swojej książce Wirth. W literaturze z zakresu nauk społecznych wyodrębniana jest przestrzeń *getta*, która posiada następujące cechy:

³ M. Priveli, Z. Rykiel, *Getto a nowoczesność*, [w:] B. Jałowiecki, W. Łukowski (red.), *Gettoizacja polskiej przestrzeni miejskiej*, Warszawa 2007, s. 73.

⁴ M.S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir, *Między łękiem a podziwem: getta społeczne w starym regionie przemysłowym*, [w:] B. Jałowiecki, W. Łukowski (red.), op. cit., s. 33.

⁵ Ibidem, s. 33.

- Wyraźną odrębność przestrzenną - nawet gdy nie pojawia się wyraźna granica w postaci np. muru, płotu jesteśmy w stanie określić granice mentalne danego obszaru;
- Względna homogeniczność statusowa mieszkańców;
- Poczucie odrębności społecznej mieszkańców danego terenu;
- Odczucie wyłączenia – enklawowości mieszkańców danego terenu, jak również mieszkańców terenów mu przyległych;
- Niska ruchliwość społeczna pomiędzy obszarem wyłączonym a światem zewnętrznym⁶.

Odnosząc się do powyższych cech stwierdzić można, że getto rozumieć także jako przestrzeń odrębną miasta, którą opisać możemy przy użyciu charakterystycznych tylko dla niej cech. Nie musi być ona rozumiana negatywnie, tak jak opisywał ją Wirths, lecz także neutralnie, lub nawet kreowane jako coś pozytywnego. W artykule przeanalizuje przestrzeń Gdańska właśnie w tym podwójnym znaczeniu – jako przestrzeni wykluczenia i patologii społecznej oraz jako enklawy sukcesu – getta dobrobytu.

Gdańskie przestrzenie wykluczenia

Współczesne przestrzenie wykluczenia i marginalizacji społecznej miasta, rozumiane jako getta nie zachowują ładu, czyli porządku wewnętrznego. Ten ład wyraża się w pięciu formach:

1. ład urbanistyczno-architektoniczny, który określa stopień przestrzeni harmonii miejskiej (położenie domów, ich kształt i wielkość, zgodność występowania stylów architektonicznych: ilość i położenie obszarów zielonych oraz elementów estetycznych np. fontann);
2. ład funkcjonalny, wyrażający potrzebę zachowania użyteczności przestrzeni (rozmieszczenie sklepów, przedszkoli, szkół, ośrodków zdrowia);
3. ład estetyczny, czyli to w jaki sposób daną przestrzeń oraz formę zabudowy oceniają sami mieszkańcy miasta (kształt i kolorystykę budynków, symetrię lub antysymetrię ich położenia względem siebie, wygląd budynków na skrzyżowaniach ulic, nasycenie sztyldami, neonami, reklamami oraz czystością);

⁶ Por. L. Wacquant, *Getto*, [w:] *International Encyclopedia of the Social And Behavioral Sciences*, Londyn 2004, s. 3.

4. ład społeczny, opisywany poprzez stosunki społeczne (sąsiedzkie, osiedlowe, dzielnicowe i miejskie, poczucie bezpieczeństwa lub poczucie zagrożenia podczas przebywania w danym obszarze);

5. ład ekologiczny, odnoszący się do wartości ekologicznych miejsca, w którym mieszkańcy żyją (np. stopień zanieczyszczenia powietrza, nasłonecznienia, hałasu, obecność lub nie zakładów przemysłowych)⁷.

Analizując współczesną przestrzeń wykluczenia Gdańska musimy sięgnąć do historii miasta sprzed II wojny światowej. Denzing lub inaczej Wolne Miasto Gdańsk wraz z przylegającymi do niego obszarami kaszub w okresie dwudziestolecia międzywojennego nazywany był małą Szwajcarią. Było to miasto niezwykle atrakcyjne turystycznie, ekonomicznie oraz politycznie. W większości zamieszkiwali go Niemcy. W wyniku działań wojennych II wojny światowej Gdańsk został zniszczony praktycznie w 80 %. Po 1946 r. następowały prace rekonstrukcyjne. Gdańsk, w wyniku polityki władz sowieckich oraz gospodarki scentralizowanej, zaczął przekształcać się w miasto przemysłowe. W oparciu o ideologię miasta modernistycznego Le Corbusiera⁸ obok dzielnic historycznych miasta rozpoczęto budowę ogromnych bloków – sypialni dla ciągle rozbudowywanej Stoczni Lenina oraz innych zakładów wielkopowierzchniowych. Takimi blokami były np. ogromny falowiec powstały przy ul. Obrońców Wybrzeża – ma 11 kondygnacji, 16 klatek schodowych, 1792 mieszkania, w których żyje blisko sześć tysięcy lokatorów. Tyle samo, co w małym mieście. Jego wymiary – 32 metry wysokości, 13 metrów szerokości, 860 metrów długości – plasują go w ścisłej czołówce mieszkaniowych gigantów Europy. W Europie, a pewnie i na całym świecie dłuższy jest tylko wiedeński Karl-Marx-Hof, który ciągnie się na 1100 metrów. Dystans pomiędzy pierwszą a ostatnią klatką największego falowca w Gdańsku najwygodniej chyba pokonać autobusem. Chętni muszą jednak przejechać aż trzy przystanki. Każdego dnia blok obsługuje czterech listonosze. Rozmiary budynku powodują zmiany w ruchach powietrza. Efekt: specyficzny mikroklimat, który wytworzył się wokół niego. Na północy panuje chłód, dłużej utrzymuje się śnieg

⁷ Por. B. Jałowiecki, M. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywę socjologicznej*, Warszawa 2002, s. 363-366.

⁸ Por. Le Corbusier, *Karta Ateńska*, Warszawa 1956.

i szron. Od strony południowej średnia temperatura jest minimalnie wyższa, zaś podczas upałów trawa i drzewa szybciej schną⁹.

Falowiec przy ul. Obrońców Wybrzeża jest fenomenem na skalę światową. Przed 89' rokiem zamieszkanie w nim wiązało się z pewnego rodzaju nobilitacją społeczną (z ostatnich pięter rozciąga się piękny widok na zatokę Gdańską a w dni pogodne zobaczyć można nawet Półwysep Helski). W większości zamieszkiwali go pracownicy fizyczni – stoczniowcy, rybacy i budowlańcy. Obecnie dużo mieszkań pozostaje pustych. Sezonowo mieszkania wynajmowane są turystom lub pracownikom sezonowym. Sam budynek traktowany jest jako ciekawostka historyczna – National Geographic przygotował film dokumentalny o „realiach” życia w falowcu a Urząd Miasta Gdańsk jego zdjęcia umieszcza na pocztówkach i traktuje w kategoriach narzędzia promocji miasta. Samo mówienie natomiast o dramatach życia jego mieszkańców nie jest już tak popularne oraz mało medialne. Robotnicy zamieszkujący jeden z najdłuższych bloków w Europie zostali wyrwani z rodzinnych środowisk i stłoczeni na małej przestrzeni (od 30 do 55 m²), w mieszkaniach bez okien w łazience i kuchni. W tej przestrzeni jednostka ludzka traciła miano osoby. Jak podkreśla Szczepański „to przemysłowe podejście do architektury mieszkaniowej przejawiało się także w <maszynowym> języku używanym do opisu tego zjawiska. I tak człowiek stał się użytkownikiem, rodzina – jednostką społeczną, dom – powszechną jednostką mieszkaniową lub blokiem (...) W nowym, rozrzucanych po obrzeżach osiedlach już raz wyalienowani ze swojego naturalnego otoczenia robotnicy alienowali się jeszcze dodatkowo”¹⁰.

W 2014 r. Urząd Miasta Gdańsk rozpoczął proces przesiedlania osiedli Romów. Na terenie Jelitkowo – obok głównego wejścia na plażę powstało nielegalne osiedle mniejszości etnicznej. Przestrzeń ta – jedna z najbardziej atrakcyjna turystycznie plaża Zatoki Gdańskiej- powoli stawała się przestrzenią wykluczenia – miejscem gdzie „nie wchodzimy”. Z powodu licznych skarg mieszkańców miasta, właściciele sklepów i kramów z pamiątkami oraz turystów podjęto decyzję o przymusowym przesiedleniu Romów. Dziesięciu mężczyzn i pięcioro dzieci „przeniosło się” na inne tereny miasta – na Ossowę. Tam założono kolejne getto.

⁹ Por. <https://podroze.onet.pl/polska/pomorskie/falowiec-w-gdansk-wymiary-historia-ciekawostki/mtzhzxb> [16.12.2019].

¹⁰ M.S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir, op. cit., s. 39.

Obecnie urząd Miasta Gdańsk prowadzi działania w celu likwidacji tego nielegalnego osiedla, a Romów w świetle prawa uznaje za osoby bezdomne.

Analizując strukturę społeczną mieszkańców fałowców oraz przedstawicieli getta romskiego na Jelitkowie wyodrębnić można kategorie opisu społeczności zamieszkującej tego rodzaju przestrzeń. Są to:

- ludzie biedni, których ubóstwo wynika z pasywnego stosunku do rzeczywistości (wieloletni beneficjenci świadczeń społecznych);
- świat przestępczy (narkomani, blokowcy);
- przemytnicy, pokątni sprzedawcy, ulokowani w szarej strefie i balansujący na granicy prawa;
- nałogowi alkoholicy, włóczędzy, dotknięci patologią psychiczną osoby w wieku produkcyjnym i wszystkich tych, którym przeznaczona jest egzystencja uliczna¹¹.

Tego rodzaju przestrzenie miasta nazywane są „krainami umarłej energii”, zamieszkaną „(...) przez ludzi, którzy nie mogą czerpać już z przeszłości, nie są w stanie budować przyszłości; nie potrafią budować do końca swojej tożsamości, ponieważ to, co określało ją do tej pory, przestało być ważne. Nędza materialna mieszkańców krainy umarłej energii jest tu (...) jedynie metaforą ich pustki duchowej, totalnego braku kapitału kulturowego i niedostatecznie rozwiniętego kapitału społecznego. Pozbawieni jakiegokolwiek metafizycznej racji istnienia, wiodą życie zawieszane w próżni (...). Jałowe jest to wszystko: czekanie, jedzenie, gadanie. W pewien sposób to ludzie żyjący w Matrixsie. Na każdym, nawet najbardziej obskurnym budynku widoczna jest przytwierdzona antena satelitarna – jedyna wtyczka do świata społecznego, jedyna forma łączności getta biedy i wykluczenia z otoczeniem”¹².

Getta dobrobytu

W książce *Śniadanie u Tiffany’ego* bohaterka Holly Golightly podnosi, że „najlepiej mi robi, kiedy wsiądę do taksówki i pojedę do Tiffany’ego. To od razu działa na mnie kojąco. Ten spokój i ta wytworność. Tam nie może się stać człowiekowi nic bardzo złego, między uprzejmymi, ładnie ubranymi ludźmi, w tym ślicznym zapachem srebra

¹¹ Por. H. Domański, *Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych*, Warszawa 2002, s. 27.

¹² M.S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir, op. cit., s. 42-43.

i krokodylowych portfeli”¹³. Odczucia opisane przez jedną z najbardziej znanych postaci Capota oddają wizerunek obszarów tzw. enklaw dobrobytu. Twórcy tych przestrzeni zakładają, że będą one ostoją dla ludzi bogatych, ich schronieniem i miejscem odciążenia od zgiełku miasta. Do tej kategorii zaliczamy m. in. zamknięte strzeżone osiedla. W Gdańsku położone one są w najbardziej atrakcyjnych obszarach miasta np. Młoda Oliwa lub osiedle na Garnizonie (Wrzeszcz Górny). Są to pewnego rodzaju miastem w mieście, żyjące już w pewien sposób swoim oddzielnym życiem – za murem, bramką, fotokomórką lub ochroną pilnującą wejścia 24 godziny na dobę przez 7 dni w tygodniu. Ludzi zamieszkujący te obszary są całkowitym przeciwieństwem osób zamieszkujących getta biedy – sukces jaki osiągnęli pozwala im na ciągły rozwój, poszukiwanie czegoś nowego. Przestrzeń, którą zamieszkują jest idealnym odwzorowaniem ładu, który w gettach biedy jest zachwiany. Symetryczne ulice wydzielają strefy dla samochodów oraz ruchu pieszego, skwery z przyciętą trawą i nowoczesnymi placami zabaw pozwalają na spokojną zabawę dzieci a parkingi z oznaczonymi miejscami postoją ograniczają konflikty.

Inną formą przestrzeni dobrobytu są małe getta rezydencje. Są to ogromne posiadłości, często swoją budowa przypominające zamek, na bardzo dużej powierzchni z różnego rodzaju udogodnieniami: basenem, polem golfowym, polem tenisowym czy ogrodem zimowym. W Gdańsku przykładem takiego getta – rezydencji jest dom Lecha Wałęsy¹⁴. Usytuowany w centrum Starej Oliwy - obok terenów Uniwersytetu Gdańskiego, z widokiem na wzgórze oliwskie i zabytkowe domy z dwudziestolecia międzywojennego. Schowany za wysokim ogrodzeniem i strzeżony przez BOR przez całą dobę dom sprawia wrażenie obcego, niedostępnego a płot oprócz bariery fizycznej tworzy także barierę mentalną.

W tego rodzaju przestrzeniach dobrobytu bogaci stwarzają sobie własne światy. Jak podkreśla Jan Szczepański- żyją za szybą¹⁵. Takie szyby szczególnie widoczne są w galeriach handlowych. Centra handlowe stają się miejscami spotkań, gdzie wykluczeni i biedni pozostają poza społeczeństwem konsumpcjonistycznym – są wykluczeni, niechciani, niepożądani.

¹³ T. Capote, *Śniadanie u Tiffany'ego*, tłum. B. Zieliński, Warszawa 1970, s. 36.

¹⁴ Przytoczony rezydencja Lecha Wałęsy uważana za tego rodzaju przestrzeń przez mieszkańców Gdańska (w oparciu o badania własne autora).

¹⁵ Por. J. Szczepański, *Sprawy ludzkie*, Warszawa 1960, s. 101.

Analizując problematykę obszarów dobrobytu Marek Szczepański podnosi, że „(...) powstawanie gett dobrobytu, podobnie jak gett biedy powoduje patologie. Patologie te dotyczą jednak zupełnie innych obszarów człowieczeństwa. Nie chodzi o przestępczość, prostytucję, narkomanię, alkoholizm (...) ale o patologię żarłoczności i niegościnnności (...) zaślepiony swoimi możliwościami, człowiek żarłoczny nie daje przed sobą pierwszeństwa nikomu (...). Ja, wspaniały, kreatywny, doskonały mieszkaniec osiedla dobrobytu – zobacz, jak mi się powodzi. Ty, biedny i głupi, niezdolny do podjęcia działania. Bramy i ogrodzenia enklaw, nierzadko z kutego żelaza, swoją formą i konstrukcją przypominają druty kolczaste. Wywołują podziw i zazdrość, tworząc dystans i granice, zamieniając osiedla dobrobytu w przestrzeń równie niegościnnie jak patologiczne i niebezpieczne, pełne przemocy getta biedy”¹⁶.

Podsumowanie

Francuski socjolog i filozof Pier Baudrillard analizując stan współczesnego społeczeństwa podnosi, że obecnie dokonywana jest „rewolucja dobrobytu”, która wiąże się z „mitem szczęścia” i powstaniem nowej kategorii „społeczeństwa konsumpcjonistycznego”¹⁷. Badacz za przyczynę tego rodzaju zjawiska uznaje dwie tendencje występujące w systemie kapitalistycznym. „Z jednej strony jest to tendencja do odtwarzania/utrzymania istniejących przywilejów i dominacji, z drugiej zaś dążenie egalitarne i równościowe. Stałe napięcie między tymi dwoma tendencjami, który stymuluje i przyczynia się do wzrostu gospodarczego oraz postępu cywilizacyjnego, odtwarza także, pod pozorem realizowania zasad demokratycznej równości, istniejące już dyspozycje. Fikcja równości, pozbawiona rzeczywistej możliwości realizacji, staje się fasadą dla faktycznego systemu społecznych nierówności”¹⁸. Szybkie zmiany warunków środowiska oraz życia, niemal nieograniczony dostęp do dóbr i usług oraz ciągła potrzeba adaptacji, jak podnosi Baudrillard, tworzy w jednostce poczucie zagrożenia i niepewności. Człowiek poszukuje bezpiecznej strefy, gdzie mu podobni doświadczają zbliżonych do jego problemów i zmartwień oraz przedstawiają identyczną postawę

¹⁶ M.S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir, op. cit., s. 46-47.

¹⁷ Por. P. Baudrillard, *Społeczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury*, tłum. S. Królak, Warszawa 2006, s. 55-59.

¹⁸ A. Zietek, *Jean Baudrillard wobec współczesności. Polityka, Media, społeczeństwo*, Kraków 2013, s. 186.

wobec świata. To właśnie oni w jego odczuciach zaspokajają potrzebę bliskości. Gdy człowiek nie odnajduje takiej przestrzeni poszukuje środków zastępczych – kolejnego samochodu, nowszego telefonu czy kolejnych godzin w pracy.

Tym co wyodrębnia z przestrzeń miejskiej getta biedy i dobrobytu, oprócz nierówności społecznych, są różnego rodzaju granice. Z jednej strony tymi granicami są emocje (strach i podziw, lek i pożądanie, poniżenie i nadzieja), z drugiej mury, bramy i ogrodzenia, z trzeciej natomiast to przekonanie o poczuciu posiadania. „(...) Opuszczeni/poniżeni to ci, którzy nie mają nic lub tak niewiele, iż ich majątek jest parodią prawdziwego posiadania. (...). Tak więc godna szacunku wspólnota opiera się na posiadaniu (...). Ci, co nie posiadają, są wędrowcami, żebrakami, włóczęgami, bezdomnymi istotami, którym mogą współczuć, ale pozostają po drugiej stronie granicy”¹⁹.

Analizując przestrzeń Gdańska badacz zaobserwować może takie zjawiska jak: fragmentyzacja i prywatyzacja przestrzeni miejskiej, tworzenie się przestrzeni pustych (w których jednostka nie może czuć się bezpieczna) oraz dominacja działań komercyjnych nad społecznymi. Same procesy urbanistyczne nasilają procesy separacyjne. Niestety zjawiska tego typu zaobserwować można nie tylko w miastach byłego bloku wschodniego, ale także w krajach wysoko rozwiniętych jak Francja, Niemcy czy Stany Zjednoczone. Gettyzacja przestrzeni miejskiej stała się zjawiskiem powszechnym. Należy zadać sobie pytanie, czy koniecznym?

Bibliografia

- Szczepański J., *Sprawy ludzkie*, Warszawa 1960.
Baudrillard P., *Społeczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury*, tłum. S. Królak, Warszawa 2006.
Capote T., *Śniadanie u Tiffany’ego*, tłum. B. Zieliński, Warszawa 1970.
Domański H., *Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych*, Warszawa 2002.
Jałowiecki B., Szczepański M., *Miasto i przestrzeń w perspektywę socjologicznej*, Warszawa 2002.
Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2000.
Le Corbusier, *Karta Ateńska*, Warszawa 1956.

¹⁹ T. Sławek, *Nieme spojrzenia opuszczonych*, „Tygodnik Powszechny. Katolickie Pismo Społeczno-Kulturalne”, <http://www.tygodnik.com.pl/kontrapunkt/24-25/slawek.html> [12.12.2019].

- Priveli M., Rykiel Z., *Getto a nowoczesność*, [w:] B. Jałowiecki, W. Łukowski (red.), *Gettoizacja polskiej przestrzeni miejskiej*, Warszawa 2007.
- Rilke R.M., *Powiatki o Panu Bogu*, tłum. M. Czbanówna, W. Hulewicz, Warszawa 1996.
- Sławek T., *Nieme spojrzenia opuszczonych*, „Tygodnik Powszechny. Katolickie Pismo Społeczno-Kulturalne”, <http://www.tygodnik.com.pl/kontrapunkt/-24-25/slawek.html/>.
- Szczepański M.S., Ślęzak-Tazbir W., *Między lękiem a podziwem: getta społeczne w starym regionie przemysłowym*, [w:] B. Jałowiecki, W. Łukowski (red.), *Gettoizacja polskiej przestrzeni miejskiej*, Warszawa 2007.
- Wacquant L., *Getto*, [w:] *International Encyclopedia of the Social And Behavioral Sciences*, Londyn 2004.
- Ziętek A., *Jean Baudrillard wobec współczesności. Polityka, Media, społeczeństwo*, Kraków 2013.

Grażyna Czerniak*

Okres Bożego Narodzenia na podstawie analizy informacji zawartych na łamach czasopisma „Wisła” (część I)

Okres Bożego Narodzenia jest ważny w życiu każdego człowieka nie tylko ze względu na aspekt religijny, ale również społeczny. Ten czas w roku kalendarzowym przynosi wiele istotnych informacji na temat relacji zachodzących w danej społeczności, a ponadto stopnia i jakości więzi rodzinnych. Ten czas jest poza tym wyjątkowy z uwagi na to, że w okresie Bożego Narodzenia można odnaleźć wiele obyczajów bądź też obrzędów, które są nieodzownym elementem kultury. Kolejny ważny aspekt ujawnia się w połączeniu różnorodnych elementów kulturowych, bo „lud łączy [m.in. w dniu Wigilii – G.C.] różne zwyczaje i nawet stare przesady, które stanowią charakterystyczny obrazek”¹ i „jakiegokolwiek uchybienie [w obchodzeniu poszczególnych zwyczajów – G.C.] za grzech jest poczytywane”². Tego rodzaju mozaika i ślady na jej temat, zamieszczone na łamach periodyku, wydają się na tyle ciekawe, aby mogły stać się przedmiotem naszego zainteresowania w niniejszym opracowaniu.

W tekście przeprowadzono analizę informacji zawartych na łamach „Wisły” – miesięcznika geograficzno-etnograficznego, wydawanego na przełomie XIX oraz XX wieku (czasopismo było wydawane systematycznie od 1887 do 1905 r.), który odgrywał niebagatelną rolę w ustalaniu najważniejszych cech charakterystycznych i szeroko pojętych wyznaczników etnografii. Nie ulega wątpliwości, że zachodzi potrzeba usystematyzowania zawartych tam wiadomości pod kątem bożonarodzeniowych świąt, aby dać przyczynek do dalszych badań, a jednocześnie stworzyć możliwość postawienia kolejnych pytań badawczych;

* mgr Grażyna Czerniak, doktorantka Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, e-mail: czerniak.grazyna@wp.pl

¹ Z. Gloger, *Święta Bożego Narodzenia w Radłowie galicyjskim*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 4, s. 815.

² H. Chamska, *Święta i uroczystości doroczne w Męczeninie pod Płockiem*, „Wisła” 1895, t. 9, z. 1, s. 81.

przykładowo, w jaki sposób i z jakiego powodu niektóre z elementów przetrwały, ale w zmienionej formie, inne natomiast zniknęły, a jedyną po nich pamiątkę stanowią właśnie informacje zawarte na łamach opiniotwórczego etnograficznego czasopisma. W niniejszym tekście poddano analizie informacje, które dotyczą samego dnia wieczery wigilijnej, a także poszczególnych zwyczajów, które kultywowano w kolejnych dniach Świąt Bożego Narodzenia.

Boże Narodzenie wśród górali zamieszkujących tereny Galicji nosiło miano *Godów*, ale mówiono też na nie *godnie święta*³. Nazwa ta jest niezwykle istotna, jeżeli weźmiemy pod uwagę, jak ważne były stosunki pomiędzy ludźmi w XIX stuleciu. Prócz nazwy, która ma sama w sobie duże znaczenie, ważne są poszczególne elementy omawianego czasu. Pozostają one w ścisłym związku z linearnym czasem. Należy w tym kontekście przywołać między innymi fragment, który potwierdza, że „od południa (...) dzień wigilii już się uważa za święto uroczyste”⁴. Prowadzi to do wniosku, że przywiązywano wagę do najmniejszych szczegółów, a wiele czynności było uregulowanych poprzez tradycję, którą respektowano i szanowano. Wspomniany porządek postaramy się zachować w niniejszym tekście. Z kolei szereg innych zagadnień pozostaje w związku z symboliką poszczególnych rzeczy oraz czynności. Nie pomijamy też oczywistego faktu, że czas Bożego Narodzenia traktowano jako okres, który się powtarza i w tej powtarzalności widziano niezwykłość tego wydarzenia. Podobnie miała się rzecz w czasie kołędowania, jako że w powtarzalności poszczególnych elementów widziano piękno.

Przygotowania do Wigilii zaczynały się na długo przed tym czasem. Na przykład, począwszy już od wspomnienia Świętej Łucji, które przypada na dzień 13 grudnia, robiono systematycznie stołek, dzięki któremu można było zdemaskować czarownicę⁵.

Oprócz czasu oraz symboli ważna była również rola, którą pełniła dana osoba, ponieważ to właśnie uprawniało ją do wykonywania konkretnych czynności w Wigilię. Przykładowo, gospodyni wyrabiała i piekła chleb⁶. W innym tekście jest bezpośrednio napisane, że kobiety

³ Autorka w interesujący sposób rozwija tę nazwę, ponieważ nawiązuje do zwyczaju namawiania („godzenia”) parobków do swoich gospodarstw. Zob. S. Ulanowska, *Boże Narodzenie u górali zwanych „Zagórzanami”*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 1, s. 98.

⁴ Ibidem, s. 100.

⁵ Ibidem, s. 105-106.

⁶ Ibidem, s. 99. Zob. Z. Kupisiński SVD, *Adwent i Boże Narodzenie w regionie opoczyńskim. Studium religijności ludowej*, Warszawa 1997, s. 62.

„krzątają się czynnie”⁷, a czynność tę poprzedzało konkretne zachowanie gospodarza, który szedł do sadu i „straszył” drzewka, że jeżeli nie będą należycie owocowały, zostaną ścięte, przy czym miał ze sobą siekiere, która nadawała grozy opisaney powyżej scenie⁸. W wielu analizowanych tekstach jest mowa o świątecznych porządkach, a także przykładowych czynnościach, jakie wykonywano, aby odpowiednio obchodzić okres Bożego Narodzenia. W jednym z tekstów czytamy, że sprzątaniam zajmowała się najstarsza córka⁹. Można wymienić wiele innych czynności, które zaliczały się do charakterystycznych w tym okresie, między innymi myto oraz bielono wapnem ściany, zalepiano gliną szczeliny, myto również wszelkie ławki, natomiast nie czyszczono podłogi, gdyż nie widziano w tym większego sensu¹⁰. Młodzieńcy w tym czasie szli po „podłazniki”, czyli wierzchołki choinek, które miały mieć swoje stałe miejsca w domu. Wierzchołki choinek zdobywano rano, ale ozdoby z nich robiono już po południu. Wieszano je nad drzwiami na zewnątrz, ale również wewnątrz pomieszczenia nad drzwiami w sieni, kolejne nad drzwiami obory, a także w jej wnętrzu. Taka sama ozdoba znajdowała się ponadto w czarnej izbie oraz przy obrazach, ale „ostatnia, najparadniejsza, ubiera się krążkami, wyciętymi z różnobarwnych opłatków, które się niemi przywiązują dokoła na gałązkach i zawsze na dół wieszają się w świetlicy”¹¹. Należy wziąć pod uwagę, że miejsca wymienione w analizowanych tekstach, są niewątpliwie miejscami neuralgicznymi. Niezwykle ciekawy zwyczaj, który związany był z choinką, miał miejsce podczas kolędowania, mianowicie po przedstawieniu dziewczyna zawieszała wiecznie zielone drzewko, na którym znajdowały się łakocie, które mieli obowiązek wykupić uczestnicy wspomnianej kolędniczej inicjatywy¹². W analizo-

⁷ H. Chamska, op. cit., s. 81.

⁸ S. Ulanowska, op. cit., s. 99.

⁹ Ibidem, s. 98.

¹⁰ Ibidem, s. 98.

¹¹ Ibidem, s. 99. W czasie świąt Bożego Narodzenia odnajdujemy wiele odniesień do symboli, dlatego nie powinien dziwić fakt, że na łamach „Wisły” znajdziemy też informacje o jemiole, jako o wiecznie zielonej roślinie, która „miała własności lekarskie, (...) własności upładniające. (...) jest nie tylko symbolem drzewa żywota, ale jednocześnie i drzewem generacji, które, według wyobrażeń semickich, rosło też w raju, obok drzewa żywota, jako drzewo wiadomości złego i dobrego”. Zob. J. Rostafiński, *Jemioła*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 1, s. 90. Jeżeli jednak chodzi o same święta Bożego Narodzenia to na łamach analizowanego czasopisma można znaleźć fragment, o tym, że na terenie Anglii znano zwyczaj ucałowania kobiety pod jemiołą, natomiast mężczyźni mieli sobie uściskać dłonie. Zob. J. Rostafiński, op. cit., s. 91.

¹² K. Mátýás, *Dramat gminny polski (kolęda)*, „Wisła” 1888, t. 1, s. 23.

wanych tekstach trudno dopatrzeć się szczegółowych informacji na temat choinki, nie była ona jeszcze w tych czasach rozpowszechniona, częściej mowa jest o snopku zboża, który zajmował pierwszoplanowe miejsce w trakcie wieczerzy. Jeżeli już mowa o choince, to pojawia się ona w kontekście światła, a mianowicie: „dużo jest w szopce pozawieszanych różnych świecidełek i bombelków, jakimi przystrajają choinkę; światło jest umieszczone wewnątrz szopki”¹³. O samych szopkach napiszemy szerzej wprawdzie dopiero w drugiej części tekstu, uznaliśmy jednak, że przytoczenie powyższego fragmentu jest istotne z uwagi na pełniejsze poznanie podjętego tematu.

Po południu, gdy uroczysty czas uznano za rozpoczęty, myto się oraz ubierano w odświętne stroje¹⁴. W jednym z tekstów napisane jest nawet, że w okolicach Dąbrowy Górniczej najważniejsze prace muszą się odbyć w godzinach przedpołudniowych¹⁵. Wigilię nazywano „obiadem”¹⁶, a działo się tak z bardzo prostej przyczyny: dzień wigilijny był dniem ścisłego postu, dlatego posiłek wigilijny był w pewnym stopniu ekwiwalentem głównego posiłku¹⁷. W jednym z przeanalizowanych tekstów możemy przeczytać, że „oprócz jednego kieliszka wódki z rana, jednego śledzia i kawałka chleba, nic przez cały dzień do ust [świętujący – G.C.] nie biorą”¹⁸, chociaż nie oznaczało to, że nie czekano na pierwszą gwiazdkę¹⁹, ponieważ nie tyle chodziło o porę wigilii, a o ten szczególny

¹³ E. Majewski, *Szopka w Kaliszu. Przez Melanję Parczeską*, „Wisła” 1903, t. 17, z. 4, s. 476.

¹⁴ S. Ulanowska, op. cit., s. 100.

¹⁵ J.S. Ziemia, *Niektóre zwyczaje Bożego Narodzenia w okolicy Dąbrowy Górniczej*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 2, s. 325.

¹⁶ W.J. Jaskłowski, *Wieś Mnichów (w powiecie jędrzejowskim)*, „Wisła” 1904, t. 18, z. 4, s. 178.

¹⁷ S. Ulanowska, op. cit., s. 100.

¹⁸ H. Chamska, op. cit., s. 81.

¹⁹ S. Ulanowska, op. cit., s. 102. Niebo, a dokładnie jego wygląd, również miało niemałe znaczenie. Jeżeli było jasne, oznaczać miało to, że szczęście zamążpójścia będzie sprzyjało samotniejszym kobietom, natomiast jeżeli było pochmurne – uboższym. Zob. Ibidem, s. 103. Inna wróżba matrymonialna miała polegać na tym, że zaraz po wigilijnej wieczerzy dziewczęta wybiegały na zewnątrz i nasłuchiwały szczekania psa; kierunek, z którego odezwano się zwierzę, miał wskazywać rejon, z którego będzie pochodził mąż dziewczyny. Zob. Z. Gloger, op. cit., s. 815. W niektórych regionach jest mowa o echu, którego kierunek wskazywać miał stronę zamieszkania panny bądź kawalera. Zob. W.J. Jaskłowski, op. cit., s. 178. Z kolei w tekście, który dotyczy Górnego Śląska, czytamy, że „dziewczęta układają na stole dwanaście lupin cebuli, każdą z nich chrzczą mianem kolejno po sobie następujących miesięcy. W lupinki kładą sól. Dziewczyna pójdzie za mąż w miesiącu odpowiadającym lupince, w której się sól najpierw rozpuści”. Zob. M. Parczewska, *Zwyczaje, zachowanie podczas świąt i obchodów śród ludu polskiego na Górnym Śląsku*, „Wisła” 1904, z. 6, s. 531. Kolejną wróżbą, ale praktykowaną nie podczas wieczerzy, a jeszcze w czasie dnia,

posiłek, który w ten sposób również celebrowano. Możemy na kartach analizowanego periodyku znaleźć nawet konkretne godziny; przykładowo, w okolicy Dąbrowy Górniczej godzina dziewiętnasta jest godziną rozpoczęcia wieczerzy²⁰.

Wśród wigilijnych posiłków możemy odnaleźć zupę z siemienia lnianego, ryby, w tym śledzia²¹, a poza tym żur żytni albo kluski jeżynienne na polewce, ziemniaki, kapustę, groch (w innym tekście czytamy, że to właśnie podczas spożywania grochu gospodarz podrzuca ziarno, aby roślina rosła wysoko²²), karpiele, grzyby, owoce suszone, tj. śliwki i gruszki albo jabłka (...). Musi być także kukielka pszenna, tj. strucla makiem posypana²³. Na wigilijnych stołach pojawiała się nawet kasza²⁴. Natomiast w innej miejscowości ostatnim posiłkiem były racuchy²⁵. Przykładowo, w Męczeninie pod Płockiem tych potraw miało być dziewięć²⁶. Bez wątplenia najważniejsze miejsce zajmował opłatek, który w jednym z regionów smarowano miodem²⁷, w innym natomiast dzielono się opłatkiem nie w czasie wieczerzy, a robiono to rano²⁸. Z interesującą sytuacją mamy do czynienia w przypadku Radłowa galicyjskiego, gdzie w czasie, gdy przygotowywano posiłki z myślą o wigilijnej wieczerzy, starano się pozostawić w misach cząstkę pokarmu, a na łyżkach odrobioną kapustę. Takie postępowanie tłumaczono panującym tam przekonaniem, że w taki sposób można zapobiec opadaniu liści z kapusty, natomiast resztki miały służyć zwierzętom²⁹. Z kolei w Męczeninie pod Płoc-

była przepowiednia, które polegała na tym, że jeżeli z porąbanego drewna wypadła parzysta liczba polan, świadczyć to miało o rychłym ożenieniu się kawalera, który to drewno obrabiał. Zob. M. Parczewska, op. cit., s. 531. Ponadto, oprócz orzechów czy cukierków, które były wkładane w sianko, które z kolei było położone pod obrusem, wkładano na przykład pieniądze, chleb, pierścionki i w zależności od tego, kto przy jakim przedmiocie usiadł, taką wróżono mu przyszłość. Zob. H. Chamska, op. cit., s. 82. Natomiast jeżeli chodzi o niebo, oprócz wróżby, o której wspomniano, należy wspomnieć, że wierzono, iż niebo gwiazdziste miało być zapowiedzią dobrostanu w gospodarstwie w postaci liczby jaj. Zob. Z. Gloger, op. cit., s. 815.

²⁰ J.S. Ziemia, op. cit., s. 325.

²¹ Ibidem, s. 325.

²² H. Chamska, op. cit., s. 82.

²³ S. Ulanowska, op. cit., s. 101. Po wieczerzy wigilijnej niesiono pokarmy dla zwierząt, chociaż, co jest pewną ciekawostką, nie karmiono nimi świń. Zob. Ibidem, s. 103.

²⁴ H. Chamska, op. cit., s. 81.

²⁵ Ibidem, s. 81.

²⁶ Ibidem, s. 81.

²⁷ J.S. Ziemia, op. cit., s. 325.

²⁸ H. Chamska, op. cit., s. 82; W.J. Jaskłowski, op. cit., s. 178.

²⁹ Z. Gloger, op. cit., s. 815.

kiem odkładano po trosze każdej potrawy z zamiarem podzielenia się nim ze zwierzętami gospodarskimi, ale robiono to dopiero na drugi dzień, to znaczy w Boże Narodzenie³⁰. Natomiast na Górnym Śląsku nie oddawano resztek pokarmu zwierzętom, tylko dziewczęta zawijały je w papier i kładły pod poduszkę. Uważano, że sprowadzi to sny, które miały się sprawdzić³¹.

Oprócz samego jedzenia ważne było również przystrojenie stołu, przy czym wiele uwagi przywiązywano do znaczenia chleba; na przykład, cztery bochenki chleba kładziono w czterech rogach stołu, po przykryciu płótnem zwanym „loktusą”³², które, co istotne, bez względu na nazwę zawsze musiało mieć kolor biały, co bardzo często podkreślano³³. Natomiast na stole, pod płótnem, znajdował się rozłożony niezmlócony snopek owsa³⁴; dowiadujemy się nawet, że miał go przynosić do domu przed samą wigilią mężczyzna³⁵. Znajdziemy też informację o słomie oraz sianie, które miały stanowić swoiste upamiętnienie tego, że Jezus urodził się w stajence. Nie jest to jedyna charakterystyczna okoliczność, ponieważ z tekstu dowiadujemy się, że wspomniana ozdoba stołu po wieczerzy służyła jako przysmak zwierzęcy; obwijano nią drzewka owocowe (miały to robić dziewczęta oraz chłopcy, którzy mieli uderzać drzewka, wypowiadając następującą formułę: „będziesz rodziła – będę po tobie chodziła”³⁶); poza tym zdarzało się tak, że ozdoby tej w ogóle nie wynoszono i leżała tak nawet do święta Matki Boskiej Gromnicznej³⁷. Regionalną ciekawostką stanowi sytuacja, o której wspomniała jedna z autorek publikujących na łamach „Wisły”, że w Męczeninie pod obrus, ale właśnie w sianko, wkładano, oprócz łyżki, orzechy, ale też jabłka oraz cukierki³⁸. Pojawia się wzmianka o snopku żyta, który stawiano przy oknie³⁹. Należy jasno podkreślić, że cechą szczególną było nie tylko przystrajanie stołu, ale również to, że w ogóle wykorzystywano

³⁰ H. Chamska, op. cit., s. 82.

³¹ M. Parczewska, op.cit., s. 531.

³² S. Ulanowska, op. cit., s. 102.

³³ W. J. Jaskłowski, op. cit., s. 178.

³⁴ S. Ulanowska, op. cit., s. 101.

³⁵ Z. Gloger, op. cit., s. 815.

³⁶ Ibidem, s. 815.

³⁷ J.S. Ziemia, op. cit., s. 325.

³⁸ H. Chamska, op. cit., s. 81.

³⁹ Z. Gloger, op. cit., s. 815.

ten mebel, ponieważ, według ustaleń badaczy, u górali nie korzystano na co dzień z tego elementu domowego wyposażenia⁴⁰.

Podczas wigilijnej wieczerzy doszukiwano się różnych znaków, które miały być wróżbą, między innymi obserwowano cień, który jeśli był okrągły, miał świadczyć o tym, że domownika czeka długie życie, inaczej było, gdy cień miał kształt prostokątny⁴¹. Również po kolacji czyniono różnego rodzaju praktyki. Oprócz karmienia resztkami ze stołu zwierząt (w jednym z tekstów mowa jest o tym, że było to w zakresie obowiązków pani domu⁴²) gospodarskich, a także podawania zwierzętom sianka, które wcześniej było ozdobą stołu⁴³, wyganiano pchły z domu, co czyniono w dość specyficzny sposób, a mianowicie obchodząc domostwo i wypowiadając z góry ustalone formuły⁴⁴. Po posprzątaniu domownicy zasiadali do wspólnego kolędowania⁴⁵, w niektórych regionach natomiast przed tym wszystkim, a już po wieczerzy, klękano i modlono się⁴⁶.

Podczas Wigilii istotne znaczenie miało wybicie godziny dwunastej, które również wiązało się z wykonywaniem wielu czynności. Na przykład dziewczyna, która na co dzień zajmowała się obrządkiem, musiała punktualnie o północy nabrać wody ze studni, która miała mieć szczególne właściwości, a następnie pokropić nią zwierzęta gospodarskie, a także domostwo oraz członków rodziny⁴⁷. W trakcie tej czynności wypowiadana była następująca formuła: „na szczęście, na zdrowie, na to Boże Narodzenie”⁴⁸. Poza tym wierzono, że był to czas, gdy woda mogła zamienić się w wino⁴⁹. Na łamach „Wisły” pojawiają się również wzmianki, że wierzono, iż o północy w ten święty czas przemawiają zwierzęta, ale usłyszenie ich rozmów miało wróżyć rychłą śmierć dla podsłuchującego⁵⁰.

Natomiast o godzinie drugiej w nocy wszyscy domownicy wyczekiwali „podłazników”, którzy byli gośćmi, przychodzącymi z wizytą po

⁴⁰ S. Ulanowska, op. cit., s. 100.

⁴¹ M. Parczewska, op. cit., s. 531.

⁴² Z. Gloger, op. cit., s. 815.

⁴³ W.J. Jaskłowski, op. cit., s. 178.

⁴⁴ S. Ulanowska, op. cit., s. 103.

⁴⁵ Ibidem, s. 103.

⁴⁶ Z. Gloger, op. cit., s. 815.

⁴⁷ S. Ulanowska, op. cit., s. 99.

⁴⁸ Ibidem, s. 104.

⁴⁹ Ibidem, s. 104.

⁵⁰ Ibidem, s. 102.

pasterce. Zazwyczaj byli nimi umówieni wcześniej parobkowie⁵¹, którzy, co ważne, nie tylko witali gospodarzy błogosławieństwem, ale również obsypywali domostwo zbożem; poza tym „*polaznik*”⁵² przystępował do komina, na którym od wieczora palił się „*badniak*”, to jest pniak dębowy, i uderzał weń pogrzebaczem, aby wydobyć jak najwięcej iskier, a przy tej czynności mówił: „*Tyle bydła, tyle koni, tyle kóz, tyle owiec, tyle wieprzów, tyle uli, tyle szczęścia i pomyślności*. Do popiołu zaś rzucał kilka drobnych monet”⁵³. Niezależnie od opisanych powyżej odwiedzin wielokrotnie podkreśla się fakt, że ten czas był postrzegany jako święty i rodzinny, dlatego „nikomu z młodych nie wolno wyjść z domu i w całej wsi panuje jakaś niezwykła, uroczysta cisza. Nikt się też nie tknie żadnej roboty gospodarskiej”⁵⁴. Podobnie sytuacja wyglądała w Radłowie galicyjskim, gdzie, jak odnotowano, „w tym dniu nie odwiedzają się sąsiedzi, nie wyprawiają biesiad, nie zamiatają nawet śmieci, aby tak uroczystego święta nie znieważać”⁵⁵.

Dzień św. Szczepana był hucznie obchodzony. Rankiem mężczyźni wykorzystywali snopek, który leżał na wigilijnym stole, wybierając z niego ziarno, które następnie służyło w świątyni do obsypania kapłana. Przy tej czynności nie wykorzystywano jednak całego zebranego ziarna. Jego część, poświęconą w świątyni, zabierano ponownie do domu, aby można było wymieszać ją z ziarnem przeznaczonym do siewu, co miało, jak wierzono, spowodować przyszłoroczny urodzaj⁵⁶. Ciekawą tradycję kultywowano w jednej z galicyjskich miejscowości. Tamtejsi parobkowie, aby uczcić męczeńską śmierć świętego, ubierali stworzonego przez siebie bałwana ze słomy i sadzali go na konia, który w czasie sumy, ku uciesze zebranych na mszy, robił wyjątkowego rodzaju przedstawienie. Zwyczaj ten wyjaśniano tym, że ludzie Kościoła chcieli wprowadzić nowe chrześcijańskie tradycje, zagłuszając pierwotne wierzenia, ale „lud (...) pomieszał nieraz jedno z drugim i do naszych czasów przechował”⁵⁷.

Na łamach czasopisma etnograficznego pojawiło się wiele tekstów, które w sposób pośredni, ale też bezpośredni nawiązują do obyca-

⁵¹ Ibidem, s. 104.

⁵² J. Nowak, *Adwent i Boże Narodzenie w regionie tomaszowskim. Studium religijności ludowej*, Lublin 2003, s. 261-265.

⁵³ S. Ulanowska, op. cit., s. 104.

⁵⁴ Ibidem, s. 106.

⁵⁵ Z. Gloger, op. cit., s. 816.

⁵⁶ S. Ulanowska, op. cit., s. 107.

⁵⁷ Z. Gloger, op. cit., s. 815.

jowości świątecznej, która jest bardzo ważnym elementem kultury. Począwszy od nazewnictwa, poprzez zwyczaje postne, strój, wróżby, związane z urodzajem i o zabarwieniu matrymonialnym, aż do kolędników. T wszystko zostało uchwycone dzięki zapiskom, które znalazły się w „Wisła”, co daje podstawy do kolejnych badań, nie tylko dotyczących kultury danego regionu.

Bibliografia

- Chamska H., *Święta i uroczystości doroczne w Męczeninie pod Płockiem*, „Wisła” 1895, t. 9, z. 1, s. 81-91.
- Gloger Z., *Święta Bożego Narodzenia w Radłowie galicyjskim*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 4, s. 815-817.
- Jaskłowski W.J., *Wieś Mnichów (w powiecie jędrzejowskim)*, „Wisła” 1904, t. 18, z. 4, s. 126-205.
- Kupisiński Z. SVD, *Adwent i Boże Narodzenie w regionie opoczyńskim. Studium religijności ludowej*, Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 1997.
- Majewski E., *Szopka w Kaliszu. Przez Melanję Parczeską*, „Wisła” 1903, t. 17, z. 4, s. 476-483.
- Mátyás K., *Dramat gminny polski (kolęda)*, „Wisła” 1888, t. 1, s. 20-31.
- Nowak J., *Adwent i Boże Narodzenie w regionie tomaszowskim. Studium religijności ludowej*, Lublin 2003.
- Parczewska M., *Zwyczaje, zachowanie podczas świąt i obchodów wśród ludu polskiego na Górnym Śląsku*, „Wisła” 1904, z. 6, s. 531-534.
- Rostafiński J., *Jemiola*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 1, s. 85-95.
- Ulanowska S., *Boże Narodzenie u górali zwanych „Zagórzanami”*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 1, s. 98-121.
- Ziemia J.S., *Niektóre zwyczaje Bożego Narodzenia w okolicy Dąbrowy Górniczej*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 2, s. 325-334.

Grażyna Czerniak*

**Okres Bożego Narodzenia
na podstawie analizy informacji zawartych
na łamach czasopisma „Wisła”
(część II)**

W pierwszej części rozważań na temat zwyczajów związanych ze Świętami Bożego Narodzenia wiele miejsca poświęcono wieczerzy wigilijnej (nazewnictwu, praktykowaniu postu, namiastce choinki czy przesądom), która z jednej strony jest punktem kulminacyjnym wszystkich wielotygodniowych przygotowań, ale też jest to moment, który jest oficjalnym rozpoczęciem całej zwyczajowości bożonarodzeniowej. W tej części artykułu, na podstawie czasopisma pt. „Wisła” autorka przybliży zagadnienia dotyczące kolędników oraz szopek świątecznych, które funkcjonowały pod różnymi postaciami.

Na łamach analizowanego etnograficznego miesięcznika swoje miejsce znajdują również opis turońia (w jednym z tekstów pojawia się pod nazwą „kłapacza”¹) oraz szopki, przy czym podkreślone zostało, że „są to dwie partie oddzielne, nie łączące się z sobą: turoń bowiem chodzi osobno, szopka osobno, a gdy się gdzie zejdą jednocześnie, to bardzo niechętnie patrzą na siebie nawzajem i nawet trzeba pilnować, by się nie wzięły do czubów”². Tak wyglądało to w jednym regionie, w drugim natomiast rzecz miała się tak, że chodzono albo z gwiazdą, albo z kłapaczem, w zależności od tradycji. W tym miejscu zachowanie chronologii pozostaje niezwykle istotne, ponieważ w jednym z tekstów czytamy, że we wsi Sosnowiec (miejscowość nieopodal Kalwarii Zebrzydowskiej) właśnie wieczorem w dzień Świętego Szczepana zaczęto kolędować³.

* mgr Grażyna Czerniak, doktorantka Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, e-mail: czerniak.grazyna@wp.pl

¹ W.J. Jaskłowski, *Wieś Mnichów (w powiecie jędrzejowskim)*, „Wisła” 1904, t. 18, z. 4, s. 178.

² S. Ulanowska, *Boże Narodzenie u górali zwanych „Zagórzanami”*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 1, s. 107.

³ K. Mátyás, *Dramat gminny polski (kolęda)*, „Wisła” 1888, t. 1, s. 20; Z. Gloger, *Święta Bożego Narodzenia w Radłowie galicyjskim*, „Wisła”, 1888, t. 2, z. 4, s. 816.

Stąd zresztą wzięła się inna nazwa „kolędników”, która brzmiała „szczepanicy”⁴. Z kolei w innym tekście mowa jest o tym, że „począwszy od dnia Bożego Narodzenia aż do Matki Boskiej Gromnicznej dorosli parobcy, a także i małe chłopaczki, chodzą (...) z gwiazdą”⁵.

Z opisu zamieszczonego na kartach etnograficznego czasopisma wynika, że kolędnicy szli w ustalonym szyku. Na początku szły te osoby, które okraszały procesję muzyką, następnie niesiono szopkę, za którą szła osoba przebrana za Świętego Józefa (na marginesie, musiał być to ktoś w słusznym wieku). Obok niego szła osoba ucharakteryzowana na Matkę Boską (ciekawym faktem jest to, że był nią również mężczyzna, tylko niewieściej urody). Natomiast zamiast pasterzy betlejemskich można było zobaczyć górali, co tłumaczono tym, że wyobrażano sobie, że górale są podobni w swojej prostocie i naiwności właśnie do pasterzy, którzy przywitali nowo narodzonego Jezusa⁶. Przykładowo, w tekście, który traktuje o kolędzie w Wiśle mowa jest o trzech pastuszkach, za których przebrani byli miejscowi mężczyźni, którzy po wejściu do domu mówili:

- „ – Daj Pan Bóg dobry dzień!
- Daj Boże – odpowiadał gazda.
- Czy wolno śpiewać? [pytali – G.C.]
- Śpiewajcie”⁷.

Warto też przytoczyć opis gwiazdy, którą zazwyczaj niesiono ze sobą. Ozdoba ta stanowiła „rodzaj latarni, oblepionej różnokolorowymi papierami, obracanej z góry na dół”⁸. W innym tekście czytamy, że jeżeli kogoś nie było stać na szopkę, wtedy właśnie miała pojawiać się gwiazda⁹. Wszystko jednak zależeć miało od regionu i panującej tam tradycji. W taki to uroczysty sposób zaczynał się cały proces kolędowania. Niezależnie od tego, kto zwyczajowo podejmował się utrzymania tego zwycza-

⁴ M. Janczuk, *Szopka w Kornicy*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 4, s. 730.

⁵ J.S. Ziemia, *Niektóre zwyczaje Bożego Narodzenia w okolicy Dąbrowy Górniczej*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 2, 325.

⁶ K. Mátyás, op. cit., s. 21-22.

⁷ B. Hoff, *Kolęda w Wiśle, wiosce przy źródłach Wisły*, „Wisła” 1894, t. 8, s. 63. W regionie Górnego Śląska odnotowano, że chłopcy przebierali się za królów i chodzili tak od dnia święta Trzech Króli. Zob. M. Parczewska, *Zwyczaje, zachowanie podczas świąt i obchodów wśród ludu polskiego na Górnym Śląsku*, „Wisła” 1904, z. 6, s. 531.

⁸ W.J. Jaskłowski, op. cit., s. 178.

⁹ Z. Wasilewski, *Szopki i „Herody”*. *Materiały do dziejów teatru ludowego*, „Wisła” 1892, z. 3, s. 564. Zob. J. Nowak, *Adwent i Boże Narodzenie w regionie tomaszowskim. Studium religijności ludowej*, Lublin 2003, s. 249-252.

ju, zawsze istniał wspólny mianownik, a mianowicie kolędnicy przychodzili do gospodarzy z „dobrą nowiną” i dzielili się nią w formie odśpiewania pięknych pieśni.

Powracając do tradycji, która dotyczy turonia, „nie występuje [on – G. C.] co roku i ukazuje się coraz rzadziej, a to dlatego, że go niechętnie przyjmują po chałupach, gdyż prawdziwą panikę wznieca pomiędzy dziećmi, a nawet boją się go i dziewczęta”¹⁰. W innym miejscu „Wisły” kłapacz „nieco przypomina kształtem łep koński z długimi stojącymi uszami; robią go z dwóch kawałków drzewa, z których jeden osadzony na drażku, wyobraża szczękę dolną, drugi poruszający się za pociągnięciem sznurka – górną. Łep jest pokryty zewnątrz skórą zajęczą, wewnątrz zaś suknem czerwonym; z niego zwiesza się płachta, przykrywająca noszącego „kłapacz”. Szczęki zaopatrzone są w szerokie gwoździe, wydające dźwięki przy zwieraniu się”¹¹. Ciekawostkę stanowi to, że turonia witała gospodyni, a upodobniony był on do postaci zwierzęcej, która na szczycie głowy miała gwiazdę, zabawiała domowników swoim tańcem, gdy jednak usłyszała kolędników, kończyła własny występ, tak przynajmniej wyglądało to w niektórych regionach¹². Natomiast „kolędowanie odbywa się w ten sposób, że naprzód przestawia się dramat kolędny. Naprzód więc wchodzi do izby kolędnicy (aktorzy) i zajmują jej środek, potem niosący szopę, którą stawia się zazwyczaj na uboczu na ławce lub stoliku, wreszcie muzykanci, którzy siadają gdzieś w rogu izby, aby na dany znak zagrać do tańca. Po przeprowadzeniu dramatu zrzucają niektórzy kolędnicy przebranie i dają znak muzyce, aby grała”¹³. Wśród osób wymienionych w scenariuszu przedstawienia można odnaleźć następujące postaci: Kozaka, górnika, Żyda¹⁴, kominiarza, górala, Turka, a ponadto persony bardziej powszechnie, jak: anioł, diabeł, król Herod, śmierć¹⁵ czy feldmarszałek¹⁶. Na uwagę zasługuje jeden z tekstów, którego autor podkreśla dość istotną pewną zmianę, pisząc o tym,

¹⁰ S. Ulanowska, op. cit., s. 107.

¹¹ W. J. Jaskłowski, op. cit., s. 178.

¹² S. Ulanowska, op. cit., s. 109.

¹³ K. Mátyás, op. cit., s. 22.

¹⁴ Ciekawa wydaje się uwaga umieszczona w zakończeniu opisu jednej z inscenizacji jasełkowych, która dotyczyła właśnie postaci Żyda: „W dialogu Herodowym występuje niekiedy postać przedstawiająca Żyda handlarza, który sypie dowcipami i aluzjami z chwili bieżącej; zobaczywszy zaś śmierć, chowa się z wrzaskiem za płachtę i tam umiera ze strachu”. Zob. K. Stołyhow, *Jasełka na Podlasiu*, „Wisła” 1905, t. 19, z. 2, s. 147.

¹⁵ J.S. Ziemia, op. cit., s. 326-334.

¹⁶ K. Stołyhow, op. cit., s. 146.

że w Radomiu zanika potrzeba pojawiania się postaci pastuszków, anioła czy „młynarza i kominiarza, strzelca, chłopca z kozą, Cygana, szlachcica i wielu innych, które w dawnej szopce radomskiej występować koniecznie musiały”¹⁷. Wyczerpująco opisane zostało przedstawienie przygotowane przez kolędników, które na pewno wymagało niesamowitego zaangażowania i znacznego wkładu pracy. Należy w tym miejscu przytoczyć słowa, które padały na zakończenie wizyty kolędników:

*„Za kolędę dziękujemy,
Panu Bogu oddajemy,
Hej nam kolęda!
Byście byli tak weseli,
Jako w niebie ci janieli,
Hej nam kolęda!”¹⁸*

W tekstach opublikowanych na łamach etnograficznego periodyku można znaleźć jeszcze inne pożegnanie, które brzmi następująco: „Wychodząc z domu żegnają się [następującymi słowami – G.C.] – Pan Bóg zapłać za pieniądze i dary. A zostańcie z Bogiem”¹⁹. W innym miejscu jest informacja o tym, że dziękowano, ofiarując ziarno zboża²⁰, wymienia się również wiele innych darów, które przy tej okazji przekazywano kolędującym.

Szopkę opisano w wielu miejscach etnograficznego czasopisma, ale wszystkie opisy opierają się na podobnym schemacie: „szopka jest to mniejszy lub większy przyrząd w kształcie domku z wieżyczkami²¹: środkową, większą i bocznymi mniejszymi. W domku tym w głębi przedstawione jest Narodzenie Pańskie, niekiedy bardzo gustownie i ze smakiem urządzone; na froncie jest scena dla występu lalek, przedstawiające różne typy miejscowe i okoliczne”²². Z innego tekstu dowiadujemy się, że w tle był umieszczony specjalny obrazek, który miał na celu ukazania biblijnej sceny, ale na przykład w regionie kaliskim miał być on pstrokaty, natomiast „właściwą scenę tworzyło miejsce pomiędzy wieżami, przez które wysuwano figury działające zrobione z drzewa i ubrane w suknie,

¹⁷ Sz. Jastrzębowski, *Szopka radomska. Materiały do dziejów teatru ludowego*, „Wisła” 1894, s. 282.

¹⁸ S. Ulanowska, op. cit., s. 118.

¹⁹ B. Hoff, op. cit., s. 69.

²⁰ W.J. Jaskłowski, op. cit., s. 178.

²¹ Z jeszcze innego miejsca dowiadujemy się, że z wieży wychodziły chorągiewki, które były pozłacane. Zob. J. Peszke, *Dawna szopka kaliska. Urywki dawnej szopki kaliskiej*, „Wisła” 1897, z. 1, s. 2.

²² J.S. Ziemia, op. cit., s. 325-326.

z różnych szmatek skrojone”²³. Z kolei w jednej z radomskiej szopek, którą nazwano „najwspanialszą”, wykorzystano lustra²⁴. Niestety, nie wszystkie opisy są tak zachwycające, chociaż warto podkreślić, że były to wyroby własnoręczne, co dodaje szczególnego wydzźwięku całej tradycji²⁵, zwłaszcza że w innym tekście jest mowa o tym, że szopka „jako obraz wyrobu wiejskiego i swojskiego pomysłu, przedstawia się nader prymitywnie. Jest to po prostu skrzynka drewniana, z jednego boku otwarta, pomalowana ceglasto i mająca od frontu dwa słupki u góry”²⁶. Trzeba jednak zaznaczyć, że za najważniejsze uważano, aby „szopka przedstawiała zawsze stajenkę betlejemską i historię narodzenia Pana Jezusa”²⁷. W kolejnym tekście, który znalazł się na łamach dziewiętnastowiecznego czasopisma, wyszczególnione zostały konkretne terminy chodzenia z szopką. Mowa jest o tym, że „z szopką chodzono po domach wieczorem, począwszy od wigilii Bożego Narodzenia aż do Trzech Króli”²⁸, a nawet „do końca Zapust”²⁹. Tak miało odbywać się to w Radomiu. Natomiast w innym tekście odnajdujemy informację, że szopki pojawiały się najpóźniej do dnia Matki Boskiej Gromnicznej³⁰, z kolei w Kaliszu do 1 lutego³¹.

Kołodnicy, którzy wzbogacali własnymi uzdolnieniami dni świąt Bożego Narodzenia, oraz szopki, które były przygotowywane na tę okazję, to jedna kwestia, drugą stanowią te szopki, które niejako wplatają się w dzieje teatru ludowego, herody, których opisy znalazły się również na kartach „Wisły”, niezależnie od opisów szopek występujących w świątyniach (dla przykładu taka szopka wystawiona była w Myszyńcu)³². Wracając do elementu teatru ludowego: „Opisy szopek i tzw. Herodów, które jako pozostałości dawnych, pierwotnie na wskroś religijnych misteriów, przechowują się do dziś dnia jeszcze po wsiach i miastach, już to w okresie świąt Bożego Narodzenia, już to nawet w czasie karnawału aż

²³ J. Peszke, op. cit., s. 2.

²⁴ Sz. Jastrzębowski, op. cit., s. 282.

²⁵ Ibidem, s. 282.

²⁶ S. Ulanowska, op. cit., s. 109.

²⁷ Z. Gloger, op. cit., s. 816.

²⁸ J. Peszke, op. cit., s. 2.

²⁹ Sz. Jastrzębowski, op. cit., s. 282.

³⁰ Z. Wasilewski, op. cit., s. 564.

³¹ E. Majewski, *Szopka w Kaliszu. Przez Melanję Parczeską*, „Wisła” 1903, t. 17, z. 4, s. 476.

³² K.B.Sk., *Szopka w Myszyńcu*, „Wisła” 1895, t. 9, z. 1, s. 112.

do ostatnich dni jego włącznie”³³. Szopki były wystawiane w kościołach, pojawiały się w nich postaci Jezusa, Matki Boskiej, św. Józefa oraz Trzech Króli, a to wszystko po to, aby celebrować ten szczególny okres w roku³⁴. Herody od szopek różnić się miały tym, że były pełniejsze i występowało w nich więcej postaci³⁵, które miały uświetnić przedstawienie. W jednym z tekstów, który omawia dzieje teatru ludowego pojawia się jeszcze nazwa „jasełka”³⁶. W jednym z artykułów, który został opublikowany na łamach etnograficznego periodyku, możemy przeczytać, że chwalono się posiadaniem w tej inscenizacji „króla Heroda, jego Marszałka, co najmniej dwóch ze straży przybocznej, Anioła, Diabła, Śmierci. Herod ma na sobie odzież niby oficerską, ale koniecznie musi mieć na głowie koronę (z papieru kolorowego) i berło. Marszałek i strażę noszą odzież, zbliżoną kształtem i ozdobami do mundurów najbliższej konsystującego wojska; epolety papierowe, czapki wojskowe codzienne (szeregowców), pałasze drewniane. (...) Anioł, jako oznakę urzędu swego, ma na wierzchu odzieży komeżkę, używaną przez chłopców przy służeniu do mszy; Diabeł³⁷, podobny do kominiarza miejskiego, ma zwykle widelki (...) ma przy tym łańcuch od uźdźienicy końskiej, który, uderzony o widły żelazne, wydaje dźwięk i tym sposobem wywołuje pewien efekt. Śmierć ma koszulę białą, sięgającą do ziemi, na głowie – białą papierową czapkę (...) na twarzy – maskę białą, a w rękę trzyma kosę”³⁸. Przykładowo, śmierć jako figurka w szopce-stajence wyglądać miała następująco: „figurka ta bywała zawsze wystrugana z drzewa, bez odzienia wszelakiego, pomalowana na biało, i miała wyobrazić szkielet ludzki;

³³ I. Wolanowski, *Szopki w Lublinie. Szopki i Herody w Lubelskim*, „Wsia” 1896, t. 10, z. 3, s. 466. W innym miejscu tekstu mowa jest o tym, że szopki noszono do dnia obchodów święta Matki Boskiej Gromnicznej, chociaż zdarzało się również tak, że celebrowano tę czynność aż do Popielca. Zob. tamże, s. 468.

³⁴ I. Wolanowski, op. cit., s. 466.

³⁵ Ibidem, s. 484.

³⁶ Z. Wasilewski, op. cit., s. 564. Słuszne wydaje się tutaj zacytowanie fragmentu, który traktuje o różnych nazwach: „ma (...) różne nazwiska ten teatr ludowy: na Podlasiu i w innych częściach dawnej Polski nazywają go „szopka” lub „jasełkami”, na Ukrainie „wertepem”, w guberni mińskiej „batlejkami” (od Betlejem) (...), w guberniji zaś grodzieńskiej „ralosznikami”. Zob. M. Janczuk, op. cit., s. 729.

³⁷ W jednej ze scen, która jest całością dużego przedstawienia, w którego centrum znajduje się szopka, pojawia się informacja, że diabeł miał siostrę, którą była czarownica. Sz. Jastrzębowski, op. cit., s. 282. Na temat czarownic na łamach analizowanego pisma pojawia się wiele informacji, co wskazuje na to, że wiara w te istoty nadprzyrodzone była dość silna i stosowano różne zabiegi, aby się ich wystrzegać. Zob. S. Witkiewicz, op. cit., s. 106.

³⁸ I. Wolanowski, op. cit., s. 488.

oburącz trzymała potężną kosę, podniesioną do cięcia”³⁹. Trzeba dodać, że istniało też coś takiego, jak „szopki świeckie”. Przykładowo, w dziewiętnastym stuleciu w Lublinie istniały trzy takie szopki, ale Ignacy Wolanowski, badając szczegółowo ten temat, napisał znamienne słowa: „sama zaś szopka przeistoczy się w pospolity teatrzyk marionetek, jak to już stało się w Warszawie”⁴⁰. Całe przedstawienie jest szeroko opisane oraz ze szczegółami dopracowane, przy czym warto przytoczyć słowa, które padają na zakończenie występu, a które swoim wydźwiękiem niezwykle podobne są do tej formuły, którą głosili kolędnicy:

*„Dawne pamiątki czynimy
I z tą szopką chodzimy.
Co kto da, prosimy państwa i gości,
Dobędźcie swej miłości,
Bóg wam za to zapłaci”⁴¹.*

Tak charakteryzowano postaci występujące w szopce, która wędrowała wśród ludzi w czasie bożonarodzeniowych świąt, natomiast niewiele mniej uwagi przywiązywano do dokonania charakterystyki stroju figur, które pełniły filary stajenki wystawionej w świątyni. Istotne pozostaje to, że ludzie żyjący w danej kulturze bardzo chętnie dodawali do biblijnego obrazu elementy regionalne, co można zauważyć między innymi na Kurpiach, gdzie figura Matki Boskiej (umieszczonej w stajenke, która znajdowała się w świątyni) miała być ubrana w strój kurpiowski⁴². Ciekawostkę stanowi fakt, że cała szopka stała na stole przystrojonym w biały obrus⁴³, czyli tak jak w przypadku stołu wigilijnego – odświętne płótno. Gdy myślimy o szopce jako o przedmiocie, należy wspomnieć, że w jednym z regionów dokonano charakterystyki również tych osób, które podtrzymywały tę świąteczną ozdobę. Byli nimi chłopcy⁴⁴ (w Radomiu miało być ich czterech⁴⁵, w Kaliszu – trzech⁴⁶), którzy mieli ullańskie czapki o znacznej wysokością, a ich kolorystyka pozostawała,

³⁹ J. Peszke, op. cit., s. 6.

⁴⁰ I. Wolanowski, op. cit., s. 468.

⁴¹ Ibidem, s. 484.

⁴² K.B. Sk., op. cit., s. 112.

⁴³ Ibidem, s. 112.

⁴⁴ Sz. Jastrzębowski, op. cit., s. 282.

⁴⁵ J. Peszke, op. cit., s. 2.

⁴⁶ E. Majewski, op. cit., s. 476.

jak wspomniano w interesującym nas czasopiśmie, czerwona oraz żółta (szopka kaliska)⁴⁷.

Czas przed Wigilią, dni świąteczne zaraz po niej, nie stanowią jedynych ważnych dat, które miały bezpośredni wpływ na odczytywanie przeszłości. Wystarczy w tym miejscu krótko wspomnieć chociażby o Nowym Roku⁴⁸. Przede wszystkim wierzono, że jaki będzie ten dzień, taki będzie cały następny rok⁴⁹, nie zapominano przy tym o powodach skłaniających do ludycznej zabawy, która była swoistym fundamentem obyczajowym tego okresu.

Podsumowując, z całą pewnością można uznać, że artykuły opublikowane na łamach etnograficznego czasopisma pt. „Wisła” są prawdziwą skarbnicą spisanych przez publikujących w periodyku autorów inscenizacji kolędniczych, które dzięki szczegółowemu odzwierciedleniu – stają się unikatową pamiątką po bożonarodzeniowych występach. Dotyczy to między innymi szopki kaliskiej, szopki radomskiej czy też szopki lubelskiej. Oprócz charakterystyki szopek, szczegółowego opisu elementów stroju czy też określenia, jak to ma miejsce w przypadku figur, obowiązującej kolorystyki, w analizowanych tekstach można znaleźć szereg scenariuszy, które można rozpatrywać chociażby jako bezcenne dzisiaj świadectwo kultury i obyczajowości świątecznej tamtych czasów. Trafnie uchwycił to Zygmunt Wasilewski, który napisał, że „teksty widowisk kolędowych różnią się wielce w szczegółach; na stare tło akcji misterialnej twórczość ludowa nakleiła obrazki, wzięte ze znanego mu życia, odświeżając zarazem zatarte rysy starego dramatu. Sklecona w ten sposób mozaika nosi na sobie piętno wyobrażeń i twórczości miejscowego ludu i dlatego zasługuje na uwagę folklorysty”⁵⁰. Docenić należy publikujących również za to, że często odnoszą się do literatury, w analizach nie brakuje nawiązań do ówczesnych dokonań, również tych, które były opublikowanych na łamach samej „Wisły”.

⁴⁷ J. Peszke, op. cit., s. 1.

⁴⁸ Z. Kupisiński SVD, *Adwent i Boże Narodzenie w regionie opoczyńskim. Studium religijności ludowej*, Warszawa 1997, s. 79-87.

⁴⁹ H. Chamska, op. cit., s. 82.

⁵⁰ Z. Wasilewski, op. cit., s. 564.

Bibliografia

- Gloger Z., *Święta Bożego Narodzenia w Radłowie galicyjskim*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 4, s. 815-817.
- Hoff B., *Kolęda w Wiśle, wiosce przy źródłach Wisły*, „Wisła” 1894, t. 8, s. 64-69.
- Janczuk M., *Szopka w Kornicy*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 4, s. 729-753.
- Jaskłowski W.J., *Wieś Mnichów (w powiecie jędrzejowskim)*, „Wisła” 1904, t. 18, z. 4, s. 126-205.
- K.B.Sk., *Szopka w Myszyńcu*, „Wisła” 1895, t. 9, z. 1, s. 112-113.
- Kupisiński Z. SVD, *Adwent i Boże Narodzenie w regionie opoczyńskim. Studium religijności ludowej*, Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 1997.
- Jastrzębowski Sz., *Szopka radomska. Materiały do dziejów teatru ludowego*, „Wisła” 1894, s. 281-303.
- Majewski E., *Szopka w Kaliszu. Przez Melanję Parczeską*, „Wisła” 1903, t. 17, z. 4, s. 476-483.
- Mátyás K., *Dramat gminny polski (kolęda)*, „Wisła” 1888, t. 1, s. 20-31.
- Nowak J., *Adwent i Boże Narodzenie w regionie tomaszowskim. Studium religijności ludowej*, Lublin 2003.
- Parczewska M., *Zwyczaj, zachowanie podczas świąt i obchodów wśród ludu polskiego na Górnym Śląsku*, „Wisła” 1904, z. 6, s. 531-534.
- Peszke J., *Dawna szopka kaliska. Urywki dawnej szopki kaliskiej*, „Wisła” 1897, z. 1, s. 1-8.
- Stołyhow K., *Jaselka na Podlasiu*, „Wisła” 1905, t. 19, z. 2, s. 145-147.
- Ulanowska S., *Boże Narodzenie u górali zwanych „Zagórzanami”*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 1, s. 98-121.
- Wasilewski Z., *Szopki i „Herody”. Materiały do dziejów teatru ludowego*, „Wisła” 1892, z. 3, s. 564-586.
- Wolanowski I., *Szopki w Lublinie. Szopki i Herody w Lubelskim*, „Wisła” 1896, t. 10, z. 3, s. 465-487.
- Ziemia J.S., *Niektóre zwyczaje Bożego Narodzenia w okolicy Dąbrowy Górniczej*, „Wisła” 1888, t. 2, z. 2, s. 325-334.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

МІЖНАРОДНА СПІЛЬНОТА В УМОВАХ ЗМІН: БАГАТОВИМІРНИЙ ПІДХІД

ТОМ 2

За редакцією: О. Кордонської, Р. Кордонського

Рецензенти:

Денис Свириденко – д-р філос. наук, проф., Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова.

Сергій Леончик – д-р істор. наук, Природничо-гуманітарний університет у м. Седльце.

Проект обкладинки: доц. Ростислав Романюк

Міжнародна колективна монографія видана у співпраці Інституту політичних наук Вармінсько-Мазурського університету в місті Ольштин та Факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка.

Міжнародна спільнота в умовах змін: багатовимірний підхід: колективна монографія: том 2 / за ред. О. Кордонської, Р. Кордонського. – Ольштин, Львів: Інститут політичних наук Вармінсько-Мазурського університету в м. Ольштин (Польща), 2020. – 304 с.

ISBN 978-617-7835-88-1

e-mail: monografia.interdyscyplinarna@gmail.com

Формат 60X84/16. Папір офс.
Гарнітура Georgia
Ум. др. арк. 16,93
Тираж 80 прим.